

AZƏRBAYCAN DİLİ

6

Morfologiya
Nitq hissələri
İsim sifət say
Əvəzlik

Rafiq İsmaylov
Fazil Ellazov

AZƏRBAYCAN DİLİ

Ümumtəhsil məktəblərinin
6-cı sinfi üçün dərslik

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
23.03.2008-ci il tarixli, 357 №-li əmri ilə
təsdiq edilmişdir.

Rafiq İsmayılov

Fazil Ellazov

Azərbaycan dili (6-cı sinif üçün dərslik)

Bakı, "Altun Kitab", 2011, 160 səh.

Elmi məsləhətçi *f.e.n. İsmayıl Əhmədov*

Redaktorlar *prof. Validə Məmmədova*

Elçin Manafov

Bakı şəhər 49 №-li "İntellekt" məktəb-liseyinin müəllimi

Dərsliyi metodiki cəhətdən işləyən

f.e.n. Xanım Qasımova

Bakı şəhər 220 №-li orta məktəbinin müəllimi

Rəyçilər

Rafiq Süleymanlı

Bakı şəhər 95 №-li orta məktəbinin müəllimi

Sahibə Məmmədova

Bakı şəhər H.Əliyev adına MTK-nın müəllimi

Könül Əsədova

Bakı şəhər 27 №-li orta məktəbinin müəllimi

Gülnarə Abbasova

Bakı şəhər 62 №-li orta məktəbinin müəllimi

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Giriş

- İlk dərslər 5
1. Beşinci sinifdə keçilmişlərin təkrarı 7-10
2. Qrammatika 11-15
* *Dilçilik və ya linqvistik* * *Morfologiya və sintaksis*
* *Nitq hissələri və cümlə üzvləri*
3. Nitq hissələri 16-17
* *Əsas və köməkçi nitq hissələri* * *Kök və şəkilçi*
* *Əşya və hərəkət*

I BÖLMƏ. İsim

4. İsim haqqında ümumi məlumat 22-25
* *Konkret və mücərrəd varlıqlar* * *Kim? Nə? Hara?*
5. İsmın quruluşca növləri 26-32
* *Sadə və düzəltmə isimlər* * *İsim düzəldən şəkilçilər*
* *Mürəkkəb isimlər*
6. Ümumi və xüsusi isimlər 33-40
* *Eynicinsli və tək olan varlıqlar* * *Ümumi isim - xüsusi isim transformasiyası*
7. Tək və cəm isimlər 41-44
* *-lar² - ismin cəm şəkilçisi* * *Toplu isimlər* * *-lar² şəkilçisinin tələffüzü*
8. İsmın mənsubiyyətə görə dəyişməsi 45-48
* *Mənsubiyyət şəkilçiləri* * *Mənsubiyyət şəkilçilərinin işlənməsi* * *Orfoqrafik qaydalar* * *İsmın şəxs (xəbərlik) şəkilçiləri*
9. İsmın hallanması 49-55
* *İsmın halları* * *Adlıq hal* * *Yiyəlik hal* * *Yönlük hal*
* *Təsirlik hal* * *İsmın yerlik və çıxışlıq halları*
10. İsmın mənsubiyyət və hal şəkilçiləri 56-61
* *Mənsubiyyət şəkilçili ismin müəyyən edilməsi* * *Hal şəkilçisi olmayan isimlərin fərqləndirilməsi* * *Orfoqrafik və orfoepik qaydalar*
11. İsmın cümlədə rolu və morfoloji təhlil qaydası . . 62-69

II BÖLMƏ. Sifət

12. Sifət haqqında ümumi məlumat 70-75
* *Sifətin əşya ilə bağlılığı* * *Sifətin məna növləri. Əlamət və keyfiyyət* * *İsim, yoxsa sifət?*
13. Sifətin quruluşca növləri 76-87
* *Sadə və düzəltmə sifətlər* * *İsimdən sifət düzəldən şəkilçilər* * *Fərdən sifət düzəldən şəkilçilər* * *Mürəkkəb sifətlər*
14. Sifətin müqayisə dərəcələri 88-94
* *Əlamət və keyfiyyətin dərəcələri* * *Sifətin adi dərəcəsi*
* *Sifətin azaltma dərəcəsi* * *Sifətin çoxaltma dərəcəsi*
15. Sifətin cümlədə rolu və morfoloji təhlil qaydası . 95-100

III BÖLMƏ. Say

16. Say haqqında ümumi məlumat 101-104
17. Sayın mənaca növləri 105-114
* *Miqdar sayının növləri* * *Müəyyən miqdar sayları* * *Numerativ sözlər* * *Qeyri-müəyyən miqdar sayları* * *Kəsr sayları*
* *Sıra sayları*
18. Sayın quruluşca növləri 115-117
* *Sadə, düzəltmə və mürəkkəb saylar*
19. Sayın cümlədə rolu və morfoloji təhlil qaydası . . 118-123

IV BÖLMƏ. Əvəzlik

20. Əvəzlik haqqında ümumi məlumat 124-125
21. Əvəzliyin mənaca növləri 126-136
* *Şəxs əvəzliləri* * *Şəxs əvəzliyi və isim: oxşar və fərqli cəhətlər*
* *İşarə əvəzliləri* * *Qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilər*
* *Sual əvəzliləri* * *Təyini əvəzlilər*
22. Əvəzliyin morfoloji təhlili 137-146
* *Əvəzliyin isim kimi hallanması* * *Əvəzliyin quruluşca növləri* * *Əvəzliyin cümlədə rolu* * *Əvəzliyin morfoloji təhlil qaydası*
23. Nitq, mətn, üslub 147-153
* *Yazılı və şifahi nitq* * *Mətn anlayışı* * *Nitqdə üslub anlayışı* * *Bədii, elmi və publisistik üslublar* * *Rəsmi-əməli üslub*
- QIYMƏTLƏNDİRMƏ 154-159

İLK DƏRS

Mətnlə iş. Mətni oxuyun və tapşırıqları yerinə yetirin.

Yay tətili zamanı ata hər səhər oğluna söz verirdi ki, axşam onu gəzməyə aparacaq. Lakin hər dəfə işdən yorğun qayıdan ata sözüne ... etmirdi.

Bir axşam uşaq yenə də atasına yaxınlaşıb səhərki söhbəti ona xatırladı. Onda ata bir xəritə götürüb onu qayçı ilə kəsərək bir neçə hissəyə bölür və oğluna verir ki, xəritəni düzgün bərpa etsin. Yalnız bu halda onu gəzməyə aparacağını bildirir. Ata əmin idi ki, 6-cı sinfə keçən oğlu bu işin öhdəsindən gələ bilməyəcək.

Beş dəqiqə keçmir ki, oğul kəsilmiş hissələri yapışdıraraq bərpa olunmuş xəritəni sakitcə atasının qarşısına qoyur. Ata təəccüblə gah xəritəyə, gah oğluna baxır. Oğul deyir: "Ata, xəritənin arxasında adam şəkli var idi. Adamı düzəltdim, dünya da düzəldi".

➤ *Mətnə ad qoyun.*

➤ *Mətnin ideya məzmunundan çıxış edərək "Adamı düzəltdim, dünya da düzəldi" cümləsinin məcazi mənasını müəyyənləşdirin.*

- A) *Adam şəklini bərpa etmək dünya xəritəsini bərpa etməkdən asandır.*
- B) *Adam şəklini bərpa edəndə dünya xəritəsi də bərpa olunur.*
- C) *Adam da bu dünyanın bir parçasıdır.*
- D) *İnsanlar bir-birinə qarşı həssas olsalar, dünya da gözəlləşər.*
- E) *İnsan bəşəriyyətin təməlidir.*

➤ *Hansı suala mətndə cavab var?*

- A) *Hadisə həftənin hansı günü baş verirdi?*
- B) *Oğlanın anası hadisəyə necə münasibət bildirdi?*
- C) *Xəritənin arxasında hansı müğənninin şəkli çəkilmişdi?*
- D) *Ata harada işləyirdi?*
- E) *Oğulun təxminən neçə yaşı olardı?*

➤ *Altından xətt çəkilmiş sözlərin hamısı üçün xas olan fonetik xüsusiyyət hansıdır?*

- A) *Deyilişi ilə yazılışı fərqlidir.*
- B) *Uzun saitli sözlərdir.*
- C) *Ahəng qanununa tabedir.*
- D) *Səslərin sayı hərflərin sayından çoxdur.*
- E) *Sözlərdəki samitlərin hamısı kar samitlərdir.*

➤ *I abzasın II cümləsində buraxılmış sözü müəyyən edin.*

- A) *icra* B) *təmin* C) *əməl* D) *etina* E) *etiraf*

➤ *Mətndəki son sözün kökünü və başlanğıc formasını göstərin.*

1. Birinci tapmacanın cavabı verilir, ikincini siz tapın.

“Adam”da yox,
“İnsan”da var.
“Aləm”də yox,
“Nöqsan”da var.
(*Nöqtə*)

“Ata”da dəyməz,
“Baba”da dəyər.
“Xala”da dəyməz,
“Əmi”də dəyər.
“Dəyər”də dəyməz,
“Dəyməz”də dəyər.
(.....)

2. Birinci sırada sözlər arasındakı mənə əlaqəsini müəyyənləşdirib ikinci sırada çatışmayan sözü yazın.

qoyun - sürü
at - ...

söz - leksika
səs - ...

not - musiqi səsi
... - danışığ səsi

dağ - daş
söz - ...

Hazırlıq

Şagirdlərdən ikisinin adını yazı taxtasında yazın. Hər bir şagirdin adındakı səslərin bütün əlamətlərini ardıcıl sadalayın.

Məsələn:

Elnarə. [E] saiti - incə, dodaqlanmayan, açıq...

1. A. Kim tez cavab verər? Əlamətlərə görə səsləri müəyyən edərək tələffüz şəkli verilmiş sözü tapın.

1. samit, kar, cingiltili qarşılığı "g"
2. sait, incə, dodaqlanmayan, qapalı
3. samit, kar, cingiltili qarşılığı "d"
4. sait, qalın, dodaqlanmayan, açıq
5. samit, kar, cingiltili qarşılığı "b"

B. 5-ci sinifdə öyrəndiyiniz "orfoqrafiya", "orfoepiya", "orfoqram", "transkripsiya" terminlərini izah edin və aşağıdakı suallara cavab verin:

- Çalışmanın "A" bəndində müəyyən etdiyiniz sözün yazılışı ilə tələffüzündə hansı fərq var?
- Bu sözdəki hansı hərf orfoqram adlanır?
- Hansı fonetik xüsusiyyətlər sözün yazılış formasına, hansıları tələffüz formasına görə təhlil edilir?
 - sait və samitlərin təhlili
 - heca və vurğuya görə təhlil
 - ahəng qanununa tabe olub-olmaması

2. Qruplarla iş. İki qrupa bölünün. Hər bir qrup beş səsdən ibarət söz fikirləşməli və bir vərəqdə sözün özünü yazmadan onu təşkil edən səslərin bütün əlamətlərini qeyd etməlidir. Qrupların nümayəndələri eyni vaxtda qarşıya çıxıb vərəqlərini göstərməlidirlər. Qarşı tərəfin sözünü birinci tapan qrup qalib sayılır.

3. **Qruplarla iş.** İki qrupa bölünün. I qrupun lideri əlifbanın ilk dörd hərfini, II qrupun lideri sonrakı dörd hərfi ardıcıl deməlidir. Beləliklə, onlar əlifbadakı hərfləri sona qədər deməlidirlər. Qrup üzvləri öz liderlərinə kömək edə bilərlər, lakin bu halda kömək edən şəxs liderin yerini tutmuş olur. Öz liderini daha çox dəyişmiş qrup məğlub hesab olunur.

4. **Doğru, yoxsa yanlış.** Cümlələrin doğru, yoxsa yanlış olduğunu qarşıdakı xanada qeyd edin (✓).

	D	Y
1. Səsi eşidirik və görürük.	☐	☐
2. Hərfi yazırıq və deyirik.	☐	☐
3. Sait səslər ağız boşluğunda maneəyə rast gəlmir.	☐	☐
4. Samit səslər ağız boşluğunda maneəyə rast gəlir.	☐	☐
5. Əlifbamızda 33 hərflər var.	☐	☐
6. Dilimizdə 9 sait səs var.	☐	☐
7. Kar samitlərin tələffüzü zamanı səs telləri titrəmir.	☐	☐
8. Beş cingiltili samitin kar qarşılığı yoxdur.	☐	☐
9. Bir kar samitin cingiltili qarşılığı yoxdur.	☐	☐
10. Sözdə neçə samit varsa, o qədər də heca olur.	☐	☐

5. **Reklam lövhəsindəki orfoqrafik səhvləri müəyyənləşdirin.**

6. İzahların hansı sözlərə aid olduğunu müəyyənləşdirin.

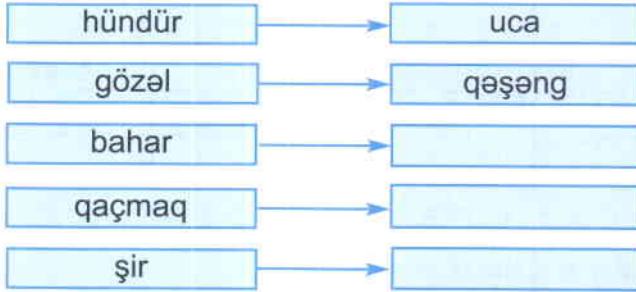
Nümunə: 2 - F

1. Eyni və ya yaxın mənalı sözlər	A. frazeologizm
2. Deyilişi və yazılışı eyni, mənası müxtəlif olan sözlər	B. neologizm
3. Əks mənalı sözlər	C. sinonim
4. Sabit söz birləşməsi	Ç. termin
5. Yeni yaranan sözlər	D. alınma söz
6. Köhnəlmiş sözlər	E. arxaizm
7. Ayrı-ayrı bölgələrdə işlənən sözlər	Ə. antonim
8. Başqa dillərdən keçən sözlər	F. omonim
9. Müxtəlif elm sahələri ilə bağlı sözlər	G. dialekt sözləri

7. Verilmiş sözlərin qarşısında onların antonimlərini yazın.

danlamaq -	doğru -
ağır -	güclü -
soyuq -	bədbəxt -
qələbə -	sağlam -

8. Məntiq. Boş xanalarda hansı sözlər olmalıdır.

9. Dəftərinizdə verilmiş nümunəyə uyğun cədvəl tərtib edin. Çərçivədəki sözləri cədvəlin müvafiq sütunlarında yerləşdirin.

hava, landşaft, ofis, doqqaz, çuxa, becid, pələng, şair, gəraylı, məhrəba, cangüdən, xəttat, durum, namə, ekologiya

Nümunə:

Ümumişlək söz	Termin	Dialekt	Arxaizm	Neologizm
----	----	----	----	----

Mətnlə iş. Mətni oxuyun və tapşırıqları yerinə yetirin.

AZƏRBAYCANIN LANDŞAFTI

"Landşaft" alman sözü olub, "yerin xarici görünüşü" deməkdir.

Yurdumuzun uca dağ meşələrində və Abşeron bağlarında olmusunuzsa, yaqin ki, bu yerlərin quruluşu, bitki örtüyü arasındakı fərqi görmüsünüz.

Azərbaycanın ərazisi şimaldan cənuba 400 km, qərbdən şərqə 500 km-dək uzanır. Bu ərazinin dəniz səviyyəsindən hündürlüyü isə -28 m-dən (Xəzərsahili ovalığın bəzi yerlərində) 4466 m-ə (Bazardüzü zirvəsi) qədər dəyişir. Respublikamızın ərazisində müxtəlif landşaft tiplərinin olması məhz bununla bağlıdır. Dağlıq və dağətəyi ərazilərdə dağ meşələri, dağ çölləri, dağ çəmənləri, düzənliklərdə isə quru çöl və yarımsəhra kimi landşaft tiplərinə rast gəlmək olar.

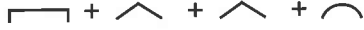

Dünyanın bir çox yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da insan tərəfindən dəyişilmiş landşafta rast gəlmək olar. İnsanlar susuz səhralara su kəməlləri çəkməklə yaşıllıq düzənliklər, meşələr salırlar. Bəzən çay üzərində su elektrik stansiyasının qurulması isə bir tərəfdən iri göllərin yaranmasına, digər tərəfdən gözəl meşələrin qırılmasına gətirib çıxarır.

➤ *Dəftərinizdə nümunəyə əsasən cədvəl qurun və mətndən sözləri seçib müvafiq sütunlarda yazın.*

Nümunə:

Düzəltmə söz	Mürəkkəb söz	Sadə ad	Mürəkkəb ad
<i>xarici</i>	<i>dağətəyi</i>	<i>Azərbaycan</i>	<i>Bazardüzü zirvəsi</i>

➤ *Sütunları tutuşdurun. Mətndən seçilmiş sözlərlə onların tərkibə görə sxemlərini düzgün əlaqələndirin.*

- görünüşü A.
- örtüyü B.
- meşələrin C.
- yazıcılarımız Ç.

➤ *3-cü abzasda altından xətt çəkilmiş sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyən edin.*

➤ *"Bitki" sözünün və onun kökünün hansı nitq hissələrinə aid olduğunu deyın.*

Hazırlıq

Dilçilik və onun sahələrindən biri olan qrammatika haqqında bildiklərinizi və bilmək istədiklərinizi BİBÖ (bilirəm, istəyirəm biləm, öyrəndim) cədvəlinin müvafiq sütunlarında yazın. Bunun üçün aşağıdakı suallardan istifadə edə bilərsiniz.

- Dilçilik başqa cür necə adlanır?
- Dilçiliyin hansı sahələri var?
- Qrammatika hansı bölmələrdən ibarətdir?
- "Morfologiya" və "sintaksis" sözlərinin etimologiyasını (mənşeyini) bilirsinizmi?
- Morfologiya nəyi öyrənir?
- Sintaksis nəyi öyrənir?
- Nitq hissələri cümlə üzvlərindən nə ilə fərqlənir?

BİBÖ

Bilirəm	İstəyirəm biləm	Öyrəndim

➤ İndi isə aşağıdakıları oxuyun və yeni öyrəndiklərinizi cədvəlin üçüncü sütununda yazın.

YADDA SAXLA

Dilçilik və ya linqvistika

Dilçilik elminin beynəlmiləl adı linqvistikadır. Bu söz latınca *lingua* (dil) sözündən əmələ gəlib. Dilçilik dilin qanunauyğunluqlarını, inkişaf tarixini öyrənən elmdir. Bu elmin bir çox sahələri var: fonetika, leksikologiya, dialektologiya, üslubiyyat və s. Dilçilik elminin ən böyük və geniş bölməsi isə qrammatikadır. Qrammatika özü də iki hissədən ibarətdir: morfologiya və sintaksis.

Morfologiya yunanca *morfos* (forma) və *logos* (söz) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib. *Logos* sözünə bir çox elm adlarında rast gəlmək olar: *filologiya*, *arxeologiya*, *etimologiya* və s. Ona görə də bu sözü "elm sahəsi" kimi də başa düşmək olar.

Dilimizdəki hər bir söz müəyyən nitq hissəsinə aiddir. Morfologiya nitq hissələrindən, sözlərin tərkibindən və dəyişmə qaydalarından bəhs edir.

Sintaksis də yunan sözü (*syntaxis*) olub, "tərtib" deməkdir. Qrammatikanın bu bəhsində isə sözlərin söz birləşmələri və cümlə daxilində əlaqələnməsindən bəhs olunur.

1. Çərçivədəki sözlərdən istifadə etməklə aşağıdakı cümlələrin qarşısında müvafiq elm sahəsinin adını yazın.

morfologiya, fonetika, sintaksis, leksikologiya

1. Sözlərin bir-biri ilə əlaqələnməsini öyrənən elm sahəsi
2. Nitq hissələri və sözün tərkibini öyrənən elm sahəsi
3. Dilin lüğət tərkibini öyrənən elm sahəsi
4. Səs və hərfləri öyrənən elm sahəsi

"Nitq hissələri" və "cümlə üzvləri" anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. Doğrudur, əsas nitq hissələri çox vaxt müəyyən bir cümlə üzvü rolunda çıxış edir. Məsələn, isim cümlədə, əsasən, mübtəda və ya tamamlıq, sifət isə təyin olur. Lakin əksinə də ola bilər:

O, yarışdan qızıl (isim, təyin) medalla qayıtdı.

Ağıllı (sifət, mübtəda) bildiyini söyləməz, dəli söylədiyini bilməz.

Sözün hansı nitq hissəsinə aid olması onun hansı suala cavab verməsindən, əşya, yoxsa hərəkətlə bağlı olmasından və s. asılıdır. Hansı cümlə üzvü olması isə həmin sözün cümlədəki yeri (rolu) ilə müəyyən olunur. Buna *sözün sintaktik vəzifəsi* də deyilir.

2. Nitq hissəsi, yoxsa cümlə üzvü? Müvafiq xanada qeyd et.

	Nitq hissəsi	Cümlə üzvü
təyin	☐	☐
xəbər	☐	☐
zərf	☐	☐
mübtəda	☐	☐
sifət	☐	☐
fel	☐	☐
zərflik	☐	☐
isim	☐	☐
say	☐	☐
tamamlıq	☐	☐
əvəzlik	☐	☐

3. Təhlil. Cümlələrdəki sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu və sintaktik vəzifəsini müəyyən edin.

1. *Kiçik nöqsanlar böyük səhvlərə aparır.*
2. *Bir səhv arxasınca ikincisini gətirir.*
3. *Son sözü həmişə xalq deyir.*

Diqqət !

Hər bir söz müəyyən bir (əsas və ya köməkçi) nitq hissəsidir. Lakin hər bir söz ayrılıqda cümlə üzvü olmaya da bilər. Sözlər bəzən birləşərək bir cümlə üzvü olur. *Məsələn:*

isim sifət zərf fel
Sözün düzünü zarafatla deyirlər.
— tamamlıq — zərflik xəbər

4. Təhlil. Bir neçə sözün birləşməsindən ibarət olan cümlə üzvlərinin altından xətt çəkin.

1. *Azadlıq hər kəsin gəzdirə bilmədiyi zinətdir.*
2. *Ayaq üstə ölmək diz üstə yaşamaqdan yaxşıdır.*
3. *Hər bir insan olmaq istədiyi qədər ya kölədir, ya azad (Sokrat).*
4. *Azadlıq yalnız qanunlardan asılı olmaq deməkdir (V.Volf).*
5. *Qələbə "qələbə mənimdir" deyə bilənlərindir (Atatürk).*

5. **Cütlüklərlə iş.** Bir söz və bir ədəd seçin. Onların hər birini əvvəlcə ayrılıqda, sonra isə sözü cümlə tərkibində, ədədi isə misal tərkibində təhlil edin. Gəldiyiniz nəticələri müqayisə edin.

Nümunə:

<i>gümüş</i>	<i>25</i>
<p>Ayrılıqda Ümumi isimdir, təkdir, nə? sualına cavab verir, quruluşca sadədir.</p> <p>Cümlə tərkibində</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Gümüş qiymətli metaldır</i> (mübtəda); - <i>Üzü qızıl, içi gümüşdür</i> (xəbər); - <i>Gümüş bilərzik neçəyədir?</i> (təyin); - <i>Rənginə görə gümüşə bənzəyir</i> (tamamlıq). 	<p>Ayrılıqda Natural ədəddir, ikirəqəmli ədəddir, mürəkkəb ədəddir.</p> <p>Misal tərkibində</p> <p><i>25 + 10 = 35</i> (toplanan) <i>18 + 7 = 25</i> (cəm) <i>5 x 5 = 25</i> (hasil) <i>25 x 2 = 50</i> (vuruq) <i>25 : 5 = 5</i> (bölünən) <i>100 : 25 = 4</i> (bölən) <i>75 : 3 = 25</i> (qismət)</p>

Mətnlə iş. Hansı dövlət rəmzlərini tanıyırsınız? Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbi haqqında nə bilirsiniz?

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT GERBİ

Gerb dövlət rəmzlərindən biridir. O, əsasən, pul əsginazlarında, dövlət təşkilatlarının möhürlərində, blanklarında və müxtəlif rəsmi sənədlərdə təsvir olunur.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbi 1993-cü ildə qəbul edilmişdir.

Dövlət gerbində verilmiş elementlər milli və bəşəri dəyərlərə əsaslanır. Bir çox dövlət gerblərində əks olunan qalxan dövlətin hərbi qüdrətini, xalqın qəhrəmanlıq əzmini təmsil edir. Palıd yarpaqları və sünbüllər isə şöhrət çələngini, qüvvəti, bolluğu, məhsuldarlığı ifadə edən ənənəvi simvollarıdır.

Gerbin mərkəzindəki qırmızı rəngli məşəl Azərbaycanın odlar ölkəsi olmasına işarə edir. Bu alov şəkli "Allah" sözünün ərəb əlifbası ilə yazılmışdır.

➤ *Altından xətt çəkilmiş sözlərin hansı nitq hissəsi və hansı cümlə üzvü olduğunu deyin.*

6. *Test.* Hansı misrada sözlərin sırası Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarına uyğundur?

- A) Ustadla istərəm bir qılım söhbət,
- B) Sənətkar adama varımdır hörmət,
- C) Bilal ariflərə eyləyir xidmət,
- D) Şamaxıya, bizim yana gəlginən. (Şirvanlı Aşıq Bilal)

Mətnlə iş. Mətni oxuyun və tapşırıqları yerinə yetirin.

- 1) Məşhur insanların həyatına baxıb ibrət almaq bizi bəd əməllərdən və təhlükələrdən qoruyur.
- 2) Qəhrəmanların həyatı tarixi zənginləşdirib.
- 3) Tarix isə qəhrəmanların əməl və şücaətlərini bəzəyib-düzəyib.
- 4) Bilmək olmaz kim kimə daha çox borcludur tarixçilər qəhrəmanlara, yoxsa qəhrəmanlar tarixçilərə.

➤ 4-cü cümlədə hansı durğu işarələri buraxılıb?

- A) nöqtəli vergül, qoşa nöqtə
- B) vergül, vergül
- C) vergül, tire
- D) qoşa nöqtə, tire
- E) vergül, qoşa nöqtə

➤ Hansı aforizm mətnin məzmununa uyğun deyil?

- A) Tarixi yaradan və istiqamətləndirən insanlardır. (F.Rixter)
- B) Həyat tarixin qaralamasını yazır, insanlar isə onu istədikləri kimi köçürürlər .
- C) Tarix çox ciddi məsələ olduğundan onu yalnız tarixçilərə etibar etmək olmaz. (A.Makdonell)
- D) Dünya tarixi böyük cinayət və cinayətkarların tarixidir. (Nitsşe)
- E) Əslində, tarix yoxdur, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halları var. (R.Emerson)

➤ 3-cü cümlədə hansı cümlə üzvləri iştirak etmir?

- A) zərflik və tamamlıq
- B) təyin və zərflik
- C) təyin və tamamlıq
- D) mübtədə və zərflik
- E) təyin və xəbər

➤ 1-ci cümlənin mübtədası neçə sözlə ifadə olunub?

Hazırlıq

Morfologiya ilə bağlı bildiyiniz terminləri yazı taxtasında yazın və onların mənasını açıqlayın. İzah edə bilmədiyiniz terminlərin qarşısında sual işarəsi qoyun. Daha sonra aşağıdakı məlumatları oxuyun.

YADDA SAXLA

Əsas və köməkçi nitq hissələri

Nitq hissələri bir-birindən leksik-qrammatik mənalarına görə fərqlənir. Azərbaycan dilində 11 nitq hissəsi var. Onlardan altısı əsas, beşi köməkçi nitq hissəsidir.

NİTQ HİSSƏLƏRİ

<i>Əsas nitq hissələri</i>	<i>Köməkçi nitq hissələri</i>
isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf	qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, nida
<i>Əlamətləri</i>	<i>Əlamətləri</i>
<ul style="list-style-type: none"> ● müstəqil leksik mənaya malik olur; ● müəyyən bir suala cavab verir; ● cümlə üzvü olur; ● şəkilçi qəbul edərək dəyişir. 	<ul style="list-style-type: none"> ● leksik mənası olmur, yalnız qrammatik mənaya malik olur; ● heç bir suala cavab vermir; ● ayrılıqda heç bir cümlə üzvü olmur; ● şəkilçi qəbul etmir.

1. Cümlələrdə işlənmiş köməkçi nitq hissələrini göstərin və onların əlamətlərini sadalayın.

1. Biz yalnız elmin köməyi ilə doğrunu yanlışdan seçə bilərik. (*Ş.Kalonn*)
2. Həqiqəti sev, yalana nifrət et, amma yanlışlığa dözümlə yanaş. (*F.Volter*)
3. Bilikli olmaq azdır, gərək bilikdən istifadə etməyi bacarasan. (*Siseron*)
4. Elmdə ən yeni, ədəbiyyatda isə ən qədim kitabları oxu. (*E.Littre*)

➤ Sonuncu aforizmi izah edin və həmin fikrə münasibətinizi bildirin.

YADDA SAXLA

Kök və şəkilçi

Kök və şəkilçi morfologiyada əsas anlayışlardandır.

Leksik şəkilçilər sözə qoşularkən düzəltmə söz yaranır.

əmək (isim) → *əməkdaş* (isim)

Bu zaman sözün yalnız mənası deyil, aid olduğu nitq hissəsi də dəyişə bilər. Məsələn:

bir (say) → *birlik* (isim)

irəli (zərf) → *irəlilə* (fel)

ağıl (isim) → *ağıllı* (sifət)

Grammatik şəkilçilər sözlər arasında əlaqə yaratmaq üçündür. Onlar sözə qoşulduqda yeni söz yaranmır, sözün quruluşu və nitq hissəsi dəyişmir:

şəhər → *şəhərdə* (yaşamaq)

üçbucaq → *üçbucağın* (tərəfi)

2. Aşağıdakı sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyən edin. Daha sonra onlara leksik şəkilçilər artırmaqla yeni sözlər yaradın və bu sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyən edin.

çalış, dairə, fəal, mən, bir, sər, məktəb, qamçı, sür

3. **Məntiq (Dördündən biri fərqlidir).** Sözlərdən hansı morfoloji baxımdan (quruluşuna görə) fərqlidir?

- 1) daraq, maraq, istintaq, uzaq
- 2) eniş, çıxış, baxış, naxış
- 3) solğun, əzgin, zəngin, yetkin
- 3) peşəkar, inkar, nəğməkar, sənətkar

Diqqət !

1. Düzəltmə sözlə sözün kökü arasında leksik mənə yaxınlığı olur. Məsələn, **qalıq** sözü **qal(maq)** sözündən düzəlmişdir, çünki bu sözlər arasında mənə yaxınlığı var. Lakin **yazıq** sözü sadə sifətdir, çünki onun **yaz** feli və **ya** ismi ilə heç bir mənə yaxınlığı yoxdur.

2. Düzəltmə sözün kökü və şəkilçisi ayrılıqda işlənə bilən tərkib hissələridir. Məsələn, **böyük** sözünün kökü **böyü**, şəkilçisi **-k**-dir. **Kiçik** sözü isə yalnız kökdən ibarətdir, çünki dilimizdə **kiç** və **ya kiçi** sözü yoxdur.

4. **Debat.** “Qonaq” və “yarış” sözlərinin sadə, yoxsa düzəltmə söz olduğunu əsaslandırmağa çalışın.

5. **Test.** “Bir qalaq odun” birləşməsində “qalaq” sözünün kökünü tapın və mənasını izah edin.

- A) kökü – qal; mənası – olduğu yerdə durmaq
- B) kökü – qal; mənası – təxirə düşmək
- C) kökü – qala; mənası – bir-birinin üstünə yığmaq
- D) kökü – qala; mənası – yandırmaq, alıqdırmaq

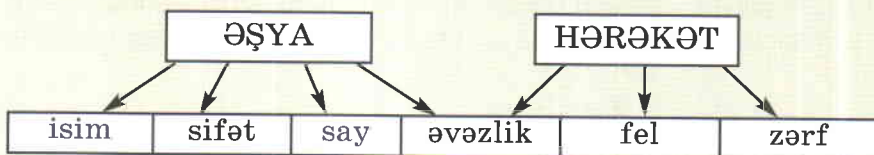
6. **Doğru, yoxsa yanlış.** Deyilənlərin doğru, yoxsa yanlış olduğunu qarşıdakı xanada qeyd edin (✓).

	D	Y
1. Hər bir söz müəyyən bir nitq hissəsidir.	☐	☐
2. Hər bir nitq hissəsi müəyyən bir suala cavab verir.	☐	☐
3. Dilimizdə 5 əsas nitq hissəsi var.	☐	☐
4. Hər bir nitq hissəsi müəyyən cümlə üzvüdür.	☐	☐
5. Sifət cümlədə həmişə təyin rolunda olur.	☐	☐
6. Əsas nitq hissələri leksik mənaya malik olur.	☐	☐
7. Köməkçi nitq hissələri qrammatik şəkilçi qəbul edir.	☐	☐
8. Leksik şəkilçi sözə qoşulduqda həmişə yeni nitq hissəsi yaranır.	☐	☐
9. Düzəltmə sözlə sözün kökü arasında mənə yaxınlığı olur.	☐	☐

Nitq hissələri haqqında danışarkən tez-tez "əşya" və "hərəkət" sözləri işlədilir ("əşyanın adı", "əşyanın əlaməti", "hərəkətin obyektı" və s.). Dilçilikdə "əşya" dedikdə canlı və cansız, gözlə görünə bilən və ya yalnız təsəvvür edilə bilən bütün varlıqlar və anlayışlar nəzərdə tutulur.

"Hərəkət" sözü də daha geniş mənada işlədilir: yalnız nəyinsə baş verməsi deyil, ümumiyyətlə, mövcud olması və ya olmaması da hərəkət məfhumuna daxildir. Beləliklə, "əşya" və "hərəkət" sözləri morfologiyada termin kimi qəbul edilib.

Əvəzlərdən başqa digər əsas nitq hissələri ya əşya, ya da hərəkətlə bağlı olur. Əvəzlə hansı nitq hissəsini əvəz etməsindən asılı olaraq həm əşya, həm də hərəkətlə bağlı ola bilər.

Əlamət, say bildirən bir sıra sözlər var ki, həm əşya, həm də hərəkətlə bağlı ola bilər. Onların hansı nitq hissəsinə aid olması məhz bu bağlılıqdan asılı olur.

Bu dəfə görüşə **az** adam gəlmişdi (say)

Az getdi, üz getdi, dərə-təpə **düz** getdi (zərf)

7. "Yaxşı", "pis" sözlərini cümlələrdə həm sifət, həm də zərf kimi işlədin.

8. Məntiq (Dördündən biri fərqlidir). Fərqlənən termini tapın və onun dilçiliyin hansı sahəsinə aid olduğunu deyın.

- 1) əvəzlilik, hərf, ədat, sifət
- 2) xəbər, tamamlıq, zərf, cümlə
- 3) sinonim, isim, şəkilçi, say
- 4) fel, kök, samit, bağlayıcı
- 5) omonim, isim, termin, dialekt

Mətnlə iş. Abzasları düzgün ardıcılıqla sıralayıb mətni oxuyun.

GÖYƏRÇİN

A. Bu sözləri eşidən oğlu heç nə demir, başıaçıq düşmənin meydanına çıxır. Döyüşə gələn şah rəqibinin papaqsız olduğuna təəccüblənir, bunun səbəbini soruşur. Dəbilqəsiz şah deyir:

B. - Gəl barışaq, sülh bağlayaq! Sənin anan bir quşun evini dağıtmaq istəmir. Biz niyə nəhaq qan töküüb minlərlə insanların evini dağıdaq?

Onlar sülh bağlayırlar. O gündən ağ göyərçin sülh rəmzi hesab olunur.

C. Keçmiş əyyamda bir hökmdar qonşu hökmdara müharibə elan edir və onu təkbətək döyüşə çağırır. Döyüşə çağırılan şah 15 il idi ki, müharibə etmədi. Odur ki, dəbilqəsini sarayın çardağında, əl-ayaqdan uzaq yerdə saxlayırdı. Savaşa bir gün qalmış şah anasından dəbilqəsini gətirməyi xahiş edir. Anası gedir, lakin çox çəkmir ki, əliboş qayıdır. Oğlu anasından soruşur:

D. - Mənim papağımda ağ göyərçin üç bala çıxardı. Anam and verdi ki, balalara toxunmayım, insanları yersiz bəlalara düçar etməyim.

Bunu eşidən şah dərin fikirlərə dalır. Əlini düşməninə uzadıb deyir:

E. - Niyə dəbilqəmi gətirmədin?

- Bala, sənin döyüş papağının içində bir ağ göyərçin yuva salıb. Özünün də üç dənə ətcəbalası var. Mən bu günahsız balalara toxunsam, ağ göyərçin bizdən küsüb gedər, yetim balaların ah-naləsi ölkəmizə bəlalər gətirər. Gəl bu dəfə papağını qoyma.

➤ *Mətnin A bəndindəki "başıaçıq" sözü:*

1) hansı nitq hissəsidir?	3) Cümlədə hansı sözlə bağlıdır?
2) Hansı cümlə üzvüdür?	4) Quruluşuna görə necə sözdür?

➤ *"Döyüşə" sözünü tərkibinə görə təhlil edin. Bu sözün kökünün və başlanğıc formasının hansı nitq hissələrinə aid olduğunu deyin.*

➤ *Mətnin "C" bəndinin birinci cümləsində "qonşu" və "təkbətək" sözlərinin hansı nitq hissəsi və hansı cümlə üzvü olduğunu deyin.*

➤ *"Mənim papağımda ağ göyərçin üç bala çıxardı" cümləsində hansı əsas nitq hissəsi yoxdur?*

A) isim, B) sifət, C) say, D) əvəzlik, E) zərf, F) fel

TEST

1. Qrammatika nədən bəhs etmir?
A) söz birləşmələrindən
B) səslərdən
C) nitq hissələrindən
D) cümlədən
2. Sintaksisə aiddir.
A) səs və hərf
B) kök və şəkilçi
C) cümlə və söz birləşməsi
D) sözün leksik mənası
3. Morfologiyaya aid deyil.
A) zərflik
B) sifət
C) şəkilçi
D) ədat
4. Bu əlamətlərdən biri əsas nitq hissələrinə aid deyil.
A) Müəyyən bir suala cavab verir.
B) Şəkilçi qəbul edərək dəyişir.
C) Yalnız başqa sözlərlə birləşdikdə cümlə üzvü ola bilər.
D) Leksik mənanaya malik olur.
5. Sözün hansı nitq hissəsinə aid olması nəyə əsasən müəyyən olunur?
A) sözün kökünə
B) başlanğıc formasına
C) sözün cümlədə yerinə
D) leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə

SUALLAR

1. Qrammatikanın hansı sahələri var?
2. Morfologiya nədən bəhs edir?
3. Sintaksis nədən bəhs edir?
4. Hansı fikir səhvdir?
A) Hər bir söz müəyyən bir nitq hissəsidir.
B) Hər bir söz müəyyən bir cümlə üzvüdür.
5. “Eyni nitq hissəsinə aid olan iki söz birləşib bir cümlə üzvü ola bilər” fikrini təsdiqləyən misal göstərin.
6. “Müxtəlif nitq hissələrinə aid olan iki söz birləşib bir cümlə üzvü ola bilər” fikrini təsdiqləyən misal göstərin.
7. Əsas və köməkçi nitq hissələrini sadalayın.
8. Əsas nitq hissələrini köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirən dörd əsas əlaməti sayın.
9. “Bilikli” sözü:
- hansı nitq hissəsinə aiddir?
- hansı nitq hissəsindən yaranmışdır?
- sözün kökü hansı nitq hissəsinə aiddir?
10. “Məktəb” sözünün
A) leksik mənasını açıqlayın,
B) qrammatik mənasını açıqlayın.

Hazırlıq

"Siyahıda məclis iştirakçılarının isimləri yazılmışdı" cümləsində "isim" sözünü sinonimlə əvəz edin.

Sözlük

Astronomiya - göy cisimləri (Ay, ulduzlar, Günəş və s.) haqqında elm; *astronom* - astronomiya ilə məşğul olan alim.

İxtira - əvvəllər mövcud olmayan bir şeyi yaratmaq, icad etmək.

Kəşf - həyatda, təbiətdə mövcud olan, lakin insanlara məlum olmayan bir şeyi tapıb meydana çıxarmaq, aşkar etmək.

YADDA SAXLA

Konkret və mücərrəd varlıqlar

Həyatda rast gəldiyimiz, haqqında düşündüyümüz hər bir varlıq konkret və ya mücərrəd, canlı və ya cansız ola bilər. Konkret varlığı gözlə görmək, şəklini çəkmək mümkündür: *ağac, maşın, telefon, mühəndis*.

Mücərrəd varlıqlar isə yalnız xəyallarda, düşüncələrdə mövcuddur: *qorxu, vəzifə, məhəbbət, zaman*.

Hər bir varlığın öz adı var. Qrammatikada buna isim deyilir.

1. Cütlüklərlə iş. Aşağıdakı mücərrəd isimlərə leksik şəkilçilər artırmaqla konkret isimlər yaradın.
sirr, əmək, tarix, qiraət, səbəb

2. Yaltaq, tərs, kobud sifətlərinə leksik şəkilçi artırmaqla mücərrəd isimlər düzəldin.

➤ **Qruplarla iş.** İki qrupa bölünün. Hər bir qrup alınmış sözləri aşağıdakı cümlədə mənaca müvafiq hesab etdiyi yerdə yazmalıdır.

... adamları əsəbiləşdirir, ... uzaqlaşdırır, ... isə ikrah hissi oyadır.

➤ **Ümumi müzakirə.** Əgər qrupların nəticələri arasında fərq varsa, hər qrup öz qərarını əsaslandırmalıdır. Əgər fərq yoxdursa, qrupların liderləri öz arqumentlərini söyləməlidirlər.

3. Debat. İki qrupa bölünün və mövqələrinizi müəyyənləşdirin.

I qrup: *Mücərrəd varlıqların da şəklini çəkmək olar.*

II qrup: *Mücərrəd varlığın şəklini çəkmək mümkün deyil.*

4. Şekli mücərrəd isimlə adlandırın.

5. Məntiq, Dördündən biri fərqlidir.

1. a) qüssa, b) qələm, c) xatirə, ç) münasibət

2. a) ağac, b) şir, c) ulduz, ç) nifrət

3. a) qəzet, b) yaddaş, b) hərf, c) vərəq

6. Şekillərini gördüyünüz heyvan və quş adlarını dəftərinizdə bir sütunda yazın. Çərçivədə verilmiş sözlərdən istifadə etməklə həmin adların qarşısında onların hansı anlayışın rəmzi olduğunu yazın. Hansı sütunda konkret, hansında mücərrəd isimlər olduğunu deyin.

*cəsarət, naqqallıq, vüqar, hiyləgərlik, sədaqət,
təlxəklik, gözəllik, təmkinlik*

Konkret isimlər canlı və ya cansız varlıqların adlarını bildirir. Kim? sualına cavab verən isimlər insan anlayışı ilə bağlı olur: *oğlan, Kəmalə, ata*. Qalan canlı və cansız varlıqları ifadə edən isimlər, əsasən, nə? sualına cavab verir: *dovşan, üzüm, balıq*.

Mücərrəd varlıq adları bildirən isimlər də həmişə nə? sualına cavab verir: *ideya, təfəkkür*. Məkan bildirən isimlər isə hara? sualına cavab verir: *Qəbələ, Afrika*.

Beləliklə, əsas nitq hissələrindən biri olan ismə belə tərif vermək olar:

Əşyanın adını bildirən, kim?, nə?, hara?, suallarından birinə cavab verən nitq hissəsinə isim deyilir.

Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin çoxunu isimlər təşkil edir.

Yumor

ÇOBAN VƏ ASTRONOM

Rəvayətə görə bir kəndli təsadüfən astronomların məclisinə düşür. Onlara bir xeyli qulaq asdıqdan sonra kəndli üzünü məclisə tutub deyir: "Siz ulduzlar arasındakı məsafəni müəyyən edə bilərsiniz. Bunu başa düşdüm. Ulduzların çəkisini hesablaya bilərsiniz - bu da çox gözəl. Ancaq mənə deyin görüm siz ulduzların, planetlərin adlarını haradan öyrənmişiniz?"

➤ Siz çobanın sualına necə cavab verərdiniz?

7. Aşağıdakı isimlərin hansı suala cavab verdiyini müvafiq xanələrdə qeyd edin.

	Kim?	Nə?	Hara?
1) şeir	☐	☐	☐
2) şair	☐	☐	☐
3) Ordubad	☐	☐	☐
4) Ordubadi	☐	☐	☐
5) qoşun	☐	☐	☐

8. "Saat", "ay", "gün" sözlərini ayrı-ayrı cümlələrdə əvvəlcə konkret isim, sonra isə mücərrəd isim kimi işlədin.

Mətnlə iş

1. Hansı avtomobil markalarını tanıyırsınız?
2. "Mercedes" avtomobili haqqında nə bilirsiniz?

İLK AVTOMOBİL

1886-cı ildə alman ixtiraçısı Karl Bens ilk dəfə olaraq mühərriklə işləyən maşın - avtomobil yaratdı. O dövrdə bu maşına atsız ekipaj deyirdilər. Karl Bensin avtomobili saatda 16 km yol qət edə bilirdi. Elə həmin il başqa bir **ixtiraçı** - Qotlib Daymler dördtəkərli avtomobilini yaratdı. Bir müddət sonra ixtiraçıların hər biri öz avtomobil zavodunu işə saldı.

Düz 40 ildən sonra "Daymler" və "Bens" şirkətləri birləşərək "Daymler-Bens" adlanmağa başladı. Bu şirkət indiyə qədər dünyanın aparıcı avtomobil şirkətlərindən biri sayılır. Şirkətin buraxdığı avtomobillər isə "Mercedes-Bens" adlanır.

Bəs nəyə görə "Mercedes"?

1899-cu ildə avtomobil **həvəskarı** Emil Yelinsk "Daymler" maşınında ilk avtomobil yarışında qalib gəldi. Bundan sonra o, "Daymler" zavoduna 36 ədəd avtomobil sifariş etdi. Razılaşmaya əsasən zavodun buraxdığı avtomobillərə "Mercedes" adı verildi. Mercedes Emil Yelinskin qızı idi. O zaman Mercedesin 10 yaşı var idi.

Bu gün "Mercedes" dünyada ən çox alınan avtomobillərdən biridir.

- *Hansı cümlələrdə "Mercedes" sözü kim? sualına cavab verir? Səbəbini izah edin.*
- *Altından xətt çəkilmiş cümlədə neçə mücərrəd, neçə konkret isim var?*
- *Qalın hərflərlə verilmiş sözləri birləşdirən ümumi əlaməti göstərin.*
 - A) Alınma şəkilçi ilə düzəlmiş isimlərdir.
 - B) Qrammatik şəkilçi qəbul etmiş isimlərdir.
 - C) Hər iki isim nə? sualına cavab verir.
 - D) Mücərrəd isimdən yaranmış konkret isimlərdir.
- *Aşağıdakı cümlələrdən hansında "ixtira" sözü yerində işlənməmişdir?*
 - A) Barıt, ipək və kağız Çində ixtira edilmişdir.
 - B) Dinamiti Alfred Nobel ixtira etmişdir.
 - C) Amerika qitəsini Xristofor Kolumb ixtira etmişdir.
 - D) Şahmat oyununu hindlilər ixtira etmişlər.

Hazırlıq

"Dəftər", "dərslik" və "dəvəquşu" sözlərini tərkibinə görə təhlil edin.

Sözlük

Resept - dərman, xörək və s. hazırlamaq üçün yazılı təlimat

Etimologiya - sözün mənşəyi və onun eyni dildə yaxud qonşu dillərdəki sözlərlə qohumluq münasibəti

YADDA SAXLA

Sadə və düzəltmə isimlər

Sadə isimlər yalnız bir kökdən ibarət olur: *musiqi*. Kökə qrammatik şəkilçilər qoşulsa belə, bu isimlər sadə isim olaraq qalır: *musiqidən, musiqimiz, musiqilər*. Onlara leksik şəkilçilər qoşulduqda isə düzəltmə isimlər yaranır: *musiqiçi, musiqişünas*.

1. Sütunları tutuşdurun. A sütununda verilmiş sözlərə B sütunundakı müvafiq şəkilçiləri artırmaqla düzəltmə isimlər yaradın.

A	B
sandıq	-üş
döy	-in
döyüş	-lik
səp	-ik
bil	-çü
gözəl	-ça

YADDA SAXLA

İsim düzəldən şəkilçilər

Düzəltmə isimlər, əsasən, isimlərə və fellərə leksik şəkilçilər artırmaqla yaranır. Yalnız *-lıq*⁴ şəkilçisinin köməyi ilə həm isim, həm də sifət, say və əvəzlilikdən də düzəltmə isim yaratmaq olur: *sərinlik, düzlük, azlıq, birlik, mənlik*.

İsim düzəldən şəkilçilər arasında məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər var.

Nümunə:

<i>İsimdən isim</i>	<i>Feldən isim</i>
<i>düzəldən şəkilçilər</i>	<i>düzəldən şəkilçilər</i>
-çı ⁴ (dənizçi)	-ış ⁴ , -ş (gediş)
-lı ⁴ (məktəbli)	-aq ² , -q, -k (sancaq)
-lıq ⁴ (otluq)	-qı, -ki, -qu, kü (bitki)
-ça ² (döşəkçə)	-tı ⁴ (qışqırtı)
-daş (vətəndaş)	-ıntı ⁴ (qırıntı)
-stan (gülüstan)	-ı ⁴ (sancı)
-cığaz ⁴ (uşaqcığaz)	-ma ² (bağlama)
-cıq ⁴ (qulaqcıq)	-ın ⁴ (əkin)
-kar (sənətkar)	-ıq ⁴ (çapıq)
-xana (xəstəxana)	-acaq ² (dayanacaq)
-şünas (hüquqşünas)	-ğac, -gəc (süzgəc)

2. **Düşünün.** Hansı sütundakı şəkilçilər arasında alınma şəkilçilər daha çoxdur? Səbəbini izah etməyə çalışın.

3. Çərçivədə verilmiş sözləri müvafiq bəndlərdə yazın.

döşəkçə, çəkməçi, qayğısızlıq, göyərtili, təmizlik, tikinti, dinləyici, üzümlük, fəaliyyət, hesabdar, bağlayıcı

A. İsimdən düzələn isimlər: _____

B. Feldən düzələn isimlər: _____

C. Sifətdən düzələn isimlər: _____

4. **Düşünün.** Sizcə, “sərin”, “gəlin”, “dərin” sözlərindən hansını düzəltmə isim kimi qəbul etmək olar? Fikrinizi əsaslandırın.

Diqqət!

Etimologiya - yunan dilində “həqiqət, sözün həqiqi mənası” anlamına uyğun gələn *etymon* və *logos* (söz, elm sahəsi) sözlərindən yaranmışdır və bir çox dillərdə “sözün mənşəyi” mənasında işlənir. Dilçiliyin sözlərin mənşəyi ilə məşğul olan sahəsi etimologiya adlanır.

Sözlərin quruluşca növü və tərkib hissələri haqqında fikir yürüdərkən bəzən onların etimologiyasını araşdırmaq dilimizin qədimliyini və zənginliyini daha dərindən duymağa kömək edir.

5. Sütunları tutuşdurun. Verilmiş sözlərə müvafiq şəkilçilər əlavə edin. Hər bir şəkilçinin sözə qoşulması ilə bağlı qanunauyğunluqları izah edin.

A	B	C	D
çal	-gi	it	-kü
vur	-ğ1	sürt	-q1
böl	-ğ2	qoş	-ki
ver	-gü	as	-qu

Nümunə: -qu - pusqu. Son hecası qalın, dodaqlanan saitdən ibarət olan, kar samitlə bitən sözlərə -qu şəkilçisi artırılır.

6. Dördündən biri fərqlidir.

- 1) məğlubiyyət, keyfiyyət, fəaliyyət, məsuliyyət
- 2) səmərəli, məktəbli, kəndli, azərbaycanlı
- 3) sınaq, daraq, maraq, dayaq
- 4) bələk, seyrək, dilək, dirək

YADDA SAXLA

Mürəkkəb isimlər

Bütün mürəkkəb sözlər kimi, mürəkkəb isimlər də iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranır. Mürəkkəb isimlərin tərkib hissələri olan sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Bu isimlərin yaranma yolları da müxtəlifdir:

1. Yaxın və ya əks mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlər: *eniş-yoxuş, söz-söhbət, ana-bala, mal-davar, baş-ayaq, qapı-pəncərə, adət-ənənə, qayda-qanun.*

2. Müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlər: *Kürdəmir, soyqırım, Qarabağ, Ceyrankeçməz, suiti.*

3. Müstəqil mənası olmayan sözün iştirakı ilə yaranan mürəkkəb isimlər: *mer-meyvə, uşaq-muşaq, çör-çöp, kağız-kuğuz.*

4. "Ha", "a" bitişdiricilərinin vasitəsilə birləşən eyni fəllərin təkrarından yaranan mürəkkəb isimlər: *vrhavur, çal-haçal, basabas, gəlhağəl.*

1-ci və 3-cü bənddəki isimlər defislə, 2-ci və 4-cü bənddəki isimlər bitişik yazılır.

Diqqət!

Mürəkkəb xüsusi isimlərlə mürəkkəb adları səhv salmaq olmaz. Unutmayın ki, mürəkkəb xüsusi isimlər söz, mürəkkəb adlar isə, əsasən, söz birləşmələridir.

Qarabağ - mürəkkəb isim, *Qarabağ xanlığı* - mürəkkəb ad

7. Aşağıdakı toponimlərdən hansının mürəkkəb isim, hansının mürəkkəb ad olduğunu deyin.

Qızılkənd, Aşağı Quşçu, Samur-Dəvəçi ovalığı, Xalxal, Qudyalçay, Qaraçuxur, Qıraq Kəsəmən, Bazardüzü zirvəsi, Aveydağ, Yuxarı Öysüzlü, Göyçay, Altıağac

8. Milli xörək adlarını cədvəl üzrə qruplaşdırın.

Küftə-bozbaş, piti, parça-bozbaş, xaş, kəlləpaça, düşbərə, dovğa, xəngəl, ovduq, doğrama, xəmiraşı, lüləkabab, şorba, umac, qovurma, çığırtma, cız-bız, tavakabab, qızartma, yayma, səbziqovurma, kabab, tikəkabab, qiyməplov, toyuqplov, səbziqovurma, fisincanplov, kükü, dolma, qutab, süzmə

Nümunə:

Sadə isimlər	Düzəltmə isimlər	Mürəkkəb isimlər
<i>kabab</i>	<i>qovurma</i>	<i>küftə-bozbaş</i>

9. Aşağıda qovurmanın resepti verilmişdir. Bu nümunədən istifadə edərək bildiyiniz xörəklərdən birinin reseptini hazırlayın. Hazırladığınız mətndə düzəltmə və mürəkkəb isimlərin altından xətt çəkin.

Qovurma

Ərzaqlar: qoyun əti - 300 q, ərinmiş yağ - 30 q, baş soğan - 50 q, pomidor - 100 q, zəfəran - 0.05 q, duz, istiot.

Qoyun əti çox da böyük olmayan sümüklü tikələrə doğranır, duz və istiot vurulub, tavada yağ içində qızardılır. Üzərinə qızardılmış soğan, zəfəran şirəsi və bir qədər qaynadılmış ət suyu töküb hazır vəziyyətə çatdırılır. Pomidor iki yerə bölünüb yağda qızardılır. Qovurmanın yanına qızardılmış pomidor qoyulur.

DEDİ-QODU

"Dedi-qodu" sözünün maraqlı etimologiyası var. Bu söz mürəkkəb isim olsa da, iki felin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. "Dedi" sözünün mənası hamıya məlumdur. Bəs "qodu" nə deməkdir?

"Kitabi-Dədə Qorqud"da "qu qılmaq" ifadəsi var ki, bu da "söz gəzdirmək" anlamına uyğun gəlir. Müasir türk dilində "qonuşmaq" (danışmaq), dilimizdəki "qırıldatmaq" (boş-boş danışmaq) sözləri də məhz bu sözdən yaranmışdır. Beləliklə, "dedi-qodu" sözündə qafiyə məqsədi ilə -du şəkilçisi artırılmış "qo" sözü "de" sözü ilə eyni mənanı bildirir.

- "Dedi-qodu" sözünün sinonimini tapın.
- **Test-debat.** "Dedi-qodu" sözü morfoloji əlamətlərinə görə aşağıdakı sözlərdən hansı ilə oxşardır? Fikrinizi əsaslandırın.
A) dəmir-dümür, B) yorğan-döşək, C) bişir-düşür, C) alış-veriş, D) vurhavur

10. Dilimizdə *mikro* ilə başlanan bir çox sözlər var: *mikroanaliz*, *mikroelement*, *mikroavtobus*, *mikrobiologiya*, *mikroelektronika*, *mikromühit*, *mikrorayon*, *mikrofizika* və s.

- Hansı sözlərdə *mikro* "çox kiçik" mənasında, hansılarda "kiçik obyektləri tədqiq edən" mənasında işlənir?
- İndi isə aqro ilə başlanan sözlərə diqqət yetirin və bu sözün mənasını izah etməyə çalışın: *aqromexanik*, *aqrokimya*, *aqrotexnika*, *aqrosənaye*, *aqrofirma*
- **Debat**
A) *Mikro* və *aqro* müstəqil sözlərdir.
B) *Mikro* və *aqro* sözünü şəkilçilərdir.
- *Mikroskop*, *aqronom* sözlərinin quruluşuna görə növünü müəyyən edin.

11. Aşağıdakı mürəkkəb sözlərdə "qara" sözünün mənalərini açıqlayın: *qarabəniz*, *qaramal*, *qarabasma*, *qaragün*, *qaraürəkli*, *qaraxəbər*, *qaragöz*.

Mətnlə iş. Dəftərinizdə aşağıdakı nümunəyə əsasən cədvəl çəkin. Günəbaxan bitkisi haqqında bildiklərinizi və bilmək istədiklərinizi BİBÖ cədvəlinin müvafiq sütunlarında yazın.

Bilirəm	İstəyirəm biləm	Öyrəndim

➤ İndi isə "Günəşin qızı" mətnini diqqətlə oxuyun və günəbaxan haqqında yeni öyrəndiyiniz 5 ən maraqlı məlumatı son sütunda yazın.

GÜNƏŞİN QIZI

Günəbaxan mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsindən olan bitkidir. Vətəni Şimali Amerika olan bu bitkinin bir çox növləri ot formalı, digər növləri isə çoxillik yarımkoldur. Günəbaxan XVIII əsrdə Niderlanddan Rusiyaya, oradan da Azərbaycana gətirilmişdir.

Günəbaxanın çiçəkləri 15-20 sm diametrlili səbət formasındadır. Onun toxumca meyvələrindən bir çox turşular və E vitamini ilə zəngin olan yağ alınır, həmçinin marqarin və kulinariya yağları hazırlanır. Qovrulmuş günəbaxan toxumlarını həm böyüklər, həm də uşaqlar çox sevir.

Bu bitkinin günəbaxan adlandırılması təsadüfi deyil; o, günəş işığını çox sevər və həmişə ona tərəf əyilir. Gün ərzində günəş şərqdən qərbə doğru hərəkət etdikcə günəbaxanın dairəvi "səbətciyi" sanki onu izləyir. İngilisdilli ölkələrdə bu bitkini "günəş çiçəyi" (sunflower) adlandırırlar. Türkiyədə isə nədənsə ona "ayçiçək" deyilir.

➤ *Mətndəki mürəkkəb isimləri dəftərinizdə bir, düzəltmə isimləri digər sütunda yazın.*

➤ *Tapdığınız mürəkkəb isimlərin hansı yolla yarandığını və tərkibindəki sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyən edin.*

➤ *Düzəltmə sözləri tərkibinə görə təhlil edin.*

➤ *Mətnin birinci cümləsindəki isimlər haqqında deyilənlərdən hansı səhvdir?*

1. "Günəbaxan" mürəkkəb isimdir; isim və felin birləşməsindən yaranıb.
2. "Mürəkkəbçiçəklilər" sözünün tərkibinə görə sxemi aşağıdakı kimidir:

□ + □ + ^ + ◡

3. "Fəsilə" düzəltmə isimdir, -ə şəkilçisinin köməyi ilə yaranıb.
4. "Bitki" düzəltmə isimdir, -qı⁴ şəkilçisinin köməyi ilə yaranıb.
5. Cümlədə üç düzəltmə, bir mürəkkəb isim var.

A. 2, 4, B. 1, 3, 5, C. 3, 5, D. 3, 4, E. 1, 5

ABŞERON

Abşeron Azərbaycanın şərqində, Xəzər dənizi sahilində yarımada. Sahəsi 2 min kv. km. olan bu yarımada ərazisində çoxlu miqdarda şor göllər var. Buna görə də "Abşeron" sözünün "şor sular", "şor göllər" mənası verən fars sözü olduğu güman edilir. Başqa bir mülahizəyə görə, "Abşeron" sözü farsca "ab şirin", yəni "şirin su" mənasındadır. Bir sıra tədqiqatçılar isə bu toponimi Əfşar tayfasının adı ilə bağlayırlar.

BAKI

Bəzi tarixçilərin fikrincə, Bakı farsca "badkubə" sözündən olub "küləkli yer", "küləkdöyən" deməkdir. Qədim ərəb mənbələrində "İşıq (alov) Allahın şəhəri" mənasını verən Bəqavan və ya Bağvan adına da rast gəlmək olur. Bu ad Abşeron yarımadasında "daimi yanan odun" (atəşin), yəni qaz yataqlarının olduğuna işarə edir.

Azərbaycan alimi Sara Aşurbəyliyə görə, "Bakı" toponimi vaxtilə Azərbaycanın Xəzər sahilində yaşamış Baqan və ya Bakı qəbiləsinin adı ilə əlaqədardır.

Türkiyədə çıxan "İslam ensiklopediyası"nda "Bakı"nın türk dilində "Başkənd" mənasında olması qeyd edilir.

SUMQAYIT

Bəzi dilçilər belə bir mülahizə irəli sürürlər ki, Sumqayıt adı "su" və "qayıt" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu ad Sumqayıt çayının suyunun **quraqlıqla** əlaqədar yayda azalması, payızda isə **yağışlar** zamanı çoxalması ilə bağlıdır.

Başqa rəvayətə görə, **keçmişdə** bir nəfər zadəgan qadın **xeyirxahlıq** edərək **quraq** yerləri suvarmaq məqsədilə həmin çayın səmtini dəyişdirmişdir. Nəhayət, belə bir fikir də var ki, "Sumqayıt" qədimdə bu yerlərdə məskən salmış "sumqat" tayfasının adından alınmış sözdür.

➤ "Bakı", "Abşeron", "Sumqayıt" adlarının etimologiyası ilə bağlı hansı versiyalar daha inandırıcı səslənir?

- *Debat.*
- 1) "Quraqlıq" və "xeyirxahlıq"
 - 2) "Yağış" və "keçmiş"
 - 3) "Qışlaq" və "quraq" sözləri
- A) morfoloji baxımdan tamamilə eynidir,
B) tərkibinə görə bir-birindən fərqlənir.

Hazırlıq

Aşağıdakı cümlələri oxuyun və "bənövşə" sözünün mənalarına diqqət yetirin.

1. "Bənövşə" rəqsini, adətən, qadınlar tək və ya qoşa ifa edirlər.

2. Sinfimizdə ən yaxşı oxuyan qızlardan biri də Bənövşədir.

3. Azərbaycanda bənövşə çiçəyinin 22 növü var.

➤ Nəyə görə "bənövşə" sözü bəzən böyük, bəzən isə kiçik hərflə yazılır?

Sözlük

Toponim - coğrafi ad

Transformasiya - bir şeyin bir haldan başqa hala keçməsi, dəyişilmə

Asayiş - sakitlik, dinclik, əmin-amanlıq

Məxəz - elmi tədqiqatların əsaslandığı yazılı sənəd, mənbə, qaynaq.

YADDA SAXLA

Eynicinsli və tək olan varlıqlar

Eynicinsli varlıqların hər biri ümumi bir sözlə adlandırılır: *ağac*, *əsr*, *uşaq*, *küçə* və s. Bu adlara ümumi isimlər deyilir.

Elə isimlər də var ki, eynicinsli varlıqlar arasından yalnız birinin adını bildirir: *Kamal (oğlan)*, *Elbrus (dağ)*, *"Qobustan" (jurnal)*, *Alabaş (it)* və s. Hər hansı bir varlığı onunla eynicinsli olan başqa varlıqlardan fərqləndirmək üçün istifadə olunan sözə xüsusi isim deyilir.

1. Üç qrupa bölünün. Qruplardan hərəsi verilmiş təsnifat üzrə beş xüsusi isim düşünüb yazsın.

I qrup. İnsan adları, soyadları, təxəllüs və ləqəblər:

II qrup. Coğrafi və astronomik adlar:

III qrup. Qəzet, jurnal, əsər adları:

➤ Bu isimləri quruluşuna görə növlərə ayırın.

Mətnlə iş. Mətni oxuyun və tapşırıqları yerinə yetirin.

ƏRƏB ADLARI

İslam dini Yaxın Şərqdə yayıldıqdan sonra bir çox xalqlarda, o cümlədən Azərbaycanda şəxs adları ərəbləşdirilmişdi. Şərq məxəzlərində rast olunan ərəbsayağı adlar öz quruluşuna görə çox mürəkkəb olur.

Ərəb kişi adlarında şəxsin kimin atası olduğu göstərilirdi. Bunun üçün onun oğlunun adı qarşısına "əbu" sözü artırılırdı. Şəxsin oğlu olmaya da bilərdi, lakin onun tam adında çox vaxt "əbu + ad" işlənirdi. Məsələn, XI əsrin məşhur alimi İbn Sinanın oğlu olmamışdı, lakin onun tam adı belə idi: Əbu Əli Hüseyn İbn Sina.

Oğulun adından sonra şəxsin öz adı, daha sonra atasının adı gəlirdi. Atanın adı qarşısında "ibn" (və ya "bin") sözü işlənirdi. Bir çoxları əsil-nəcəbətini göstərmək üçün babasının, ulu babasının, onun atasının və babasının adlarını da göstərirdilər. Belə olduqda "ibn"lərin sayı artırdı.

Ərəblərdə insanlara ləqəb vermək geniş yayılmışdı. Məsələn, Məhəmməd Peyğəmbərin əmisi oğlu Əlinin bir neçə ləqəbi olmuşdur: Heydər (Aslan), Mürteza (Hamının razılıq etdiyi insan), Kərrar (Cəsur), Əbu Turab (Torpağın Atası) və s. Bir çox orta əsrlər Azərbaycan şairləri də təxəllüsləri ilə tanınır: Füzuli, Xətayi, Nəsimi və s.

Nəhayət, bir çoxlarının adında onun harada doğulduğu və ya yaşayıb-yaratdığı öz əksini tapırdı: Tusi, Şirazi, Şirvani və s.

➤ *Böyük Azərbaycan şairi Nizaminin tam adı mənbələrdə belə verilir: **Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif Nizami Gəncəvi**. Mətndəki və başqa mənbələrdəki məlumatlardan istifadə etməklə Nizami Gəncəvi haqqında aşağıdakı cədvəli doldurun.*

Öz adı	Atasının adı	Oğlunun adı	Təxəllüsü	Doğulduğu yer
I poeması	II poeması	III poeması	IV poeması	V poeması

➤ *Debat.* Şərq ədəbiyyatında bir müəllifin yazdığı lirik şeirlərin məcmusu *DIVAN*, beş poemanın məcmusu isə *XƏMSƏ* (beşlik) adlanır. Nizamidən başqa, Dəhləvi, Cami, Nəvai də *XƏMSƏLƏR* yazmışlar. Sizcə, "XƏMSƏ" sözü necə yazılmalıdır?

I qrup: "Xəmsə" sözü kiçik hərflə yazılmalıdır.

II qrup: "Xəmsə" sözü böyük hərflə, dırnaq içində yazılmalıdır.

➤ *Nizaminin poemalarından hansının adı mürəkkəb isimdir?*

➤ *Təxəllüs və ləqəb arasındakı fərqi izah edin.*

Xüsusi isimlərin əksəriyyəti ümumi isimlərdən yaranır. Konkret (*aslan, durna*), mücərrəd (*arzu, kamal*), sadə (*lala, ulduz*), düzəltmə (*sevinc, topxana*) olmasından asılı olmayaraq bir çox ümumi isimlər xüsusi ismə çevrilə bilər.

Bəzən əksinə də olur: xüsusi isim ümumi ismə çevrilir. Məsələn, mineral su növü kimi tanıdığımız badamlı (ümumi isim) Naxçıvanın Şahbuz rayonunda qəsəbə adıdır. Borjomi mineral suyu isə Gürcüstanda eyni adlı kurort şəhərciyinin yaxınlığından çıxır. Bəzi xüsusi isimlər isə məşhur şəxslərin adları ilə bağlıdır: *litr, mesenat, amper, om, morze*.

2. Aşağıdakı sözləri cümlələrdə əvvəlcə ümumi isim, sonra isə xüsusi isim kimi işlədin.

hikmət, ismət, xanım, ədalət, tovuz

- Şampan köpüklənən şərabdır. İlk dəfə XVII əsrin ortalarında Fransanın Şampan (*Champagne*) əyalətində hazırlanmışdır.
- Rentgen aparatı xüsusi şüaları almaq üçün avadanlıqdır. Alman fiziki, Nobel mükafatı laureatı Vilhelm Konrad Rentgen (1843-1923) tərəfindən ixtira olunmuş və onun şərəfinə adlandırılmışdır.
- Xuliqan ictimai asayişə pozan adamlara deyilir. Bu söz XIX əsrin əvvəllərində İngiltərədə yaşamış və dələduzluğu ilə məşhur olmuş bir adamın adından götürülmüşdür.
- Surətçixarma aparatlarını ilk dəfə kütləvi istehsal edən şirkət "Xerox" (Kseroks) olub. Buna görə də həmin şirkətin adı bir çox dillərdə ümumi ismə çevrilib. Surət çıxaran avadanlığa bəzən, sadəcə, kseroks deyilir, halbuki bu aparatlar müxtəlif şirkətlərin istehsalı ola bilər. Dilimizdə "kseroks etmək", "kseroks çıxarmaq" ifadələri də geniş yayılıb və surət çıxarmaq mənasını verir.

3. Verilmiş cümlələri oxuyun. "Yer", "günəş", "ay", "vətən" sözlərinin bəzən böyük, bəzən isə kiçik hərflə yazılmasının səbəbini aydınlaşdırın.

1. *Hər kəsə öz vətəni şirindir.*
2. *Biz Vətənin hər qarış torpağı üçün canımızdan keçməyə hazırıq.*
3. *On dəqiqədən sonra təyyarə yerə enməlidir.*
4. *Uzun müddət insanlar elə bilirdilər ki, Yer kainatın mərkəzində dayanır, başqa göy cisimləri isə onun ətrafında fırlanır.*
5. *Bütün planetlər Günəşin ətrafında fırlanır.*
6. *Biz günəşin qızmar şüalarından gizlənmək üçün kölgə axtarırdıq.*
7. *1969-cu ildə amerikalı Nil Armstronq "Apollon-11" gəmisində Ayın səthinə enməyə müvəffəq oldu.*
8. *Gecələr düşəndə aya ulaşan qurdların səşindən adamı vahimə basırdı.*

4. Məntiq. Verilmiş sözlər arasında iki məntiqi əlaqə var. Bu əlaqələri aşkar edib sözləri iki məntiqə əsasən təsnif edin.

Nümunə:

Afrika, kenquru, zebr, Avstraliya

I məntiq: 1) *Afrika, Avstraliya - qitə adları,*
2) *kenquru, zebr - heyvan adları.*

II məntiq: 1) *Afrika, zebr - zebr Afrikada yaşayır,*
2) *Avstraliya, kenquru - kenquru Avstraliyada yaşayır.*

- A. NAĞIL, QƏZƏL, ROMAN, BAYATI
- B. TARİX, HİPPOKRAT, TƏBABƏT, HERODOT
- C. KOROĞLU, BUKEFAL, İSGƏNDƏR, QIRAT
- Ç. MİSİR, MİXİ, HEROQLİF, ŞUMER
- D. KÜR, GÖYGÖL, BAYKAL, YENİSEY
- E. QƏZƏL, HECA, ƏRUZ, QOŞMA

Müvafiq cavabı dairəyə alın.

Hansı sırada həm xüsusi, həm ümumi isimlər var: A B C Ç D E

Hansı sıra yalnız xüsusi isimlərdən ibarətdir: A B C Ç D E

Hansı sıra yalnız ümumi isimlərdən ibarətdir: A B C Ç D E

Xüsusi isim və ad yaxın anlayışlardır. Hər ikisinin bildirdiyi varlıq tək olur. Hər bir xüsusi isim həm də addır. Lakin adların hamısına xüsusi isim demək olmaz.

Adlar bir neçə sözdən ibarət ola bilər. Belə adlara mürəkkəb adlar deyilir. Mürəkkəb xüsusi isimdən fərqli olaraq, mürəkkəb adları təşkil edən sözlər ayrı yazılır. Məsələn, *Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi*. Bu adın tərkibində bir xüsusi (*Azərbaycan*) və üç ümumi (*respublika, təhsil, nazirlik*) isim vardır. *Ağdaş* isə *mürəkkəb* xüsusi isim olsa da, *sadə* ad sayılır, çünki onun tərkibinə daxil olan sözlər bitişik yazılır.

Mətnlə iş. Üzeyir Hacıbəyovun hansı əsərlərini tanıyırsınız?

DAHİ BƏSTƏKAR

1908-ci il, yanvarın 25-də Bakıda milyonçu H.Z.Tağıyevin teatrında 23 yaşlı bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun" operası səhnəyə qoyuldu. Bu, bütün müsəlman Şərqi, eləcə də Qafqaz xalqları arasında görünməmiş bir hadisə idi. Operanın tamaşalarına Şamaxıdan, Gəncədən, Tiflisdən, Dərbənddən mütərəqqi fikirli ziyalılar gəlirdilər.

Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə görkəmli bəstəkar, mahir publisist, təəssübkeş pedaqoq kimi daxil olmuşdur. O, Şərq aləmində ilk operanın və operettanın yaradıcısı olmuş, Azərbaycanda ilk milli musiqili teatrın, konservatorianın, notlu xalq çalğı alətləri orkestrinin təməlini qoymuşdur.

İlk operanın şöhrətindən ruhlanan Üzeyir Hacıbəyov qısa bir zamanda "Şeyx Sənan" və "Rüstəm və Söhrab" operalarını, "O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan" operettalarını bəstələdi. Dahi bəstəkarın şah əsəri olan "Koroğlu" operası isə dünya musiqi sənətinin nadir incilərindəndir. Bu əsərlərin librettosunu müəllif özü yazmışdır. Ü. Hacıbəyovun dahi Nizaminin sözlərinə yazdığı "Sənsiz", "Sevgili canan" romansları bu gün də müğənnilərimizin repertuarından düşmür.

➤ **Sözlük.** Mətdən çıxış edərək sözlərin düzgün izahını tapın.

"Operetta": A) kiçik opera, B) musiqili komediya

"Libretto": A) musiqili səhnə əsərinin mətni B) poema üçün yazılmış musiqi

"Repertuar": A) ifa olunan əsərlərin məcmusu, B) səhnə mədəniyyəti

Test

- A) "Arşın mal alan"
- B) "Sevgili canan"
- C) "O olmasın, bu olsun"
- D) "Koroğlu"

- Bu əsərlərdən hansının adı cümlə ilə ifadə olunub? A B C D
- ismi birləşmə ilə ifadə olunub? A B C D
- feli birləşmə ilə ifadə olunub? A B C D
- mürəkkəb isimlə ifadə olunub? A B C D

➤ "Dahi bəstəkar" mətni hansı sualı cavablandırmaq üçün məlumat vermir?

- A) Ü. Hacıbəyov neçənci ildə anadan olub?
- B) Milli operamızın 100-cü ildönümü neçənci ilə təsadüf edir?
- C) Ü.Hacıbəyovun hansı publisistik əsərləri var?
- D) Ü.Hacıbəyovu həm də istedadlı dramaturq adlandırmaq olarmı?

➤ Biri mürəkkəb ad deyil:

- A) Hacı Zeynalabdin Tağıyev
- B) Qafqaz xalqları
- C) "Leyli və Məcnun"
- D) "Şeyx Sənan"

➤ Biri janr baxımından fərqlidir.

- A) "Sevgili canan"
- B) "Koroğlu"
- C) "Şeyx Sənan"
- D) "Leyli və Məcnun"

Mətnlə iş. Dəftərinizdə aşağıdakı nümunəyə əsasən cədvəl çəkin. İlin ayları haqqında bildiklərinizi və bilmək istədiklərinizi BİBÖ cədvəlinin müvafiq sütunlarında yazın.

Bilirəm	İstəyirəm biləm	Öyrəndim

➤ İndi isə "Ay adları" mətnini diqqətlə oxuyun və günəbaxan haqqında yeni öyrəndiyiniz ən maraqlı məlumatları son sütunda yazın.

AY ADLARI

Bu gün bir çox xalqların dilində işlədilən ay adları latın mənşəlidir. Miladdan önce VII əsrdə Qədim Romada qəbul olunmuş təqvimə görə il 10 aydan, 355 gündən ibarət idi. Bəzi aylar ilahların və ilahələrin şərəfinə adlandırılmışdı. Yanvar ikiüzlü ilah Yanusun, fevral Yer ilahı Februsun, mart müharibə ilahı Marsın, may ilahə Mayanın, iyun ilahə Yunionanın adını daşıyırdı. Digər aylar latın dilindəki sıra sayları ilə adlandırılmışdı. Belə ki, latın dilində september (sentyabr) yeddinci, oktomber (oktyabr) səkkizinci, november (noyabr) doqquzuncu, dekember (dekabr) onuncu mənasını verir.

Ay təqvimində hər ayın başlanğıcı hilalın, yeni təzə ayın göründüyü birinci günə düşürdü. Romalıların bu təqvimində ildəki günlərin sayı müasir təqvimə nisbətən 10 gün az idi. Ona görə də hər il günlərin təbiət hadisələrinə – fəsillərə uyğunluğu dəyişirdi. Bu isə təqvimin istifadəsində çətinliklər yaradırdı. Çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün eramızdan əvvəl 46-cı ildə Roma hökmdarı Qay Yuli Sezar təqvimdə islahat keçirilməsinə göstəriş verdi. Bu işi o, Qədim Misir alimlərinə tapşırırdı.

Yuli təqvimi adlanan bu yeni Günəş təqvimində ilin uzunluğu 365 gün 6 saat təşkil edirdi. Alimlər qərara gəldilər ki, ili 365 gün qəbul edib hər dörd ildən bir təqvimə bir gün əlavə etsinlər. Onlar ili 12 aya böldülər. O vaxtdan ilin 7 ayı 31, qalan 4 ayı 30 gündən, fevral ayı isə 3 il ardıcıl olaraq 28, dördüncü il isə 29 gündən ibarətdir.

Təqvimə əlavə edilmiş iki ay da adsız qalmadı. İlin 5-ci ayını Yuli Sezarın şərəfinə iyul, səkkizinci ayını isə sonralar Yuli Sezarı əvəz etmiş Roma imperatoru Oktavian Avqustun şərəfinə avqust adlandırdılar.

- Nəyə görə «Qədim Roma», «Qədim Misir» yazarkən «qədim» sözü böyük hərflə, «qədim Azərbaycan» birləşməsində isə kiçik hərflə yazılır.
- Hansı ay adları haqqında demək olar ki, xüsusi isimdən ümumi isimə çevrilib?
- **Araşdırma.** Nəyə görə Ramazan bayramlarını hər il müxtəlif günlərdə, Novruz bayramını isə eyni gündə qeyd edirik?
- **Test.** Mətnə hansı suala cavab var? (Digər sualların cavablarını tarix müəlliminizlə birgə araşdırın)
A) Əgər oktyabr “səkkizinci” mənasını verirsə, nəyə görə bu ay ilin onuncu aydır?
B) Nəyə görə fevral ayı dörd ildən bir 29 gündən ibarət olur?
C) E.ə. 46-cı il Roma il hesabına görə hansı ilə təsadüf edir?
D) Roma təqviminə görə yeni il hansı gündən başlayırdı?

ADLARIN YAZILIŞI

Bir sözdən ibarət olan sadə adların birinci hərfi böyük yazılır: *İsmayıl, Azərbaycan, Xəzər, Kəpəz.*

Mürəkkəb adların yazılışında isə müəyyən qaydalar var.

1. İnsan adları. Mürəkkəb insan adlarının tərkibinə daxil olan ad, soyad, ləqəb, təxəllüs böyük hərflə yazılır: *Süleyman Sani Axundov, Nəsirəddin Tusi, Səməd Vurğun.*

Mürəkkəb insan adlarının tərkibində rütbə, titul, sülalə və s. bildirən yardımçı sözlər ola bilər: *şah, xan, bəy, ağa, hacı, seyid, bəyim, xanım, oğlu, qızı* və s.

1.1. Yardımçı sözlər aid olduğu addan əvvəl gəldikdə böyük hərflə yazılır: *Şah İsmayıl, Ağa Məhəmməd şah Qacar, Seyid Əzim Şirvani, Hacı Qara, Mirzə Ələkbər Sabir.*

1.2. Yardımçı sözlər aid olduğu addan sonra gəldikdə kiçik hərflə yazılır: *Pənah xan, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Nadir şah, Rzayev Anar Rəsul oğlu, Sara xatun. Romanovlar sülaləsi.*

2. Tarixi hadisə, dövr, abidə adları və toponimlər. Ad bildirən söz böyük hərflə, ondan sonra gələn yardımçı söz kiçik hərflə yazılır: *Qavqamela döyüşü, Yüzillik müharibə, Mezolit dövrü, Şirvanşahlar sarayı, Göy göl, İçəri şəhər.*

3. Ölkələr və inzibati ərazilər. *Azərbaycan Respublikası, Amerika Birləşmiş Ştatları, Naxçıvan Muxtar Respublikası.*

4. Yüksək dövlət vəzifələri və təşkilatları: *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, M. Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası, Bakı Şəhər Təhsil İdarəsi.*

5. Bayramlar və tarixi günlər: *Milli Mətbuat və Jurnalistika Günü, Novruz bayramı, Beynəlxalq Ahıllar Günü.*

6. Orden, medal, əsər, özəl təşkilat adları: *“Şöhrət” ordeni, “Böyük dayaq” romanı, “İldırımli yollarla” baleti, “Şahdağ” kafesi, “Gilan” səhmdar cəmiyyəti.*

Adların ixtisarı

1. Tam ixtisarlar: BMT (Birləşmiş Millətlər təşkilatı)

2. Yarımçıq ixtisarlar: Azərneşr (Azərbaycan nəşriyyatı)

Tam ixtisarlara qoşulan şəkilçilər son hərfin tələffüzündən asılı olaraq ahəng qanununa uyğun yazılır: *BMT-nin*

Hazırlıq

1. Sayıla bilən ümumi isimlər konkret isimlərdir. Buna görə də onlar cəmdə işlənə bilər. Bəs mücərrəd isimlər necə, cəmdə işlənə bilirmi? Cavabınızı misallarla əsaslandırın.
2. Məktəbdə keçdiyiniz fənlərin adlarını xatırlayın. Onları cümlədə cəmdə işlətməyə çalışın.

Sözlük

Kəmiyyət - say, miqdar.

Keyfiyyət - fərqləndirici xüsusiyyət, əlamət

YADDA SAXLA

-lar² - ismin cəm şəkilçisi

İsmlər kəmiyyətə tək və cəm olur. İsmi ifadə etdiyi əşya iki və ya daha artıq olduqda isim *-lar²* şəkilçisi qəbul edir və cəmdə olur. Məsələn:

Tək	Cəm
<i>küçə</i>	<i>küçələr</i>
<i>ağac</i>	<i>ağaclar</i>

Əgər əşyanın sayı dəqiq göstərilirsə, yəni isimdən əvvəl say gəlirsə, isim *-lar²* şəkilçisi qəbul etmir: iki küçə, on ağac.

Bəzən xüsusi isimlərə də *-lar²* şəkilçisi əlavə edilir. Belə olduqda, həmin xüsusi isimlər mənaca "ümumiləşir". Məsələn, "*Nizamilər, Füzulilər*" dedikdə böyük şairlər, "*Babəklər, Cavanşirlər*" dedikdə qəhrəman sərkərdələr nəzərdə tutulur.

Xüsusi isimlər *-lar²* şəkilçisi qəbul etdikdə belə böyük hərflə yazılır.

1. Aşağıdakı adları dedikdə nə nəzərdə tutulur?

Hacıbəyovlar, Qarayevlər _____

Aristotellər, Eynşteynlər _____

İsgəndərlər, Teymurlar _____

2. Cümlələri oxuyun. Mötərizədəki sözlər təkdə (T), yoxsa cəmdə (C) işlənmişdir? Fikrinizi qarşıdakı müvafiq cavabı dairəyə almaqla bildirin.

(Şagird) heç biri bu suala cavab verə bilmədi.	T	C
Yeganə (məqsəd) ədaləti bərpa etməkdir.	T	C
Toğrul (müdür) görüb ona yaxınlaşdı.	T	C
Onların (məhəbbət) uzun sürmədi.	T	C
(Tarix) kimin haqlı olduğunu göstərir.	T	C
(Ata) yaxşı deyiblər: "İgid ölər, adı qalar".	T	C
Qürbət yerdən (vətən) olmaz.	T	C
Bu yerlərin (adam) çox xoşrəftar olurlar.	T	C

Mətnlə iş. Mətni oxuyun və cəmdə olan isimlərin altından xətt çəkin.

HEROSTRAT KİM OLUB?

Eramızdan əvvəl 356-cı il iyulun 21-də Yunanıstana iki xəbər yayıldı: Makedoniya çarı II Filipin oğlu olub və Efesdə Artemis məbədi yandırılıb. Bəs necə oldu ki, gözəllik ilahəsi Artemis öz məbədini yağından qoruya bilmədi? Efeslilər buna belə cavab verirdilər: Artemis həm də yeni doğulanların ilahəsidir; həmin gecə o, II Filipin arvadının yanına gedib ki, Makedoniya taxt-tacının varisini qorusun. O zaman hələ heç kim bilmirdi ki, vaxt gələcək və Artemisin himayə etdiyi Makedoniyalı İsgəndər dünyanın yarısına sahib olacaq və Artemis məbədini bərpa etdircək.

Artemis məbədini Herostrat adlı bir şəxs yandırmışdı. Efeslilər onu yaxşı tanıyırdılar və axmaq hərəkətlərinə görə ağıldan kəm hesab edirdilər. Herostratdan bu hərəkətinin səbəbini soruşduqda demişdi ki, o, bunu tarixə öz adını yazmaq üçün edib.

O vaxtdan beri yalnız tarixə düşmək xatirinə mənasız hərəkət edən və fəlakət törədən adamlara herostrat deyirlər.

➤ Nəyə görə mətnin birinci cümləsindəki "xəbər" sözü çoxluq bildirsə də, -lar² şəkilçisi qəbul etməyib?

➤ Aşağıdakı cümlələrin hansında "herostrat" sözü səhv yazılmışdır?

1. Tarixdə neçə-neçə herostratlar olub.
 2. O, özünü lap Herostrat kimi aparmaq istədi.
 3. Bu oğlan da bizim məktəbin Herostratıdır.
 4. Təyyarə qaçırmış o herostrat qanun qarşısında cavab verməlidir.
- A. 1, 4; B. 2, 4; C. 2, 3; Ç. 1, 3

Elə isimlər var ki, onlar *-lar*² şəkilçisi qəbul etmədən də çoxluq bildirir. Məsələn: *qoşun, sürü, camaat, xalq, dəstə* və s. Belə isimlər toplu isimlər adlanır. "Camaat" sözündən başqa digər toplu isimlər *-lar*² şəkilçisi qəbul edir.

Toplu isim mübtədə yerində işləndikdə xəbər təkdə olur.

3. Aşağıdakı cümlələrdə mübtədə ilə xəbərin uzlaşmasında səhvə yol verilib. Səhvləri tapın və izah edin.

1. *Zülm ilə düzələn bu dağa əhali indi də Dadməlik dağı deyirlər.*
2. *Bir gün padşah divanxanada oturmuşdu ki, camaatın nə şikayəti olsa, gəlib orada padşaha desinlər. Bir də gördü ki, bir dəstə ala qarğa qapıya töküldü, qır-qır eləməyə başladılar.*
3. *Odur ki, bir dəstə camaat yığılıb, Şah Dəşküvara şikayətə gəldilər ki, bəs uşaqlarımız itir.*

4. **Mətnlə iş.** Mətni oxuyun. Fərqləndirilmiş sözlərdə hansı səhvlərə yol verilib?

622-ci ildə Məhəmməd Peyğəmbər Məkkədən Mədinəyə köç etdi. Hicrət adlanan bu hadisə müsəlman erasının başlanğıcı hesab olunur. Ulu Peyğəmbər hər bir **Məkkəli** müsəlmanı bir **Mədinəli** möminlə qardaş elan etdi ki, köçkünlər yad şəhərdə əziyyət **çəkməsin**. Məkkədən gələnlərə mühacir, yerli Mədinə müsəlmanlarına ənsar deyirdilər. Mühacirlərlə ənsarın bu qardaşlığı bütün müsəlmanların birliyi və qardaşlığının rəmzidir.

➤ *Məhəmməd Peyğəmbərin Mədinəyə köçü ilə başlanan təqvim necə adlanır?*

➤ *Bu gün Azərbaycanda istifadə olunan təqvim necə adlanır və onun başlanğıcı hansı hadisə ilə bağlıdır.*

➤ *Mətnə işlənmiş toplu ismi göstərin.*

5. **Sütunları tutuşdurun.** Sol sütunda verilmiş toplu isimləri onların izahları ilə birləşdirin:

üləma	əsgərlər
şüəra	alimlər
ordu	şairlər
ilxı	tacirlər
tüccar	atlar

6. Test. Biri toplu isim deyil.

- 1) ordu, ilxı, əhali, üzüm
- 2) sürü, meşə, taqım, qoşun

YADDA SAXLA

-lar² şəkilçisinin tələffüzü

İsmin cəm şəkilçisi (-lar²) saitlə bitən sözlərə qoşulduqda yazılışı ilə tələffüzü arasında fərq olmur. Bu şəkilçi samitlə bitən sözlərə qoşulduqda isə sözün son samitindən asılı olaraq [-rar²], [-nar²], [-dar²] kimi tələffüz olunur:

dəftərlər [dəfdərrər], qızlar [qızdar], oğlanlar [oğlannar].

7. Orfoepiya. Verilmiş isimlərin qarşısında onların tələffüz formasını yazın.

- çəmənlar
- vəqonlar
- əsgərlər
- ulduzlar
- qoşunlar

Mətnlə iş. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən hansı universitetləri tanıyırsınız?

QƏDİM AZƏRBAYCAN UNİVERSİTETİ

Dünyada ən qədim universitet 1158-ci ildə Boloniyada (İtaliya) yaradılmışdır.

İndiyə kimi belə hesab olunurdu ki, Şərqdə **universitetlər** çox sonralar - XIX əsrdə yaradılmışdır. Əslində isə, hələ 700 il bundan əvvəl Azərbaycanda Rəb-e Rəşidi adlı universitet tipli ali məktəb mövcud olmuşdur. Onun yaradıcısı böyük alim və dövlət xadimi Fəzlullah Rəşidəddin olmuşdur.

Rəb-e Rəşididə təbiətşünaslıq, tarix, təbət, astronomiya, fəlsəfə kimi elmlər tədris olunurdu. Burada tədris binaları, kitabxanalar, xəttat emalat-xanaları, xəstəxana, **dükənlər** var idi.

Rəb-e Rəşidinin fəaliyyəti 100 il davam etdi. Yadellilərin **basqınları** bu təhsil ocağının məhvinə səbəb oldu.

- Mətndəki cəm isimləri göstərin.
- Altından xətt çəkilmiş sözləri tərkibinə görə təhlil edin.
- Qalın hərflərlə verilmiş sözlərin tələffüz formasını yazın.

Hazırlıq

1. Şəhərimiz, ailəniz, pencəyim, qardaşı, bacısı, papağın sözlərinin əvvəlinə uyğun gələn şəxs əvəzliyi əlavə edin. Nəyə görə məhz həmin əvəzliyi əlavə etdiyinizi izah edin.
2. “Ən çox sevdiyim yazıçı Anardır” cümləsində xəbərini altından xətt çəkin və onun hansı nitq hissəsi olduğunu deyin.

Sözlük

Mənsubiyyət - aid olma, aidiyyət

Mətnşünas - qədim yazılı abidələrin dəqiq mətnini araşdırmaq-la məşğul olan mütəxəssis

YADDA SAXLA Mənsubiyyət şəkilçiləri

İsmin bildirdiyi əşya müxtəlif şəxslərə (mənə, sənə, ona, bizə, sizə, onlara) aid ola bilər. *Mənim dəftərim* dedikdə dəftər I şəxsə, *sənin dəftərin* dedikdə - II şəxsə, *onun dəftəri* dedikdə - III şəxsə aid olur. Bu aidiyyəti bildirmək üçün isimlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir.

Şəxslər	Tək		Cəm	
	şəkilçilər	nümunələr	şəkilçilər	nümunələr
I şəxs	-im⁴ (-m) (mənim)	çanta- <i>m</i> kitab- <i>ım</i> yurd- <i>um</i> su-y- <i>um</i>	-miz⁴, -ımız⁴ (bizim)	çanta- <i>mız</i> kitab- <i>ımız</i> yurd- <i>umuz</i> su-y- <i>umuz</i>
II şəxs	-in⁴ (-n) (sənin)	çanta- <i>n</i> kitab- <i>ın</i> yurd- <i>un</i> su-y- <i>u</i>	-niz⁴, -ınız⁴ (sizin)	çanta- <i>nız</i> kitab- <i>ınız</i> yurd- <i>unuz</i> su-y- <i>unuz</i>
III şəxs	-ı⁴ (-sı⁴) (onun)	çanta- <i>sı</i> kitab- <i>ı</i> yurd- <i>u</i> su-y- <i>u</i>	-ı⁴, -sı⁴ (onların)	çantalar- <i>ı</i> kitablar- <i>ı</i> yurd- <i>u</i> su-y- <i>u</i>

Bir çox hallarda mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş ismin əvvəlində yiyəlik halda olan şəxs əvəzliyi və ya isim işlənir: *Sizin eviniz çox rahatdır*. Bəzən isə yiyəlik halda olan şəxs əvəzliyi və ya isim buraxılır: *Eviniz çox rahatdır*.

I və II şəxslərə aid mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər əşyanın yalnız insana mənsublüğünü bildirir: *mənim kədərim, sizin əməlləriniz*. III şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isim isə yalnız insana deyil, başqa canlı və cansız əşyalara da aid ola bilər: *şirin pəncəsi, çayın hövzəsi*.

1. Cütlüklərlə iş. Verilmiş cümlələrdə mənsubiyyət şəkilçili sözləri tapın. Cümlələri mənsubiyyət şəkilçilərinin sayına görə ardıcıl düzün.

A. *Babilin asma bağları dünyanın yeddi möcüzəsindən biridir.*

B. *Ən qədim dövlətlər çayların vadilərində yaranırdı.*

C. *Dahi Azərbaycan şairi Nizaminin "Xəmsə"si dünya ədəbiyyatının incilərindən biridir.*

D. *Yaz gələndə kəndimizin yolları palçıqlı olar, yaxınlıqdan axan dağ çayının suları bulanardı.*

2. Suçiçəyi, bağayarpağı, çöldovşanı, dağkeçisi, həyatyanı sözlərini tərkibinə görə təhlil edin. Tərkibində mənsubiyyət şəkilçili isim olan beş mürəkkəb söz tapıb dəftərinizdə yazın.

3. Aşağıdakı söz birləşmələrində mənsubiyyət şəkilçili sözləri tapın və onların kimə və ya nəyə mənsub olduğunu deyin.

ucqar dağ kəndlərimizin yolları,

məktəbinizin yeni direktoru,

əsərin qəhrəmanının xarakteri,

Abşeron bağlarının gözəlliyi,

şairin sonuncu kitabının adı,

gözümün işığı.

Saitlə bitən bəzi alınma sözlər mənsubiyyətə görə dəyişər-kən köklə şəkilçi arasına *y* bitişdirici samiti əlavə olunur.

mövqe - mövqeyim, mövqeyin, mövqeyi

mənafe - mənafeyim, mənafeyin, mənafeyi

tale - taleyim, taleyin, taleyi

Bu qayda saitlə bitən bütün alınma sözlərə şamil olun-mur. Məsələn, *ailə, sərmayə* sözləri adi qaydada mən-su-biyyət şəkilçisi qəbul edir.

Bəzi ikihecalı sözlər də var ki, mənsubiyyət şəkilçisi qə-bul edərkən sözün kökündəki ikinci sait düşür. Məsələn, *könül - könlüm, çiyin - çiyin, sinif - sinfimiz*.

4. Aşağıda verilmiş şeirdə nöqtələrin yerinə müvafiq gələn mənsubiyyət şəkilçisini yazın.

Əgər olmasaydı ana zəhmət...,

Qazana bilməzdim heç bu hörməti.

Onun ruzi...lə xoş olar hal...,

Onun dua...la gülər iqbalım.

Onun hər söz...ndən alıram qüvvət,

Qəlb...ni nur etdi, verdi nəsihət.

Onun dualar... olmasaydı, ah,

Ömr... puç olardı, yəqin, bir sabah.

(*Xaqani*)

Şəxs şəkilçisi qəbul etmiş isimlər cümlədə xəbər oldu-ğundan onlara xəbərlik şəkilçisi də deyilir. Şəxs şəkilçilə-ri bunlardır:

Şəxslər	Tək		Cəm	
	Şəkilçi	Nümunə	Şəkilçi	Nümunə
I şəxs	-am ²	şagirdəm	-ıq ⁴ (-yıq)	şagirdik
II şəxs	-san ²	şagirdsən	-sınız ⁴	şagirdsiniz
III şəxs	-dır ⁴	şagirddir	-dır ⁴ +lar ²	şagirdirlər

5. Cədvəli doldurun. “Müəllim” və “tələbə” sözlərini mənsubiyyətə və şəxsə görə dəyişərək cədvəli doldurun.

Şəxslər	Müəllim		Tələbə	
	Mənsubiyyət şəkliçisi ilə	Şəxs şəkliçisi ilə	Mənsubiyyət şəkliçisi ilə	Şəxs şəkliçisi ilə
I şəxs (tək)				
II şəxs (tək)				
III şəxs (tək)				
I şəxs (cəm)				
II şəxs (cəm)				
III şəxs (cəm)				

Diqqət!

İsmlər eyni zamanda həm mənsubiyyət, həm də şəxs şəkliçisi qəbul edə bilər: *Sən hansı məktəbin şagirdisən?* -dir⁴ şəkliçisi qoşulmuş ismlərin tələffüzü zamanı sondakı *r* samiti deyilmir: *alimdir* [a:limdi].

Mətnlə iş. Mətni oxuyun və mənsubiyyət şəkliçili ismləri qeyd edin.

ƏDƏBİYYATIMIZIN BEŞİYİ

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xeyriyyəçilik fəaliyyətindən qalan yadigarlardan biri də indiki İstiqlaliyyət küçəsində İsmailiyə binası ilə yanaşı yerləşən Əlyazmalar İnstitutunun binasıdır. Tikintisi 1901-ci ildə başa çatmış bu binada keçən əsrin əvvəllərində Qızlar Seminariyası yerləşirdi.

1982-ci ildən etibarən həmin binada AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu yerləşir. Burada müxtəlif dilləri və qədim əlifbaları bilən onlarla mətnşünas əlyazma və əski çap kitablarının tədqiqi, nəşri və bərpası ilə məşğul olur. İnstitutun fondunda 20 minə yaxın əlyazma saxlanılır. Onlardan ən qədimi IX əsrə aid edilən dəri üzərində yazılmış Quran suresidir.

- Dəftərinizdə AMEA ixtisasının ifadə etdiyi mürəkkəb adı tam yazın.
- Altından xətt çəkilmiş sözlər hansı şəkliçiləri qəbul edib?

Hazırlıq

Qrammatik şəkilçiləri leksik şəkilçilərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət nədir? İsmi hal şəkilçiləri bu şəkilçi növlərindən hansına aiddir?

Sözlük

Xəttat - qədimdə kitabların üzünü köçürən sənətkar

Mədhiyyə - tərifləmək məqsədilə yazılmış şeir; *mədih* - tərif

Orijinal - bir yazının, şəklində əsl, bilavasitə müəllif tərəfindən yaradılmış forması

YADDA SAXLA

İsmin halları

İsmlər başqa sözlərlə əlaqəyə girərkən çox zaman qrammatik şəkilçilər qəbul edir və beləliklə, formaca dəyişir. *Ev* sözünün dəyişməsinə diqqət yetirək.

Ev şamdan işıqlanar, baş - bilikdən.

Evin yaraşığı uşaqdır, süfrənin yaraşığı - qonaq.

Evə girirəm, qarı döyür, bayıra çıxıram - Tanrı.

Evi abad edən qadındır.

Evdə doğma divarlar da köməkdir.

Evdən qabaq qonşu axtar.

İsmlərin bu cür dəyişməsi hallanma adlanır. İsmi altı halı var: 1) adlıq, 2) yiyəlik, 3) yönlük, 4) təsirlik, 5) yerlik, 6) çıxışlıq. İsmi hər bir halı müvafiq suallara cavab verir.

1. Nümunəyə əsasən sözləri müvafiq hal, şəkilçi və suallarla birləşdirin.

Söz	İsmin halı	Hal şəkilçisi	Sualı
Vətəndə	Yiyəlik hal	-dan ²	nə?
Vətənin	Çıxışlıq hal	-ı ⁴ , (-nı ⁴)	nəyin?
Vətən	Yerlik hal	-a ²	nədə?
Vətəni	Yönlük hal	-ın ⁴ , (-nın ⁴)	nəyə?
Vətəndən	Adlıq hal	-da ²	nədən?
Vətənə	Təsirlik hal	---	nəyi?

Mətnlə iş. Mətni oxuyun və tapşırıqları yerinə yetirin.

LÖKBATAN

Keçmişdə **Bakını** Yaxın Şərq **ölkələri** ilə birləşdirən ən işlək karvan **yollarından** biri indiki Lökbatan **qəsəbəsinin** yerindən keçirdi.

Bir-birinin ardınca ağır-ağır, təmkinlə irəliləyən **dəvələr** şərq xalçaları, **şirniyyat**, quru meyvə gətirir, **Bakıdan** isə neft və duz aparırdı.

Tacirlərin **bəxti** heç də həmişə gətirmirdi. Bu **ərəzidə** mazut **göllərindən** keçərkən **karvanın başında** gedən **dəvə** bəzən ilişib bir **yerdə** dayanırdı. Mazut **gölü** onu buraxmırdı. Dəvə hamının gözü qarşısında yavaş-yavaş **yerə** batırdı. Bunu gören **sarvanlar** və karvan **sahibləri** ucadan qışqırırdılar: "Lök batdı..." ("Lök" farsca dəvə deməkdir).

Elə o zamanlardan həmin **yeri** "Lökbatan" adlandırmışlar.

➤ Mətnə qalın hərflərlə verilmiş sözləri ismin hallarına görə qruplaşdırın.

Adlıq _____
Yiyəlik _____
Yönlük _____
Təsirlik _____
Yerlik _____
Çıxışlıq _____

➤ Altından xətt çəkilmiş *şirniyyat* sözünün kökünü müəyyən edin. *Ətriyyat*, *külliiyyat* sözləri ilə müqayisə edərək bu sözlərdəki şəkilçinin funksiyasını təyin edin. Həmin şəkilçi ilə *qətiyyət*, *səmimiyyət* sözlərindəki şəkilçi arasındakı fərqi izah edin.

YADDA SAXLA Adlıq hal

Kim? nə? hara? suallarına cavab olan adlıq hal ismin başlanğıc formasıdır. Lüğətlərdə isimlər adlıq halında verilir. Bu halın xüsusi qrammatik şəkilçisi yoxdur.

Adlıq halda olan isim cəm, mənsubiyyət və şəxs (xəbərlilik) şəkilçiləri qəbul edə bilər. Bu şəkilçilər ayrı-ayrılıqda və eyni zamanda ismin başlanğıc formasına qoşula bilər: *uşaqlarımızdır*.

Adlıq halda olan isimlər cümlədə mübtədə və xəbər vəzifəsində olur: *Kitab* (mübtədə) *əsas bilik mənbəyidir* (xəbər). Bəzi isimlər isə sifətləşərək təyin olur: *Togrul daş hasardan adlayıb bağa daxil oldu*.

2. Cədvəli doldurun. Nümunəyə baxaraq cədvəli doldurun.

İsmin başlanğıc forması	Cəm şəkilçisi ilə	Mənsubiyyət şəkilçisi ilə	Cəm və mənsubiyyət şəkilçisi ilə	Cəm, mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçisi ilə
Qiymət	qiymətlər	qiymətim	qiymətlərim	qiymətlərimdir
Küçə				
Dəftər				
Kənd				

➤ Cədvəldə yazdığınız sözlər ismin hansı halındadır?

YADDA SAXLA Yiyəlik hal

Yiyəlik halda işlənən isim sahiblik mənasını bildirir və *kimin? nəyin? haranın?* suallarına cavab olur.

Yiyəlik halda olan isimdən sonra, adətən, mənsubiyyət şəkilçili isim gəlir. İkincisi birincisinə mənsub olsa da, mənsubiyyət şəkilçili isim əsas tərəf, yiyəlik halda olan isim asılı tərəf sayılır.

Yiyəlik halın iki növü var: 1) müəyyənlik bildirən yiyəlik hal və 2) qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik hal.

Müəyyənlik bildirən yiyəlik halda isim *-ın^t (-nın^t)* şəkilçisi qəbul edir və konkretlik bildirir. *Kitabın səhifəsi, dövlətin dili* dedikdə konkret kitabdan, dövlətdən danışılır. Qeyri-müəyyən yiyəlik halın isə şəkilçisi olmur; *kitab səhifəsi, dövlət dili* dedikdə, ümumiyyətlə, kitabdan, dövlətdən söhbət gedir. Adlıq halda olan isimlə qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan isim formaca eyni olur və onları yalnız söz birləşməsi və ya cümlə daxilində fərqləndirmək mümkündür. Qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda isim *nə?* sualına cavab verir.

Müəyyənlik bildirən yiyəlik halda isim mənsubiyyət şəkilçili sözdən ayrılıqda da işlənə bilər. Bu zaman o, cümlənin xəbəri olur: *Çanta Nigarındır.*

3. Sütunları tutuşdurun. A sütununda verilmiş sözləri B sütunundakı müvafiq sözlərlə birləşdirərək söz birləşmələri yaradın.

A	B
günəş	zəhər
dəftərxana	işıq
ilan	yemək
ay	şüa
səhər	teatr
opera	ləvazimat

➤ Hansı söz birləşmələrində asılı tərəf yalnız qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda işlənir.

Mətnlə iş. Mətni oxuyun və tapşırıqları yerinə yetirin.

XƏTTATLIQ SƏNƏTİ

Müasir dövrümüzdə kitablar mətbəələrdə çap maşınları vasitəsilə çoxaldılaraq işıq üzü görür. Orta əsrlərdə isə bu iş insanların əl əməyi ilə başa gəlirdi. Xəttatlıq geniş yayılmış sənət növlərindən biri idi. Ustad xəttatların adları kitab müəllifləri ilə yanaşı çəkilirdi. Qədimdə yazılmış bir çox əsərlərin bu günə kimi gəlib çatmasında xəttatların böyük rolu olub.

Yaxşı xəttatlar gündə 8-10 beyt köçürə bilirdilər. Onların əməyi yüksək qiymətləndirilirdi. Belə ki, hər beytə görə xəttat sifarişçidən bir qızıl onluq alırdı. Firdovsinin "Şahnamə" əsərinin əlyazması üzərində tanınmış xəttat və miniatürçülər düz otuz il işləmişlər.

Xəttatlar çox savadlı idilər. Onlar bəzən müəllifin əsərində redaktə işləri aparır, hökmdarın şərəfinə mədhiyyələr əlavələr edirdilər. Bu gün mətnşünas alimlər müəlliflərin orijinal yazılarını xəttatların əlavələrindən ayırmaq üçün bir çox əlyazmaları tutuşdurur, araşdırmalar aparmalı olurlar.

➤ Altından xətt çəkilmiş sözləri cədvələ görə qruplaşdırın.

Adlıq hal	Müəyyənlik bildirən yiyəlik hal	Qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik hal

➤ Mətnin ikinci abzasında saydan əmələ gəlmiş ismi göstərin.

➤ "Əlyazma" və "araşdırma" sözlərini tərkibinə görə təhlil edin.

➤ **Test.** "Xəttat" və "mətnşünas" sözlərindəki alınma şəkilçilər qrammatik funksiyasına görə hansı milli şəkilçi ilə sinonim sayıla bilər:

A. -lıq⁴, B. -çr⁴, C. -ça², D. -cığaz⁴

Yönlük halda işlənən isim hərəkətin yönünü, istiqamətini bildirir və kimə? nəyə? haraya? suallarından birinə cavab olur. İsimlər yönlük halda işlənərkən $-a^2$ ($-ya^2$) şəkilçisi qəbul edir: *divar-a, şəhər-ə, qala-ya, dərə-yə*.

Sonu açıq saitlə bitən isimlər yönlük halda fərqli tələffüz edilir, sondakı $-a, -ə$ saitləri $-ı, -i, -u$ və ya $-ü$ kimi tələffüz olunur. *nənəyə [nəniyə], komaya [komuya]*

4. Nümunəyə baxıb cədvəli doldurun.

Adlıq halda	Yönlük halda	Tələffüzü
<i>kölgə</i>	<i>kölgəyə</i>	[<i>kölgüyə</i>]
<i>qala</i>		[]
<i>məşə</i>		[]
<i>torba</i>		[]

5. Atalar sözlərində yönlük halda olan isimlərin altından bir, həm mənsubiyyət, həm də yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin altından iki xətt çəkin.

1. Qorxan gözə çöp düşər. 2. Sırrını dostuna demə, dostunun da dostu var. 3. Doğruya zaval yoxdur, çəksələr min divana. 4. Gəmiyə minib gəmiçi ilə dalaşma. 5. Gülmə qonşuna, gələr başına. 6. Gücünə bax, şələnə bağla. 7. Qurunun oduna yaş da yanır.

Təsirlik hal hərəkətin hansı əşya üzərində icra olunduğunu bildirir və kimə?, nəyə? haranı? sualına cavab olur: *məruzəçini* (kimə?) *alqışladılar*, *otağı* (nəyə?) *təmizlədik*, *Londonu* (haranı?) *görmüşəm*.

Yiyelik halda olduğu kimi, təsirlik halda da isimlər **müəyyənlik** və ya **qeyri-müəyyənlik** ifadə edə bilər. Müəyyənlik bildiren təsirlik halda isim $-ı^4$ ($-nı^4$) şəkilçisi qəbul edir və konkret əşyaya aid olur:

Müəllim xəritəni divardan asdı.

Qeyri-müəyyənlik bildiren təsirlik halda isim şəkilçi qəbul etmir, *nə?* sualına cavab olur və adətən, hərəkət bildiren sözlə yanaşı işlənir:

Müəllim divardan xəritə asdı.

6. Şeirdə təsirlik halda işlənmiş sözlərdən müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik ifadə edənləri seçin.

*Ay həzərat, bir zəmanə gəlibdi,
Ala qarğa şux tərlandı bəyənməz.
Oğullar atanı, qızlar ananı,
Gəlinlər də qaynananı bəyənməz.*

*Adam var, çox işlər eylər irada,
Adam var ki, yetə bilməz murada.
Adam var ki, çörək tapmaz dünyada,
Adam var, yağ yeyər, balı bəyənməz.*

(Aşıq Abbas Tufarqanlı)

7. Atalar sözündəki təsirlik halda olan isimləri göstərin.

*El bir olsa, dağ oynadar yerindən, söz bir olsa, zərbi kərən
sındırar.*

8. "Adam pulu qazanar, pul adamı qazanmaz" atalar sözünün mənasını açıqlayın. "Pulu" sözünü qeyri-müəyyənlik bildiren təsirlik halda işlətsək, atalar sözünün mənası dəyişərmə?

YADDA SAXLA Yerlik hal. Çıxışlıq hal

İsmin yerlik halı hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir və *kimdə? nədə? harada?* suallarından birinə cavab olur. Yerlik halda isimlər *-da²* şəkilçisi qəbul edir: *Kitabım Ay-danda* (kimdə?) *qaldı. İmlada* (nədə?) *çoxlu səhvlər var idi. Şəhərdə* (harada?) *bürkü idi.*

İsmin çıxışlıq halı hərəkətin başladığı yeri bildirir və *kimdən? nədən? haradan?* suallarından birinə cavab olur. Çıxışlıq halında isimlər *-dan²* şəkilçisi qəbul edir: *Nailə rəfiqəsindən* (kimdən?) *üzr istədi. Atam məktubu zərfdən* (nədən?) *çıxardı. Şəhərdən* (haradan?) *yenicə qayıtmışdıq.*

9. Atalar sözlərindəki yerlik və çıxışlıq halında olan isimləri (!) göstərin.

1. Söz danışıqdan keçər. 2. Vura bilməyən daşın böyüyündən yapışar. 3. Güc birlikdədir. 4. Ağullu uşaq bələkdə özünü göstərər. 5. El keçən körpüdən sən də keç. 6. Cavanlıqda daş daşı, qocalanda ye aşı. 7. Evdə bişməyib, qonşudan gəlməyib.

10. Cütlüklərlə iş. Çərçivədə verilmiş sözləri ismin müvafiq halında işlətməklə atalar sözlərini tamamlayın.

diz, sərçə, əzab, iynə, cəhənnəm, bağ, at, çəpər, taxta, kasıb

1. İgid odur ... düşə, atlana, igid odur hər ... qatlana. 2. ... qorxan darı əkməz. 3. ... gedən özünə yoldaş axtarar. 4. Namərdin çörəyi ... üstə olar. 5. ... baxarsan, bağ olar, baxmazsan, dağ olar. 6. Dərziyə "köç" dedilər ... yaxasına sancdı. 7. Qonşunun xətrin istə, amma ... arada saxla. 8. Abdaldan paşa olmaz, ... maşa. 9. Bəyin əli cibindən çıxınca ... canı çıxar.

Mətnlə iş. Mətni oxuyun və tapşırıqları yerinə yetirin.

QƏDİM KİTAB USTALARI

Britaniya **muzeyində** Nizami "Xəmsə"sinin nadir əlyazması saxlanılır. Bu əlyazma **mütəxəssislər** tərəfindən kitab sənətinin ən dəyərli nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Kitabdakı **miniatürlərin** bir çoxu XV əsrin dahi **miniatür** rəssamı Sultan Məhəmməd tərəfindən işlənmişdir. Ustad Sultan **Məhəmmədə** məxsus gözəl miniatürlər Nizami "Xəmsə"sinin, **Hafiz** "Divanı"nın, Firdovsi "Şəhnaməsi"nin əlyazmalarını bəzəyir.

Şahlar öz **saraylarında** kitabxanalar yaradırdılar. **Kitabxanaların** nəzdində xüsusi **emalatxanalar** fəaliyyət göstərir, burada əlyazma kitabları hazırlanırdı. **Əlyazmalar** üzərində xəttatlar, miniatürçü rəssamlar və cildçilər işləyirdilər. Xüsusi mürəkkəb rəngi və kağız hazırlayan **ustaların** da zəhməti az deyildi. Bu mütəxəssislərin birgə **səyi** ilə nadir əlyazmalar yaradılırdı.

Təbriz, Herat **kitabxanalarında** hazırlanmış yüzlərlə nadir sənət əsəri dünyanın bir çox müzeylərinin bəzəyidir.

➤ *Qalın hərflərlə verilmiş sözlərin ismin hansı halında olduğunu deyin.*

➤ **Test.** □ + ^ + ○ + ○ + ○ *sxeminə uyğun gələn sözü göstərin.*

- A) kitabxanasının
- B) kitablarından
- C) kitabxanalarında
- D) kitabxanaçılarımızda
- E) kitabxanalara

Hazırlıq

- "Kitab" sözünə şəkilçi əlavə etmədən cümlələrdə adlıq, yiyəlik və təsirlik hallarında işlədin.
- "Sənin otağın" və "otağın küncü" söz birləşmələrində "otaq" sözünün qəbul etdiyi şəkilçilər arasındakı fərqi izah edin.

Sözlük

Obyekt - fəaliyyətin yönəldiyi hədəf, şəxs, əşya, hadisə

Subyekt - fəaliyyəti icra edən şəxs, əşya, hadisə

Forma - bir şeyin xarici görünüşü, quruluşu

Məzmun - bir şeyin mahiyyəti, daxili keyfiyyətlərinin məcmusu

YADDA SAXLA

Mənsubiyyət şəkilçili ismin müəyyən edilməsi

Bəzi mənsubiyyət şəkilçiləri formaca ismin yiyəlik və təsirlik hal şəkilçiləri ilə eynidir.

I müqayisə:

1. Samirə köynəyi ipə sərđi.

2. Nadirin köynəyi mənə böyük olur.

1-ci cümlədə *köynək* sözü ismin təsirlik halında işlənilib, 2-ci cümlədə isə bu söz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib və adlıq haldadır.

II müqayisə:

1. Elə bağın belə də meyvəsi olar.

2. Sənin bağın çox gözəldir.

1-ci cümlədə *bağ* sözü ismin yiyəlik halında işlənilib, 2-ci cümlədə isə bu söz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib və adlıq haldadır.

İsmin hal şəkilçilərindən fərqli olaraq, mənsubiyyət şəkilçisi əşyanın kimə və ya nəyə mənsub olduğunu bildirir.

1. Düşünün. İsmin təsirlik hal və III şəxs mənsubiyyət şəkilçilərini, eləcə də yiyəlik hal və II şəxs (tək) mənsubiyyət şəkilçilərini necə adlandırmaq olar - sinonim, omonim, yoxsa antonim şəkilçilər?

Mətnlə iş. Mətni oxuyun və tapşırıqları yerinə yetirin.

QƏRİBİ BURDA AĞLAMAQ TUTUR

Bu zərb-məsəli çox ağır, çıxılmaz vəziyyətə düşdükdə işlədirlər.

İfade məşhur "Aşıq Qərib" dastanı ilə bağlıdır. Dastanın qəhrəmanı Qərib uzaq diyardan vətənə, sevgilisi Şahsənəmin toyuna gəlib çatmağa tələsir. Hələbdən çıxıb Tiflisə üz qoyur. Xeyli gedəndən sonra atı davam gətirməyib ölür. Qərib bu uzun, çətin yolu piyada getməli olur. Ayaqları qabar-qabar olur. Vaxtında toya çatmaqdan, Şahsənəmdən əlini üzür. Sazını sinesinə basıb şeirlər deyir və göz yaşı töküb ağlayır.

➤ **Test.** Cümlələrin hansında isim təsirlik hal şəkilçisi qəbul edib?

- A. Ayaqları qabar-qabar olur.
- B. Atı davam gətirməyib ölür.
- C. Qəribi burada ağlamaq tutur.
- D. Göz yaşı töküb ağlayır.

➤ Mətndə həm mənsubiyyət, həm də təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin altından düz xətt, həm mənsubiyyət, həm də yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin altından dalğalı xətt çəkin.

YADDA SAXLA

Hal şəkilçisi olmayan isimlərin fərqləndirilməsi

Adlıq, qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik və təsirlik hallarında olan isimlər hal şəkilçisi qəbul etmir, buna görə də formaca bir-birinə oxşayır. Lakin məzmunca onlar fərqlənirlər.

İsmin adlıq halı hərəkətin subyektini, yəni kim (nə, hara) tərəfindən icra olunduğunu bildirir. Buna görə də adlıq halda olan isim, adətən, hərəkət bildirən sözlə bağlı olur.

Kompüter insanların işini xeyli yüngülləşdirib.

Qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda isim özündən sonra gələn mənsubiyyət şəkilçili isimlə bağlı olur. İsmin bu halının bildirdiyi yiyəlik, sahiblik mənası məhz mənsubiyyət şəkilçili ismə aid olur.

Kompüter proqramları gündən-günə mürəkkəbləşir.

Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda da isim hərəkət bildirən sözlə bağlı olur. Lakin o, adlıq halda olan isimdən fərqli olaraq, hərəkətin subyektini deyil, obyektini bildirir, yəni o, hərəkəti icra etmir, hərəkət onun üzərində icra olunur.

Samir mağazadan kompüter aldı.

2. Atalar sözlərində altından xətt çəkilmiş sözlərin adlıq (A), yiyəlik (Y), yoxsa təsirlik (T) halda olduğunu müvafiq cümlənin qarşısındakı mötərizədə qeyd edin.

1. El malına göz dikənin gözlərinə qan damar. ()
2. El igidləri ilə tanınar. ()
3. Qürbət görməyən adam vətən qədri bilməz. ()
4. Ana qızına taxt verər, ata qızına - bəxt. ()
5. Ana qəlbi kövrək olar. ()
6. Cəfa çəkməyən şəfa görməz. ()
7. Arxalı köpək qurd basar. ()
8. Zər qədrini zərgər bilər. ()
9. Dəmir qapının da taxta qapıya işi düşər. ()

YADDA SAXLA Orfoqrafik və orfoepik qaydalar

Bir sıra ərəb-fars mənşəli ikihecalı sözlər mənsubiyyət şəkilçiləri və saitlə başlayan hal şəkilçiləri qəbul etdikdə son hecasının saiti düşür.

Alınma sözlər		
Adlıq halda	Hal şəkilçiləri ilə	Mənsubiyyət şəkilçisi ilə
<i>şəkil</i>	<i>şəklin, şəklə, şekli</i>	<i>şəklim, şəklin, şekli</i>
<i>fəsil</i>	<i>fəslin, fəslə, fəsli</i>	<i>fəslim, fəslin, fəsli</i>

Bir sıra ikihecalı əsl Azərbaycan sözləri isə yalnız mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə son hecasının saiti düşür.

Əsl Azərbaycan sözləri		
Adlıq halda	Hal şəkilçiləri ilə	Mənsubiyyət şəkilçisi ilə
<i>burun</i>	<i>burunun, buruna, burunu</i>	<i>burnum, burnun, burnu</i>
<i>çiyin</i>	<i>çiyinin, çiyinə, çiyini</i>	<i>çiynim, çiynin, çiyni</i>

Çıxışlıq hal şəkilçisi (-dan²) sonu *m*, *n* samitləri ilə bitən sözlərə qoşulduqda -nan² kimi tələffüz olunur. Məsələn:

kələmdən [kələmnən]

çəməndən [çəmännən]

Bu qayda bəzi mənsubiyyət şəkilçili sözlərə də aiddir:

gözümdən [gözümnnən]

gözündən [gözünnən]

3. Verilmiş sözləri ismin yiyəlik, yönlük, təsirlik hallarında yazın.

ətir _____
beyin _____
ömür _____
isim _____
nəsil _____

4. Bayatını oxuyun və suallara cavab verin.

*Maral durduğu yerdə,
Boynun burduğu yerdə,
Ovçunun qolu sinsin
Maral vurduğu yerdə.*

- Altından xətt çəkilmiş isimlərin hansı halda olduğunu deyin.
- Hansı sözdə şeir vəzninin tələbinə uyğun olaraq təsirlik hal şəkilçisindəki sait düşüb?

Mətnlə iş. Mətni oxuyun və tapşırıqları yerinə yetirin.

ORUCLUQ BAYRAMI

İslamın müqəddəs bayramları arasında orucluq mühüm yer tutur. Bu bayramın tarihi müsəlman təqviminə ilə Hicrinin 2-ci ilindən başlanır. Oruc Ramazan ayında tutulduğu üçün ona "Ramazan orucu" da deyirlər. İlin ayları arasında Ramazan ayı ən şəfaqətli və müqəddəs ay hesab edilir, çünki bu ayın gecələrindən birində müqəddəs kitabımız olan Qurani-Kərim nazil olub.

Orucluq insanları paklığa, xeyirxahlığa dəvət edir. Oruc tutan adam gündüzlər yemir, içmir, dünya nemətlərindən çəkinir, nəfsini təmiz saxlayır. Uşaqlar, xəstələr, döyüşçülər, səyyahlar oruc tutmaqdan azad olunurlar.

Orucluğun başa çatdığı gün imkanı olan hər bir şəxs kasıblar üçün fitrə zəkati verməlidir.

Sovet hakimiyyəti dövründə İslamın başqa ayinləri və ibadətləri kimi, orucluq da qadağan idi. Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra insanların vicdan azadlığı da bərpa olundu, İslam dininə, onun ibadət və ayinlərinə olan münasibət də dəyişdi. Orucluq bayramı ölkəmizdə 1993-cü ildən dövlət səviyyəsində qeyd olunur.

- *Hicrinin 2-ci ili eramızın neçənci ilinə təsadüf edir?*
- *Altından xətt çəkilmiş sözlərin hansı şəkilçi(lər) qəbul etdiyini deyin.*

5. Aşağıdakı şeirdə neçə isim var?

Budur gəldi **bahar** fəslı,
Dağların lələ vaxtıdır.
Açılıbdır qızılgüllər,
Bülbülün **bala** vaxtıdır.

(*Aşıq Abbas Tufarqanlı*)

- Altından xətt çəkilmiş sözlər hansı şəkilçiləri qəbul edib?
- Göy rəngdə verilmiş sözlər ismin hansı halındadır?

6. Şeiri oxuyun və suallara cavab verin.

Bir məclisə varsan, özünü(A) öymə,
Şeytana bac(B) verib kimsəyə(C) söymə,
Qüvvətli olsan da, yoxsulu(D) döymə,
Demə ki, zorluyam(E), qolum(Ə) yaxşıdı(F).

(*Xəstə Qasım*)

➤ **Test.** Hansı söz (müvafiq cavab variantını dairəyə alın):

- sifətdir, təsirlik hal şəkilçisi qəbul edib? A B C D E Ə F
- əvəzlikdir, yönlük hal şəkilçisi qəbul edib? A B C D E Ə F
- sifətdir I şəxs şəkilçisi qəbul edib? A B C D E Ə F
- əvəzlikdir, təsirlik hal şəkilçisi qəbul edib? A B C D E Ə F
- isimdir, adlıq haldadır, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib? A B C D E Ə F
- sifətdir, III şəxs şəkilçisi qəbul edib? A B C D E Ə F
- isimdir, təsirlik haldadır? A B C D E Ə F

7. Şeiri oxuyun və suallara cavab verin.

Zülfün kimi ilan olmaz,
Şair sözü yalan olmaz,
Burda qədrin bilən olmaz,
Dur, aparaq bizə zülfün.

(*Molla Cümə*)

➤ **Test.** Şeir bəndinin birinci və sonuncu sözləri

- A) fonetik baxımdan fərqlidir.
- B) morfoloji baxımdan fərqlidir.
- C) leksik mənasına görə fərqlidir.

- III misrada altından xətt çəkilmiş sözdə hansı şəkilçi buraxılıb?
- II misrada altından xətt çəkilmiş söz hansı şəkilçini qəbul edib?

8. 5, 6, 7-ci çalışmalarda verilmiş şeir müəlliflərinin adları cümlənin ortasında işlənərsə, “aşığı”, “xəstə”, “molla” sözlərinin birinci hərfi

A) böyük yazılmalıdır

B) kiçik yazılmalıdır

Cavabınızı 40-cı səhifədə verilmiş qaydalarla əsaslandırın.

9. Cümləni oxuyun və orfoqrafik səhvləri düzəldin.

Qədim dövrlərə aid olan daş, xalça, dulusçuluq sənət nümunələri üzərində müşaide etdiyimiz düz və əyri xəttlər vaxtilə axar suya işarə olub, aydınlıq, uğurluluq və xeyr-bərəkət rəmzi mənasını daşımışdır.

➤ Altından xətt çəkilmiş sözlər ismin hansı halındadır?

➤ *Debat*. Göy rəngdə verilmiş söz

A) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimdir.

D) düzəltmə sifətdir.

Mətnlə iş. Mətni oxuyun və tapşırıqları yerinə yetirin.

NAFTANDAZLAR

Neft və başqa təbii sərvətlərlə zəngin olan Azərbaycan torpağı qədimdən bəri tez-tez yadellilərin hücumlarına məruz qalırdı. Düşməne qarşı mübarizədə neft cəsur Azərbaycan **döyüşçülərinin** əlində odlu silaha çevrilmişdi. Qədimdə qoşunların tərkibində xüsusi naftandazlar dəstəsi olurdu. Onlar nefti fitil bərkidilmiş xüsusi qablara dolduraraq onu sapand və ya xüsusi qurğu vasitəsilə düşməne sarı atırdılar. Bir andaca ətrafı alov bürüyürdü və düşməni vahimə içində geri çəkirdi. Naftandazların qorxusundan düşməni gəmiləri şəhərə yaxınlaşmağa cəsarət etmirdilər.

İçəri Şəhərin dəniz tərəfdən qala divarlarını diqqətlə nəzərdən keçirsəniz, divarların aşağı tərəfində xüsusi novlar olduğunu görürsünüz. Yadellilərin hücumundan qorunan şəhər əhalisi bu novlar vasitəsilə çöl tərəfdən divar boyu qazılmış xəndəklərə neft axıdır və düşməni yaxınlaşanda ona od vururdular. Beləliklə, indiki İçəri Şəhərdən ibarət olan qədim Bakı alınmaz qala hesab olunurdu.

➤ *Araşdırma*. Necə oldu ki, 1501-ci ildə Şah İsmayıl Xətayi Bakını fəth etdi?

➤ *Təhlil*. Qalın hərflərlə verilmiş sözü tərkibinə görə təhlil edin.

➤ *Altından xətt çəkilmiş cümlələrdə buraxılmış qrammatik səhvi tapın.*

Hazırlıq

"Gələn ay yazıçıların qurultayı olacaq" cümləsində altından xətt çəkilmiş sözə diqqət yetirin. Bu sözlə bağlı aşağıdakı suallara cavab verin.

- Başlanğıc forması necədir?
- Hansı suala cavab verir?
- Quruluşca ismin hansı növünə aiddir?
- Ümumi, yoxsa xüsusi isimdir?
- Konkret, yoxsa mücərrəd isimdir?
- Mənsubiyyət şəkilçisi varmı?
- İsmın hansı halındadır?
- Hansı cümlə üzvüdür?

YADDA SAXLA

İsmin cümlədə rolu

İsmlər cümlədə, əsasən, mübtədə və tamamlıq olur.

Tərəflər (mübtədə) *danışqları* (tamamlıq) *dayandırdılar*.

Lakin ismlər cümlədə xəbər, təyin, zərflik də ola bilər.

Dünyada ən böyük heyvan balınadır. (xəbər)

Nigar mağazadan (zərflik) *qızıl* (təyin) *üzük aldı.*

İsim cümlədə

Adlıq halda mübtədə, xəbər və təyin olur.

Müəyyən yiyəlik halda ayrılıqda yalnız xəbər ola bilər.

Qeyri-müəyyən yiyəlik halda ayrılıqda heç bir cümlə üzvü ola bilmir.

Yönlük halda tamamlıq, zərflik, xəbər olur.

Təsirlik halda tamamlıq olur (Yeganə haldır ki, xəbər ola bilmir).

Yerlik halda tamamlıq, zərflik, xəbər olur.

Çıxışlıq halda tamamlıq, zərflik, xəbər olur.

1. Qruplarla iş. İki qrupa bölünün. I qrup "qızıl", II qrup "dəmir" sözünü cümlələrdə mübtədə, tamamlıq, xəbər, təyin, zərflik kimi işlətməlidir.

2. Mətnlə iş. “Qabusnamə” əsərinin müəllifi oğluna nəsihət edərək yazır:

Ey oğul, qürbətdə işin düz gətirsə, qoy öz doğma yurdunun havası başına vurmasın, harada işin düz gətirirsə, orada da özünə məskən sal. Harada günün yaxşı keçirsə, oranı da özünə vətən hesab et. Doğrudur, deyiblər ki, "Vətən ikinci anadır", lakin buna çox da aludə olma və öz işlərinin yaxşı getməsinə çalış.

➤ Mətnə altından xətt çəkilmiş sözlərin hansı cümlə üzvü olduğunu deyin.

➤ Debat. İki qrupa bölünün, mətnə deyilən fikirlərə münasibətinizi bildirin.

I qrupun mövqeyi: "Qürbət cənnət olsa da, yenə vətən yaxşıdır".

II qrupun mövqeyi: "İnsanın güzəranı harada yaxşı keçirsə, ora da onun üçün vətən sayılır".

YADDA SAXLA İsmnin morfoloji təhlil qaydası

Morfoloji təhlil zamanı ismin aşağıdakı əlamətləri göstərilir:

1. Başlanğıc forması
2. Sualı
3. Quruluşca növü, hansı nitq hissəsindən yaranması
4. Konkret və ya mücərrəd olması
5. Ümumi və ya xüsusi olması
6. Tək və ya cəm olması
7. Mənsubiyyət şəkilçisi (əgər varsa)
8. Halı
9. Cümlədəki vəzifəsi

Nümunə:

Böyük insan əməlindən tanınar.

1. Başlanğıc forması - əməl.
2. Nədən? sualına cavab verir.
3. Quruluşca növü - sadə isim.
4. Mücərrəd isimdir.
5. Ümumi isimdir.
6. Təkdədir.
7. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir.
8. İsmnin çıxışlıq halındadır.
9. Cümlədə tamamlıq kimi işlənmişdir.

3. **Təhlil.** Altından xətt çəkilmiş sözləri morfoloji təhlil edin.

1. Atası balıqçı olub, oğlu da suya baxır.
2. Qarabağ torpağı Azərbaycanındır.
3. Gecənin xeyrindən gündüzün şəri yaxşıdır.
4. Gözünün yaşı ovcundadır.
5. Müvəqqəti uğursuzluq müvəqqəti uğurdan daha yaxşıdır.
6. Pisliyi torpağa əkdilər, göyərmədi!
7. Qurunun oduna yaş da yanar.
8. Qonşu payı qarın doyurmaz.
9. Könlü balıq istəyən quyruğunu suya salar.

Mətnlə iş. Mətni oxuyun və "kitabxana" sözündən sonra nöqtələrin yerinə müvafiq şəkilçilər yazın və bunların hansı şəkilçi olduğunu deyın.

ŞEYX SƏFİ KİTABXANASI NECƏ OĞURLANDI?

Şah İsmayılın babası Şeyx Səfi (1252-1334) Ərdəbildə zəngin bir kitabxana... əsasını qoymuşdu. Şah İsmayıl hakimiyyətə gəldikdən sonra babasının məqbərəsinə bitişik möhtəşəm binə tikdirərək kitabxana... ora köçürdü. O, xaricdən gəlmiş səyyahları və dövlət xadimlərini bu kitabxana... qəbul edirdi.

XIX əsrin əvvəllərində İran ruhanilərinin rəhbərlik etdiyi Şeyx Səfi kitabxana... Şərqdə ən zəngin kitabxana... biri sayılırdı. Burada olmuş rus şərqsünas alimləri kitabxananı ələ keçirmək üçün öz hökmdarlarına müraciət etmişdilər. Beləliklə, 1828-ci ildə Ərdəbili tutan rus generalı Suxtelen Şeyx Səfi kitabxana... Rusiyaya köçürülməsi barədə tapşırıq aldı. O, kitabxanadakı din xadimlərini toplayaraq onlara dedi:

- Şeyx Səfi kitabxana... saxlanılan əlyazmalar Peterburqa aparılmalı, orada rus dilinə tərcümə olunmalıdır. Bundan sonra bütün kitablar geriye - Ərdəbilə qaytarılacaq.

Bunu deyib o, Şeyx Səfinin məzarı üstünə 800 qızıl onluq qoydu.

Tamah din xadimlərinə güc gəldi və onlar kitabxananın daşınmasına icazə verdilər. Beləliklə, bir çox Azərbaycan şairlərinin və ustad xəttatların xətti ilə yazılmış nadir incilər Rusiyaya, oradan da dünyanın bir çox muzey və kitabxana... səpələndi.

- Altından xətt çəkilmiş isimlərin hansı cümlə üzvü olduğunu deyın.
- Bu mətni və iş dəftərinin (6-cı sinif) 41-ci səhifəsindəki mətni birləşdirən əsas ideya nədən ibarətdir?

4. "Üstümü unlu görüb adımlı dəyirmançı çağırma" məsəlində dəyirmançı sözünün morfoloji təhlili ilə bağlı fikirlərdən hansının doğru (D), hansının yanlış (Y) olduğunu qeyd edin (☑).

	D	Y
1. Nə? sualına cavab verir.	☐	☐
2. Başlanğıc forması - dəyirman	☐	☐
3. Quruluşca növü - düzəltmə isim	☐	☐
4. Mücərrəd isimdir.	☐	☐
5. Ümumi isimdir.	☐	☐
6. Təkdədir.	☐	☐
7. Mənsubiyyət şəkilçisi yoxdur.	☐	☐
8. İsmın adlıq halındadır.	☐	☐
9. Cümlədə mübtəda kimi işlənmişdir.	☐	☐

5. Aforizmləri oxuyun və suallara cavab verin.

- A) Dostunu göstər, sənin kim olduğunu deyim. (R.Emerson)
- B) Evin qiyməti ora gələn dostlardan bilinə. (R.Emerson)
- C) Nöqsansız dost axtaran dostsuz qalar. (K.Lessinq)
- D) Dostundan yalnız tərif gözləyən dostluğa layiq deyil. (Siseron)
- E) Dostu təklidə məzəmmət elə, hamının yanında təriflə. (Solon)
- Ə) Dostunun qəlbinə qırsan, düşməninə şad edərsən. (Sədi)
- F) Biz dostun köməyindən çox, bu köməyi ala bilmək inamına ehtiyac duyuruq. (Sokrat)

➤ Hansı cümlədə "dost" sözü (müvafiq hərfi dairəyə alın):

- mənsubiyyət və yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edib? A B C D E Ə F
- çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul edib? A B C D E Ə F
- təsirlik hal şəkilçisi qəbul edib? A B C D E Ə F
- təsirlik hal və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib? A B C D E Ə F
- qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik haldadır? A B C D E Ə F
- yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edib? A B C D E Ə F
- mənsubiyyət və çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul edib? A B C D E Ə F

➤ Sonuncu aforizmin mənasını izah edin və onu "Arxalı köpək qurd basar" atalar sözü ilə müqayisə edin.

ƏSGƏR VƏ PREZİDENT

Prezident Abraam Linkoln müharibə vaxtı yaralı əsgərləri də unutmur, tez-tez onlara baş çəkirdi. Bir dəfə xəstəxanada olarkən həkimlər onu ölüm ayağında olan bir əsgərin yanına gətirdilər.

Prezident əsgərdən “Sənə necə kömək edə bilərəm?” - deyə soruşdu. Əsgər güclə pıçıldayaraq dedi:

- Anama məktub yaza bilərsiniz?

Prezidentə kağız və qələm verdilər və o, əsgərin dediklərini yazmağa başladı.

“Əziz anam, mən vətən borcumu yerinə yetirərkən ürəyimdən yaralanmışam. Qorxuram ki, sağalmayım. Qardaşımı və bacılarımı mənim əvəzimə öpersən. Mən sizin hamınızı sevirəm».

Yaralı əsgər bunları pıçıldayıb gözlərini yumdu. Onun məktubu imzalamağa halı yox idi. Odur ki, Linkoln məktuba bir cümlə də artırdı: “Oğlunuzun əvəzinə Abraam Linkoln tərəfindən yazılıb”. Bundan sonra prezident məktuba öz imzasını qoydu.

Bu zaman əsgər gözünü açıb məktuba baxmaq istədi. O, məktubun son cümləsini oxuyarkən çox təəccübləndi və soruşdu:

- Siz, doğrudan, prezident Linkolnsunuz?”

- Bəli, mən prezidentəm, - deyə Abraam Linkoln bildirdi. – Sizin üçün daha nə edə bilərəm?

➤ *Sizcə, ölüm ayağında olan əsgər prezidentdən daha nə istədi? Öz versiyanızı deyən və sonra onu müəllif versiyası ilə müqayisə edin. Hansı daha təsirlidir?*

istəyirəm.

Əsgərin solğun bənizində təbəssüm görünür.
- Mükəmməlsən, başımı bir qader qaldırın. Mən prezidentimi yaxşı görmək

➤ Altından xətt çəkilmiş sözlərdən hansı:

- Mənsubiyyət, hal və cəm şəkilçilərini qəbul edib?
- Şəxs şəkilçisi qəbul edib?
- mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməyib?
- mənsubiyyət və yerlik hal şəkilçisi qəbul edib?

Diqqət!

Bir çox dünya şöhrətli tarixi şəxsiyyət adları var ki, onlar Avropa dillərində və Azərbaycan dilində fərqli yazılır və deyilir: *Aleksandr - İsgəndər, Moisey - Musa, Abraam - İbrahim, İosif - Yusif* və s. Lakin söhbət həmin adı daşıyan başqa şəxslərdən gedəndə onların adları Azərbaycan dilində də avropasayağı yazılmalıdır: *Aleksandr Fadeyev, Abraam Linkoln* və s.

Mətnlə iş. Mətni oxuyun və tapşırıqları yerinə yetirin.

Aristotel Platonun tələbəsi olsa da, onun fəlsəfəsini tənqid edirdi. Bir dəfə ondan soruşdular:

- Siz niyə Platonu tənqid edirsiniz, axı o, Sizin müəlliminiz olub?

- Mən müəllimimi çox sevirəm, ancaq ... ondan da çox sevirəm, - deyə Aristotel cavab verdi.

➤ *Aristotel və Platon ədəbiyyatımızda başqa cür necə adlanır?*

➤ *Mətnə altından xətt çəkilmiş sözü tərkibinə görə təhlil edin.*

➤ *Mətnə nöqtələrin yerinə hansı söz uyğun gəlir*

A) özümü

B) tənqid etməyi

C) həqiqəti

D) fəlsəfəni

6. Hansı birləşmədə qeyri-müəyyən ziyəlik halda olan isim ziyəlik hal şəkilçisi qəbul etsə, məna dəyişər?

A) *əmək haqqı*

B) *sinif yoldaşı*

➤ “Bizim əmək haqqımız”, “sizin sinif yoldaşınız” cümlələrində “haqqımız”, “yoldaşınız” sözləri neçə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib? Bu sözlər birləşmədə özündən əvvəl gələn

A) hər iki sözə aiddir

B) şəxs əvəzliliklərinə aiddir

➤ III şəxsə aid olduqda “əmək haqqı” birləşməsi necə yazılmalıdır?

A) onun əmək haqqısı

B) onun əmək haqqı

İSİM BƏHSİ ÜZRƏ

ÖZÜNÜ YOXLA

1. İsmnin hansı halının xüsusi şəkilçisi yoxdur?
2. İsmnin hansı halları şəkilçisiz də ola bilər?
3. "Məral" sözü hansı hallarda kiçik, hansılarda böyük hərflə yazılır?
4. "Günəş" sözü nə zaman böyük hərflə yazılır?
5. "İlxı", "qoşun", "dəstə" isimləri tək, yoxsa cəm isimlərdir?
6. Yiyəlik və təsirlik hal şəkilçiləri hansı mənsubiyyət şəkilçiləri ilə omonimdir?
7. İsim hansı qrammatik şəkilçiləri qəbul edə bilər?
8. Yiyəlik halda isim hansı cümlə üzvü ola bilər?
9. Hansı halda olan isim xəbər rolunda çıxış edə bilməz?
10. Təsirlik halda olan isim hansı cümlə üzvü ola bilər?
11. Konkret isim mücərrəd isimdən nə ilə fərqlənir?
12. Düzəltmə isimlər, əsasən hansı nitq hissələrindən yaranır?
13. Yaxın və ya əks mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlərin yazılışında hansı qaydalar var?
14. Mürəkkəb xüsusi isim mürəkkəb addan nə ilə fərqlənir?
15. Hansı şəxslərə aid mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər əşyanın yalnız insana mənsubluğunu bildirir?
16. Hansı toplu isim -lar² şəkilçisi qəbul etmir?
17. Hansı şəxsdə mənsubiyyət şəkilçili sözün aid olduğu isim qeyri-müəyyən yiyəlik halda ola bilər?
18. Şəxs şəkilçisi qəbul etmiş isim cümlədə hansı sintaktik vəzifəni yerinə yetirir?
19. "Bu oğlan 5-ci sinfin şagirdlərindəndir" cümləsində xəbər rolunda olan isim hansı qrammatik şəkilçiləri qəbul edib?
20. Söz neçə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilər?
21. Başlanğıc formada olan söz ismin hansı halında olur?

TEST

1. Hansı qrammatik xüsusiyyət ismə aid deyil?

- A) Konkret və mücərrəd olur.
- B) Təkdə və cəmdə olur.
- C) Təsdiq və inkar olur.
- D) Ümumi və xüsusi olur.

2. “Yazıçı” və “oxucu” sözlərinin hər ikisinə aiddir:

- A) Eyni şəkilçi ilə düzəlmiş isimlərdir.
- B) Fəldən düzəlmiş isimlərdir.
- C) İsimdən düzəlmiş isimlərdir.
- D) İnsan anlayışı ilə bağlı isimlərdir.

3. İsim hansı halda cümlənin təyini ola bilər?

- A) Təsirlik
- B) Yerlik
- C) Adlıq
- D) Çıxışlıq

4. Hansı sözün III şəxs təkinin mənsubiyyət şəkilçisi fərqlidir?

- A) əfsanə
- B) mənbə
- C) sərmayə
- D) sürmə

5. Hansı cümlədə mübtəda ilə xəbər arasında uzlaşma pozulmayıb?

- A) Bir qədər sonra vəhşi at ilxısı kolluğun arasından uzanan cığırda göründülər.
- B) Bir neçə adam çaxnaşmaya düşüb qapıya tərəf cumdular.
- C) Bir azdan şəhərdən gəlmiş alpinistlər dəstəsi yalnız bir adamın keçə biləcəyi cığıra rast gəldilər.
- D) Bir qrup gənc orduya könüllü yazılmaq üçün hərbi komissarlığa gəlmişdi.

*Sifətin mənaca növləri***Hazırlıq**

İki qrupa bölünün. Öz qrupunuzdan bir nəfərin əlamətlərini və rəqdə yazın. Aşağıdakı sözlərdən istifadə edə bilərsiniz:

Xarici görünüşü: *arıq, kök, ortaboy, çəlimsiz, qvrımsaç, mavi gözlü, sarıyanız, ağbəniz, kürən* və s.

Ağlı və biliyi: *ağıllı, bilikli, istedadlı, əlaçı* və s.

Davranış və vərdisləri: *intizamlı, ədəbli, çalışqan, səmimi, yalançı, güləyən, tənbal* və s.

Sonra qruplar vərəqləri bir-birinə ötürürlər. Hər bir qrup əlamətləri qeyd olunmuş şəxsin kim olduğunu müəyyən etməlidir.

Daha sonra istifadə etdiyiniz sözləri təkrara yol vermədən yazı taxtasında yazın və onların hansı nitq hissəsinə aid olduğunu deyın.

Sözlük

İlmə - Toxunma şeylərin halqəşəkili düynləri

Çalar - Əsas rəngin (qırmızı, sarı və s.) bir qədər fərqli tonu

Narınc - Xoş iyli, acımtıl sitrus meyvəsi

Zümrüd - 1) Yaşıl rəngli qiymətli daş; 2) Əfsanəvi quş, Simür-qun başqa adı

Atribut - əlamət, xassə, keyfiyyət; *atributiv* - əlamət, kefiyyət xarakteri daşıyan

Substansiya - varlıq, əşya; *substantiv* - əşya xarakterli

YADDA SAXLA**Sifətin əşya ilə bağlılığı**

Əsas nitq hissələrindən biri olan sifət də isim kimi əşya ilə bağlıdır. Əgər isim əşyanın adını bildirirsə, sifət onun əlamət və keyfiyyətini bildirir və *necə? nə cür? hansı?* suallarından birinə cavab olur.

Sifət çox vaxt aid olduğu isimdən əvvəl işlənir.

1. Düşünün. Dərsliyin əvvəlki bölməsində ismə verilmiş tərifi xatırlayın və sifətin tərifi özünüz verin. Siz bilirsiniz ki, sifət:

- əsas nitq hissəsidir,
- əşyanın əlamətini və keyfiyyətini bildirir,
- necə? nə cür? hansı? suallarına cavab verir.

2. Mətnlə iş. Mətni oxuyun və sifətləri seçib aid olduğu isimlə birgə yazın.

Kəndin qərb tərəfindəki hündür təpələrin zirvəsi narıncı rəngə boyanmışdı. Sahildəki söyüd ağaclarının budaqları qızılı rəngə çalırdı. Lap uzaqda bir oğlan at çapırdı. Ətrafa sərinlik gətirən kölgə çökürdü... O hərdənbir ayaq saxlayır, Kürün balıq qoxusu verən nəm havasını ciyərlərinə doldururdu.

(İ.Şıxlı)

- Mətndəki sifətlərin sinonimlərini və antonimlərini deyin.
- Mətndə sifətdən düzəlmiş ismi tapın.
- Mətndə isimdən düzəlmiş və rəng bildirən sifətlər tapın. Bu cür sifətlərə dair başqa misallar gətirin.

3. Cümlələri oxuyun və tapşırığı yerinə yetirin.

A. Eləmi, ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar.
Burda bir qərib ölmüş,
Göy kişnər, bulud ağlar.

B. Toğrul inamla və inadla məqsədinə doğru irəliləyir, nə istədiyini çox yaxşı bilirdi.

C. Biləyi güclü birini yıxar, biliyi güclü minini.

D. İgid əsgər və zabitlərimiz torpaqlarımız uğrunda candan keçməyə hazırdırlar.

➤ Müvafiq cavabı dairəyə alın.

1. Hansı bənddə iki sifət bir ismə aiddir? A B C D
2. Hansı bənddə bir sifət iki ismə aiddir? A B C D
3. Hansı bənddə sifət aid olduğu isimdən sonra gəlir? A B C D
4. Hansı bənddə dörd sifət var? A B C D
5. Hansı bənddə sifət yoxdur? A B C D

4. Cədvəli doldurun. Boş xanalarda müvafiq sözləri yazın və sifətləri isimlə işlədin.

Nümunə:

Kimya - kimyaçı - kimyəvi maddə

Elm (isim)	Alim (isim)	Elmə xas olan (sifət)
Biologiya		bioloji
	arxeoloq	arxeoloji
Fizika		fiziki
Ədəbiyyat	ədib	
	filoloq	

5. Ümumi müzakirə. Yaxşı tanıdığınız ədəbi qəhrəmanlardan və ya tarixi şəxsiyyətlərdən birinin əsas xüsusiyyətlərini sadalayın.

Nümunə:

Dədə Qorqud: ağıllı, müdrik, nurani, ahıl, ağsaqqal, vətənpərvər

➤ Sadaladığınız xüsusiyyətlərdən hansını şəkildə əks etdirmək mümkündür? Hansı xüsusiyyətləri bilmək üçün həmin şəxsiyyət haqqında oxumaq lazımdır?

YADDA SAXLA Sifətin məna növləri. Əlamət və keyfiyyət

Əlamət dedikdə əşyanın zahiri görünüşündəki xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. Bura əşyanın ölçüsü (enli, hündür, böyük), rəngi (qara, qırmızı, çəhrayı) və gözlə görünə bilən digər xüsusiyyətləri (*gözlə, qoca, parlaq*) daxildir.

Lakin əşyanın elə xüsusiyyətləri də ola bilər ki, onları gözlə görmək mümkün olmasın. Məsələn, *dad (turş, şirin)*, *mənəvi və intellektual cəhətlər (paxıl, mərhəmətli, bilikli)*, *vərdişlər (çalışqan, diqqətli)* kimi xüsusiyyətlər yalnız yaxından tanışlıq nəticəsində aşkar olunur. Bunlar əşyanın keyfiyyəti, yəni daxili xüsusiyyətləridir.

6. Sifətlə bağlı "əlamət" və "keyfiyyət" anlayışlarını isimlə bağlı olan "konkret" və "mücərrəd" anlayışları ilə müqayisə edin. Hansı anlayışlar bir-birinə yaxındır.

7. Araşdırın. Tarix müəlliminizin köməyi ilə tərkibində rəng adı (*göy, qara, ağ, boz*) olan qədim türk adları (coğrafi adlar, dövlət, tayfa adları, şəxs adları) tapın və dəftərinizə yazın.

➤ **Test-debat.** "Dədə Qorqud" qəhrəmanlarından Qaraca Çobanın adı ilə bağlı hansı fikir doğrudur?

1. Mürəkkəb addır.
 2. Mürəkkəb isimdir.
 3. "Qaraca" sözünün mənası rəngi qapqara olan deməkdir.
 4. "Qaraca" sözünün mənası bədəcə iri, yekəpər deməkdir.
- A) 1, 4, B) 2, 4, C) 1, 3, D) 2, 3.

8. Cütlüklərlə iş. Çərçivədəki sözlərdən istifadə etməklə bayatılarda buraxılmış sifətləri yerinə qoyun.

dəli, vəfalı, düşmən, alagöz, al, igid, mərd, qərib, namərd, şirin, yaşıl,

Araz üstə, buz üstə,
Kabab yanar köz üstə,
Qoy məni öldürsünlər
Bir _____ qız üstə.

Mən aşıq, saza bəndəm,
Bülbüləm, yaza bəndəm.
Qəribəm elinizdə,
Bir _____ sözə bəndəm.

Yandırır-baxdı məni,
Dağ-daşa çaxdı məni,
_____ bilib arxalandım,
_____ tək yıxdı məni.

Bağımda var alçalar,
_____ çalar, _____ çalar,
Ağlama, _____ könlüm,
_____ görər, əl çalar.

Donu tik, üz ilməni,
Şanə tək düz ilməni,
_____ dost yad olmaz,
Görməsə yüz il məni.

Belədimi qürbət el,
_____ oğul, qürbət el,
Adamı tez qocaldır
_____ ölkə, qürbət el.

➤ **Düşünün.** Bayatılardakı hansı sifətlər məcazi mənada işlənib?

➤ **Araşdırın.** Lüğətlərin köməyi ilə "şanə" sözünün mənasını izah edin.

➤ **Debat.** "Şanə tək düz ilməni" misrasında "düz" sözü feldir, yoxsa sifət? Cavabınızı əsaslandırın.

➤ **Debat.** Sonuncu bayatıda "qürbət" sözüne diqqət yetirin. Bu söz isimdir, yoxsa sifət? Cavabınızı əsaslandırın.

Elə isimlər var ki, başqa bir ismə aid ola bilir və bu zaman əşyanın necəliyini bildirir, sifətin suallarına cavab verir: *gümüş bilərzik, daş hasar*. Buna baxmayaraq onları sifət adlandırmaq olmaz. Bu cür isimlərə bəzən sifətləşmiş və ya *atributiv isim* deyirlər.

Elə sifətlər var ki, isimsiz işləyə bilər, ismin suallarına cavab verir, isim kimi hallanır: *İgid ölər, adı qalar; Küçədə bir qərribə rast oldum*. Buna baxmayaraq onları isim adlandırmaq olmaz. Bu cür sifətlərə bəzən isimləşmiş və ya *substantiv sifət* deyirlər.

9. Dərsin əvvəlində verilmiş sözlükdəki "zümrüd" sözünün mənalarını bir daha nəzərdən keçirin və suallara cavab verin.

- A. Zümrüd qaşlı üzük
- B. Zümrüd çəmən
- C. Zümrüd quşu
- D. Zümrüdü boya

Bu birləşmələrin hansında "zümrüd", "zümrüdü" sözləri (müvafiq cavabları dairəyə alın):

- sifətdir? A B C D
- həqiqi mənada işlənilib? A B C D
- məcazi mənada işlənilib? A B C D

10. **Düşünün.** Aşağıdakı söz birləşmələrini oxuyun və oradakı eyni sözlər arasındakı mənə fərqi izah etməyə çalışın.

<i>dəmir</i> qapı	<i>dəmir</i> bilək
<i>daş</i> divar	<i>daş</i> ürək
<i>qızıl</i> üzük	<i>qızıl</i> payız
<i>polad</i> boru	<i>polad</i> iradə

➤ **Debat.** İki qrupa bölünün və qrupların mövqələrini müəyyənləşdirin.

I qrup: "Söz birləşmələrinin birinci tərəfi 1-ci sütunda isim, 2-ci sütunda sifətdir".

II qrup: "Hər iki sütunda söz birləşmələrinin birinci tərəfi isimdir".

Mətnlə iş. Mətni oxuyun və tapşırıqları yerinə yetirin.

Elçi və qasidlər həmişə toxunulmaz sayılıblar. Hətta pis xəbər gətirsələr belə, onları cəzalandırmaq olmazdı. Sizcə, bunun səbəbi nə idi?

ELÇİYƏ ZAVAL YOXdUR

Bu ifadə çox qədim tarixi olan bir adətlə əlaqədardır. Qalib hökmdarlar məğlubları həmişə öz əsarətində saxlamaq üçün onların yaxın adamlarını zaval olaraq öz saraylarına gətirir, orada yaşamağa məcbur edirdilər. Məsələn, qədim hun hökmdarı Ruanın qardaşı oğlu Attila gənc yaşlarında Romada girov olaraq qalmışdı. Başqa bir misal: eramızdan əvvəl 659-cu ildə Manna hökmdarı Ahşeri Assuriya ilə müharibədə öldürüldükdən sonra onun oğlu Yalli qaliblərlə sülh bağlayır və zaval olaraq öz oğlunu və qızını Aşşurbanipalın sarayına göndərir. Tarixdə bu cür faktlar çoxdur.

Bu mənada "zaval" sözü "girov" anlayışına uyğun gəlir. Zaval kimi sarayda saxlanan adamlar özlərini azad, sərbəst hesab edə bilmirdilər, yad mühitdə aciz, yazıq görkəm alırdılar, buradan da "zavallı" sözü meydana gəlmişdir.

Elçi sifəti ilə göndərilən şəxs isə zaval olaraq saxlanıla bilməzdi. "Elçiyə zaval yoxdur" ifadəsi bu adətlə bağlıdır, yəni elçini girov götürmək olmaz.

➤ **Test.** Elmi-kütləvi üslubda yazılmış bu mətni hansı elm sahəsinə aid etmək olar?

- A. arxeologiya
- B. folklorşünaslıq
- C. fonetika
- D. etimologiya
- E. morfologiya

➤ Mətdən frazeoloji birləşmələri seçib dəftərinizdə yazın.

➤ Mətdən çıxış edərək "zavallı" sözünü tərkibinə görə təhlil edin və hansı nitq hissəsinə aid olduğunu deyın.

➤ Mətnin 2-ci cümləsində "qalib" və "məğlub" sözlərinin hansı nitq hissəsi və hansı cümlə üzvü olduğunu deyın.

➤ Mətnin 2-ci abzasındakı "azad", "sərbəst" sözlərini müvafiq gələn isimlə işlədin.

Hazırlıq

Yaşıl, açıq, soyuqqanlı sözlərinin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu deyən və tərkibinə görə təhlil edin.

Sözlük

Aforizm - müəllifi (mənbəyi) məlum olan hikmətli söz, dərin mənalı bir fikrin qısaca ifadəsi.

Statistika - müəyyən sahə, obyekt haqqında sayla ifadə olunmuş məlumat. Məsələn: sinfinizin statistikasını (neçə şagird var, onlardan neçəsi qız, neçəsi oğlandır, sinifdə neçə əlaçı var və s.)

Korrektə - (ing. correct) mətnə və ya alınmış nəticələrə düzəlişlər edilməsi, təshih.

YADDA SAXLA

Sadə və düzəltmə sifətlər

Sifətlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə sifətlər bir kökdən ibarət olur: *yaxşı, gözəl, sarı, nazik*.

Düzəltmə sifətlər, əsasən, isimlərə və fellərə leksik şəkilçilər artırmaqla düzəlir.

Çox az miqdarda düzəltmə sifətlər də var ki, zərflərin sonuna *-ki⁴* şəkilçisi artırmaqla düzəlir: *qabaqki, dünənki*.

Sifət düzəldən qeyri-məhsuldar *-kar, -xah, na-*, şəkilçiləri yalnız ismə deyil, sifətə də artırılaraq sifət düzəldə bilər: *təmizkar, bədxah, nadinç*.

İkili (standartlar) sözü yeganə sifətdir ki, *-li⁴* şəkilçisinin köməyi ilə saydan düzəlib.

II. Təhlil. Aşağıdakı sifətləri tərkibinə görə təhlil edin.

düzəltmə sifət, dağlıq ərazi, üzlü qonaq, məzəli hadisə, göydəki ulduzlar, rəhmsiz insan, tükürpədicisi səs, narahat vəziyyət, qəhvəyi şalvar, sarsıdıcı zərbə

- lı⁴: *maraqlı* (kitab), *sənəd-li* (film), *duz-lu* (xörək), *güc-lü* (insan);
- siz⁴: *savad-sız* (uşaq), *qərəz-siz* (məqalə), *qol-suz* (köynək), *ütü-süz* (şalvar);
- cıl⁴: *zarafat-cıl* (oğlan), *söhbət-cil* (qonşu), *qohum-cul* (adam), *ölüm-cül* (zərbə);
- daki²: *bina-daki* (mənzil), *kənd-dəki* (qohumlar);
- ı⁴ (-yıl, -yi): *narınc-ı* (parça), *çin-i* (qab), *armud-u* (stəkan), *gümüş-ü* (rəng), *xurma-yı* (saç), *sürmə-yi* (qaş);
- i (-vi): *tarix-i* (hadisə), *ailə-vi* (dostlar);
- lıq⁴: *həftə-lik* (qəzet), *don-luq* (parça);
- kar: *tələb-kar* (müəllim), *təcavüz-kar* (ölkə);
- bi-: *bi-tərəf* (məvqə), *bi-kef* (sərnişin);
- na-: *na-insaf* (düşmən), *na-ümid* (adam);
- pərəst: *xəyal-pərəst* (uşaq), *şöhrət-pərəst* (adam);
- keş: *zəhmət-keş* (qulluqçu).

2. Araşdırın. Lüğətlərdən istifadə edərək isimdən sifət düzəldən şəkilçilərin hər birinə aid sözlər (isimdən düzəlmiş sifət) tapın və dəftərinizdə yazın. Hansı şəkilçilər məhsuldar, hansıları qeyri-məhsuldardır? Hansı şəkilçilər ahəng qanununa tabe olmur və çox zaman ərəb-fars mənşəli sözlərə əlavə edilir?

3. Təhlil. Verilmiş cümlələrdə sifətləri tapın, onları quruluşuna görə təhlil edin.

Ağıllı və təmiz adamla dostluq et, ağıllı və saxtakarla ehtiyatla dolan, saxtakar və axmaqdan kənar gəz. (Qədim hind aforizmi)

Nədənsə insanlar varlı və şöhrətli adamla rastlaşdıqda nəzakətli olur, lakin sevinmirlər. Yoxsul və məzlum adamla rastlaşdıqda isə sevinir, lakin nəzakətli olmurlar. (Fransua de Laroşfuko)

➤ Tapdığınız sifətlərdən hansılar cümlələrdə substantivləşib, yəni isimsiz işlənib? Həmin sifətləri müvafiq gələn isimlə işlədin.

➤ **Debat.** Sonuncu cümlədəki "yoxsul" sözü sadə, yoxsa düzəltmə sifətdir?

➤ **Ümumi müzakirə.** Aforizmlərdə ifadə olunmuş fikirlərə öz münasibətinizi bildirin.

4. **Düşünün.** Sifət düzəldən *-li⁴* və *-sız⁴* şəkilçilərini necə adlandırmaq olar - sinonim, antonim, yoxsa omonim şəkilçilər?

5. **Düşünün.** Sifət düzəldən *na-*, *bi-*, *-sız⁴* şəkilçilərini necə adlandırmaq olar - sinonim, antonim, yoxsa omonim şəkilçilər?

6. **Məntiq.** Hər bir sırada morfoloji cəhətdən fərqli olan sözü tapın və fərqi izah edin.

1. *ağıllı, ədəbli, kəndli, buludlu, qarlı*
2. *şabalıdı, badamı, qızılı, yazı, palıdı*
3. *aylıq, yaxşılıq, istilik, mərdlik, sərtlik*
4. *səmimi, kafi, qanuni, bədi, adi*
5. *elmi, ədəbi, kütləvi, ictimai, məntiqi*
6. *sənətkar, səbəbkar, xilaskar, saxtakar, həmkar*
7. *dənizçi, yazıçı, yalançı, balıqçı, əkinçi*

➤ **Düşünün.** İsimdən sifət düzəldən hansı şəkilçilər həm də isim düzəldə bilir? Bu şəkilçiləri necə adlandırmaq olar - sinonim, antonim, yoxsa omonim şəkilçilər?

7. **Cədvəli doldurun.** Çərçivənin sətirlərindəki sözlər arasında qrammatik və leksik məntiqi müəyyən edib boş xanaları doldurun və suallara cavab verin.

A	B	C
sədaqət	sədaqətli	
ağıl		aqıl
	kamallı	kamil
zülm	zülmkar	
qüdrət		qadir

➤ Hansı sütunda

- isimlər verilib A B C
- sadə sifətlər verilib A B C
- düzəltmə sifətlər verilib A B C

➤ Verilmiş sözlərin əsl Azərbaycan sözü olmadığını sübut edin.

➤ İkinci sütundakı sözlərdən hansı alınma şəkilçi ilə düzəlib?

İsimdən sifət düzəldən *-li* şəkilçisi qoşulduğu sözün son samitindən asılı olaraq *-rı*, *-nı*, *-dİ* kimi də tələffüz edilir:

varlı [varrı]

qanlı [qannı]

qanadlı [qanadı].

8. *Orfoepiya*. Aşağıdakı sözlərin tələffüz formasını transkripsiyada yazın.

köpüklü, qeyrətli, mərifətli, dözümlü, qarlı-boranlı
məşinli, hasarlı, könüllü, səbirli

9. Aşağıdakı misraları diqqətlə oxuyun, sifətlərin altından xətt çəkin və suallara cavab verin.

Bağrından su süzən dəlikli daşlar,
Göydə qanad çalan havalı quşlar...

(S.Vurğun)

► *Test-debat*. Cavablarınızı əsaslandırın:

- Birinci misrada şair nədən söhbət açır?
 - A. Kəndlərdə suyu durultmaq üçün istifadə olunan xüsusi daşdan.
 - B. Şəlalədən
 - C. Bulaqdan
 - D. Dağ selindən
- Söz birləşmələrinin hansında "hava" sözünün mənası şeir parçasının ikinci misrasındakı "havalı" sözünə yaxındır?
 - A. hava-su kimi gərəkli olmaq
 - B. havası çatışmamaq
 - C. aşırıq havası
 - D. başına hava gəlmək
- "Dəlikli" sözü ilə bağlı deyilənlərdən hansı səhvdir?
 - A. Düzəltmə sifətdir.
 - B. Kökü isimdir.
 - C. İsimdən düzəlmişdir.
 - D. Tərkib sxemi: □ ^ ^

-ağan, -əyən: *zur-ağan* (keçi), *gül-əyən* (qız);
 -qan, -kən, -ğan, -gən: *dalaş-qan* (uşaq), *dəyiş-kən* (iqlim),
ağla-ğan (uşaq), *deyin-gən* (qarı)
 -ğın, -gin, -ğun, -gün: *dal-ğın* (baxışlar), *əz-gin* (görkəm),
dol-ğun (cavab), *üz-gün* (hal);
 -qın, -kin, -qun, -kün: *qaç-qın* (adam), *yet-kin* (xarakter),
tut-qun (hava), *köç-kün* (ailə);
 -ıq, -ik, -uq, -ük (-q, -k): *sın-ıq* (ayaq), *əz-ik* (paltar), *uç-uq*
 (bina), *sön-ük* (baxış), *soyu-q* (hava), *çürü-k* (taxta);
 -ıcı, -ici, -ucu, -ücü: *darıxdır-ıcı* (həyat), *sevindir-ici* (xə-
 bər), *qoru-y-ucu* (kostyum), *böyüd-ücü* (şüşə);
 -aq, -ək (-q, -k): *qorx-aq* (adam), *ürk-ək* (baxış), *parla-q*
 (saç), *titrə-k* (səs);
 -unc, -ünc: *qorx-unc* (kişi), *gül-ünc* (hərəkət);
 -ma, -mə: *qurma* (iş), *gəlmə* (adam).

10. Araşdırın. Lüğətlərdən istifadə edərək feldən sifət düzəldən şəkilçilərin hər birinə aid daha iki söz (feldən düzəlmiş sifət) tapın və dəftərinizdə yazın. Hansı şəkilçilər daha məhsuldar, hansılar qeyri-məhsuldardır? Bu şəkilçilərin hamısının ahəng qanununa tabe olmasını nə ilə izah edərdiniz?

11. Məntiq. Sıralardakı sözlərdən biri morfoloji baxımdan digərlərindən fərqlidir. Həmin sözü tapın və fərqi izah edin. Sözləri birləşdirən məntiqi qanunauyğunluğu açıqlayın.

1. *satıcı, sürücü, soyuducu, yorucu, dinləyici*
2. *daraq, parlaq, boyaq, sınaq, qınaq*
3. *böyük, uçuq, sınıq, çürük, qoruq*
4. *vurma, bölmə, bağlama, qurma, qırma*
5. *satqın, basqın, yanğın, qırğın, sürgün*

➤ Nümunədə verilmiş hansı şəkilçilər həm də isim düzəldə bilər? Bu şəkilçiləri necə adlandırmaq olar- sinonim, antonim yoxsa omonim şəkilçilər?

12. "Böyüdücü", "sarsıdıcı" sözlərini tərkibinə görə təhlil edin və bu sözlərin quruluşundakı oxşar və fərqli məqamları aşkar edin.

13. Mətnlə iş. Mətni oxuyun və orfoqrafik səhvləri düzəldin.

Başı az qala tavana dəyən, pəhlivan cüssəli Cahandar ağanın qara sifəti tunc kimi bozardı, iri, həbəşi dodaqları titrədi, qalın qıllı, çatma qaşlarının arası düyünnəndi.

(İ.Şıxlı)

- Mətndəki sifətlər mənaca sifətin hansı növünə aiddir?
- Mətnə neçə düzəltmə sifət var? Onları sadalayın, hansı nitq hissəsindən və hansı şəkilçi vasitəsilə düzəldiyini deyin.
- Şəkil müsabiqəsi. Müəllifin təsvirindən istifadə edərək Cahandar ağanın şəklini çəkin.

14. Ümumi müzakirə. -ğın⁴ və -qın⁴ şəkilçiləri ilə düzələn sifətlərə diqqət yetirin. Bu şəkilçilərin işlənməsində hansı qanunauyğunluq var? Onlara sinonim şəkilçilər demək olarmı?

Musiqi dəqiqələri

Çərçivədəki sözlərdən istifadə edib mahnının mətnində buraxılmış sifətləri yerinə qoyun və mahnını oxuyun.

mehriban, şirin, gözəl, bəxtiyar

BAKI

Musiqisi Tofiq Quliyevin,
sözləri Zeynal Cabbarzadəninindir.

Bakı, _____ şəhər, _____ diyar,
Sənəndə boy atıb, oldum _____
Səndə ilk eşqimin yadigarı var.

Sən mənəim söhbətim,
Şərəfim, şöhrətim,
Tükənməz sərvətim, əzizimsən,
Gözəl Bakı, gözəl Bakı.

Baxdıqca doymuram gözəlliyindən,
_____ nəğmə qədər sevimlisən sən,
Hər yerdə, hər zaman deyəcəyəm mən.

- Mahnının mətnində rast gəldiyiniz isimləşmiş sifətlərin altından xətt çəkin. Onların hansı şəkilçi qəbul etdiyini və hansı cümlə üzvü olduğunu deyin.

15. Cütlüklərlə iş. "Qoruyucu", "partlayıcı" sözlərinin tərkibini araşdırın. Bu sözlərdə *-ici* şəkilçisinin əlavə edilməsi ilə bağlı hansı qanunayğunluq var?

16. Söz yaradıcılığı. "Qorx", "sanc" fellərinə şəkilçi artırmaqla isim, alınmış isimlərdən isə sifət düzəldin.

Mətnlə iş. Aşağıdakı mətn parçalarını oxuyun və hər bir mətndəki əsas fikri aforizm şəklində dəftərinizə yazın. Bu fikirlərə öz münasibətinizi bildirin.

Nümunə:

1. İnsan ya geyindiği kimi danışmalı, ya da danışdığı kimi geyinməlidir.

1. Bir dəfə qədim yunan filosofu Pifaqor gözəl geyimli bir gencin söyüş söydüyünü görür. Filosof ona yaxınlaşıb deyir:

- Cavan oğlan, ya geyindiğin kimi danış, ya da danışdığın kimi geyin.

2. Filosof Diogendən soruşurlar:

- Səncə, nəyə görə insanlar əlillərə və dilənçilərə sədəqə verirlər, lakin imkansız filosoflara və müdrik adamlara yardım əlini uzatmırlar.

Filosof cavab verir:

- Çünki onlar bilirlər ki, istənilən an əlil və ya dilənçi ola bilərlər, lakin heç vaxt filosof ola bilməyəcəklər.

3. Aristoteldən soruşurlar:

- Nəyə görə paxıllar həmişə dilxor gəzirlər?

- Ona görə ki, onlar yalnız öz uğursuzluqlarından deyil, başqalarının uğurundan da əzab çəkirlər.

4. Fransız mütəfəkkiri Fransua de Laroşfuko öz maraqlı və dərin mənalı kəlamları ilə yadda qalıb. Bu kəlamlardan birində deyilir: "Xeyirxah bir işi ürekdən tərifləmək, həmin işdə müəyyən dərəcədə iştirak etməyə bərabərdir".

➤ Dəftərinizdə nümunəyə əsasən cədvəl qurun. Mətnlərdə rast gəldiyiniz sifətləri cədvəlin müvafiq sütunlarında yazın.

Sadə sifətlər	Düzəltmə sifətlər

➤ Düzəltmə sifətləri tərkibinə görə təhlil edin; hansı nitq hissəsindən və hansı şəkilçilər vasitəsilə yarandığını deyın.

➤ Sifətlərin hansı cümlə üzvü olduğunu göstərin.

Mürəkkəb sifətlər iki və daha çox sözün birləşməsindən aşağıdakı yollarla yaranır.

1. Sadə sifətlə sadə ismin birləşməsi: *qıvrımsaq, qaragöz.*
2. Bir sadə və bir düzəltmə sözün birləşməsi: *məqsədyönlü, cansıxıcı;*
3. İki düzəltmə sifətin birləşməsi: *soyuqqanlı, açıqürəkli;*
4. Mənsubiyyət şəkilçili sözün iştirakı: *əliuzun, dağüstü;*
5. Sadə və ya düzəltmə sözlərin təkrarı: *qalaq-qalaq, balaca-balaca;*
6. Biri və ya heç biri ayrılıqda işləne bilməyən sözlərin birləşməsi: *əzik-üzük, ala-bula, hələ-hötür.*
7. Yaxın və ya əks mənəli düzəltmə sifətlərin birləşməsi: *güllü-çiçəkli, daşlı-kəsəkli, irili-xırdalı.*
8. "Qeyri" sözü ilə sifətin birləşməsi: *qeyri-sabit, qeyri-adi.*

1-4-cü qaydalarla düzələn mürəkkəb sifətlər bitişik, 5-8-ci qaydalarla düzələn mürəkkəb sifətlər isə defislə yazılır.

17. Cütlüklərlə iş. Üfünün əsas və aralıq cəhətlərini sifət kimi söz birləşmələrində işlədin. Sifətlərin quruluşca növünü təyin edin.

Nümunə:

Şərqi Avropa (düzəltmə sifət, -i şəkilçisinin köməyi ilə isimdən düzəlmişdir)

Şimal-qərbi Azərbaycan (mürəkkəb sifət, bir sadə və bir düzəltmə sözün birləşməsindən yaranmışdır)

18. Təhlil. Aşağıdakı sifətləri tərkibinə görə təhlil edin:

*ələkeçməz, darısqal, mərdanə, darqursaq,
boy-buxunlu, bişərəf, köçəri, cansıxıcı, satlıq, çatmaqaş,
meymunabənzər, dalğavarı, qəmgin, naəlac*

➤ Hansı sifətlərin yaranma yolları yuxarıdakı nümunələrdə öz əksini tapmayıb.

19. Məntiq. Verilmiş sifətləri iki sütunda e  qruplaşdırın ki,

1) birinci sütunda mürəkkəb sifətlər, ikinci sütunda sadə sifətlər olsun,

2) hər bir sifətin qarşısında onun sinonimi olsun.

* evik, boşboğaz, a ıq r kli, naqqal, diribaş,
başıboş, səmimi, yek qarın, axmaq, kök*

20.  er iv d  verilmiş sifətləri ş r parçalarında müvafiq boş yerlərə qoyun. Onlardan hansı mürəkkəb sifət deyil?

bədbəxt, soyuq, yaşılb ş, alagöz

*Daş q bli insanları neyl rdin, ilahi?!
Bizdə bu ... qanları neyl rdin, ilahi?!*

*Tacirl rimiz Sonyalara bənd olacaqmış,
... T k zbanları neyl rdin, ilahi?!
(M.Ə.Sabir)*

* arş nb  günündə, çeşmə başında
Gözüm bir ... xanıma düşdü.
(Aşiq Ələsgər)*

*Kür qırağının əcəb seyr ngahı var,
... sonası hayıf ki, yoxdur.
(M.P.Vaqif)*

21. Sütunları tutuşdurun. A sütunundakı sifətləri B sütunundakı müvafiq isimlərlə birləşdirin.

I

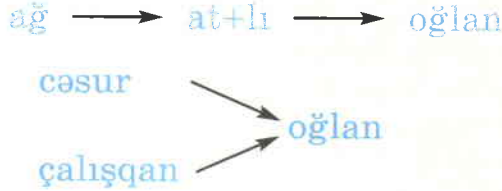
- 1) qayaüstü
- 2) sosial-mədəni
- 3) irimiqyaslı
- 4) milli-mənəvi
- 5) maddi-texniki
- 6) g zyaşardıcı
- 7)  liyalin
- 8) elmi-hüquqi
- 9) qeyri-qanuni
- 10)  zd nir q

II

- A) qaz
- B) dəyərlər
- C)  sas
-  ) qonşu
- D) təsvir
- E) tədbirlər
- Ə) hücum
- F) hərəkət
- G) insanlar
- Ğ) baza

Diqqət!

-lı, -lıq şəkilçisi ilə bitən bir sıra düzəltmə sifətlər bəzən başqa bir sifətə, ismə və ya sayə qoşularaq söz birləşməsi yaradır: *brilyant qaşlı (üzük)*, *yumşaq təbiətli (adam)*, *iki aylıq (körpə)*. Bu cür birləşmələri *məhrəban*, *gülümsər adam* tipli birləşmələrdən fərqləndirmək lazımdır.

22. Verilmiş mətnə sifətləri tapın. Düzəltmə sifətlərin altından xətt çəkin və onların hansı nitq hissəsindən düzəldiyini deyin.

Qonşu ölkənin torpaqlarına göz dikmiş bəzi dövlətlər dünya ictimai birliyi tərəfindən irticaçı dövlət kimi tanınmışlar. Lakin Azərbaycan torpaqlarının qəsbkar erməni işğalçıları tərəfindən tutulmasına məhəl qoyulmur. Buna ikili standartlar deyirlər.

Mətnlə iş. İqlimi müəyyənləşdirən əsas amillər hansılardır?

KÜLƏKLƏR

Azərbaycanın xəzərsahili ərazilərində şimaldan əsən küləyə el arasında "xəzri" deyirlər. Xəzrisiz yay günlərində Abşeronda, xüsusilə Bakıda hava çox bürkülü olur. Elə ki xəzri əsir, özü ilə xoş bir sərinlik gətirir və havanın temperaturu aşağı düşür. Bəzən küləyin sürəti saniyədə 35-40 metrə çatır.

Cənub-şərqdən əsən küləyə isə gilavar deyilir. Bu, isti küləkdir. Yay aylarında gilavar arzuolunmazdır. Qışda isə o, Abşeronda mülayim hava şəraiti yaradır.

Dağlıq rayonlarda ilin soyuq aylarında quru küləkləri əsdikdə, güclü dağ-dərə küləkləri əmələ gəlir. İsti aylarda buna az təsadüf olunur.

➤ *Mətnin sonuncu abzasında substantivləşərək ismin qeyri-müəyyən yiyəlik halında işlənən sifəti tapın.*

➤ *Cütlüklərlə işləyərək mətndəki sifətləri bir vərəqə yazın və neçə sadə, düzəltmə və mürekkəb sifət olduğunu deyin. Sonra statistikanızı başqa cütlüklərlə müqayisə edin və nəticələrinizi müəllimin köməyi ilə korrektə edin.*

Diqqət!

Fellər müəyyən şəkilçilər qəbul edərək sifətin bir sıra xüsusiyyətlərinə malik olur: *necə? hansı?* suallarına cavab verir, hərəkətlə bağlı əlamət bildirir.

Qaşınmayan yerdən qan çıxarma.

Qız yaşarmış gözlerini sildi.

Grammatikada bu cür sözlər *feli sifət* adlanır və nitq hissəsi olaraq felə aid edilir. Onları feldən düzələn sifətlə (*çalışqan*) səhv salmaq olmaz. Əgər bu cür sözlər həm təsdiqdə, həm də inkarda işlənə bilirsə, feli sifət sayılır: *qaralmış - qaralmamış*.

Feli sifət haqqında 7-ci sinifdə “Fel” bəhsində ətraflı məlumat alacaqsınız.

- 23.** Hansı cümlədə “qorx” felindən düzəlmiş sözü substantiv sifət kimi qəbul etmək olar?
- A) **Qorxunun** qulu olmaq kəlləliyin ən dəhşətli növüdür. (B.Şou)
- B) **Qorxan** gözə çöp düşər.
- C) O, birinci dəfə idi ki, belə **qorxunc** sifət görürdü.
- D) İgidin baxışı **qorxağın** qılıncından iti olar.

YADDA SAXLA

Epitet nədir?

Bədii əsərlərdə sözün mənasını qüvvətləndirmək, hər hansı varlığın müəyyən bir cəhətini daha da qabartmaq üçün məcazi mənada işlənən təyinedici sözlərdən istifadə olunur. Belə söz və ifadələrə *epitet* deyilir. Bədii təsvir vasitələrinin sadə növlərindən biri olan epitet yunan sözü olub *əlavə* deməkdir.

Epitet çox zaman məcazi mənəli sifətlə ifadə olunur.

Dəli könül, **gəl** əylənmə qürbətə... (M.V.Vidadi)

Əsdi **qara** yel çəltiyə, bostanə, nə borcum? (M.Ə.Sabir)

Epitet sifət yerində işlənən, məcazi mənə daşıyan isim də ola bilər.

Gözüm çox həsrətdir xumar gözüne,

Günəş camalına, **şəkər** sözüne. (S.Ə.Nəbati)

Feli sifətlə ifadə olunan epitetlərə də rast gəlmək olar.

Yönü bəri baxan dağlar,

Dağlar, Eyvazı neylədik? (“Koroğlu” dastanından)

24. Hansı şeir parçasında “gümüş” sözü epitet kimi işlənib?

- A) Gümüş biləklərin, bəyaz qolların
Sarı kəhrəbası, hayıf ki, yoxdur. (*M.P.Vaqif*)
- B) Gümüş neştər* ilə tökdün qanımı,
Nazik əllərinlə sil, sənə qurban. (*Aşıq Abbas Tufarqanlı*)
- C) Gümüş kəməər bağlayıbdı belinə,
Danışdıqca mail oldum dilinə. (*Xəstə Qasım*)

* neştər - burada: dərinə yarmaq üçün itiüclü cərrah bıçağı.

25. Hansı şeir parçalarında isimlə ifadə olunan iki epitet var?

- 1) Bulud zülflü, ay qabaqlı gözəlin
Duruban başına dolanmaq gərək. (*M.P.Vaqif*)
- 2) Alma yanağına, bal dodağına
Baxan kimi ağılım çəşdı, Güləndam. (*A.Ələsgər*)
- 3) Ağ biləklər, gül əllər tarlada qabar,
Bir qeyrətsiz yekəpər qızılıgül satar. (*Qabil*)
- 4) Bənd olmuşam şirin-şirin sözüne,
Şəkər dodağına balı sevmişəm. (*M.P.Vaqif*)
- 5) Gözüm çox həsrətdir xumar gözüne,
Günəş camalına, şəkər sözüne. (*S.Ə.Nəbati*)

A) 1, 2, 4 B) 2, 3, 5 C) 3, 4 D) 2, 4, 5 E) 1, 2, 5

26. Hansı şeir parçasında feli sifətlə ifadə olunmuş epitet var?

- A) Gəl sınıq könlümü sarı, dur gedək. (*A.Ələsgər*)
- B) Ağlayıb saçını yolan küləklər
Bu məşum xəbəri ellərə yaydı. (*B.Vahabzadə*)
- C) Təbiət yaradan bəşər oğluyam,
Həyatım, dövrənim elsiz olmasın. (*Aşıq Mikayıl Azafli*)
- D) Hər kəs qeyrətini düşünsün əzəl,
Gül olmaz söyüddən tökülən xəzəl. (*Aşıq Şəmşir*)

Hazırlıq

Məntiq. Verilmiş sifətlər arasında leksik və qrammatik mənə baxımından müəyyən məntiqi əlaqə vardır. Bu məntiqi izah edin.

A. baha - ucuz

Ç. bozuntul - bomboz

B. hündür - uca

D. ağ - dümağ

C. sarı - sarışın

E. ilıq - isti

Məntiqin növünü bildirən müvafiq hərfi dairəyə almaqla söz cütlüklərinin hansı məntiqə uyğun gəldiyini göstərin.

Nümunə:

Dayaz - dərin

(A) B C Ç D E

sərin - soyuq

A B C Ç D E

alçaq - hündür

A B C Ç D E

qısa - qısaca

A B C Ç D E

ağımsov - dümağ

A B C Ç D E

qənaətcil - xəsis

A B C Ç D E

göy - göyümsov

A B C Ç D E

mavi - göy

A B C Ç D E

qırmızı - qırmızımtraq

A B C Ç D E

qısa - uzun

A B C Ç D E

gözəl - qəşəng

A B C Ç D E

təmiz - tərtəmiz

A B C Ç D E

qara - qapqara

A B C Ç D E

qəddar - zalım

A B C Ç D E

ehtiyatlı - qorxaq

A B C Ç D E

uzunsov - upuzun

A B C Ç D E

doğma- ögey

A B C Ç D E

Sözlük

Meyar - Bir şeyi qiymətləndirmək və ya təsnif etmək (qruplara ayırmaq) üçün əsas əlamət, ölçü. *Olimpiadaya uşaqları seçmək üçün əsas meyar geniş və hərtərəfli bilik olmalıdır.*

Kontekst - mətnin mənə baxımından bitkin hissəsi. *Omonimin mənasını izah etmək üçün kontekstdən çıxış etmək lazımdır.*

Eyni əlamət və ya keyfiyyət bir əşyada normal dərəcədə, digərində normadan çox, başqa birində az ola bilər. Məsələn, sinfinizdəki uşaqların hamısı müəyyən biliyə malikdir. Lakin onlardan bəziləri çox bilikli, digərləri isə az biliklidir. Oxuduğunuz kitab da maraqlı, çox maraqlı və ya az maraqlı ola bilər.

Sifət yeganə nitq hissəsidir ki, onun müqayisə dərəcələri var: adi dərəcə, azaltma dərəcəsi və çoxaltma dərəcəsi. Bu dərəcələri bildirmək üçün dildə müəyyən morfoloji və sintaktik üsullar mövcuddur.

1. Şeir parçalarını oxuyun.

<i>Balaca bir toxumdum,</i>	<i>Qara gözlər, qara gözlər,</i>
<i>Balaca, bapbalaca.</i>	<i>Qapqaradır qara gözlər,</i>
<i>Nəm torpağa toxundum,</i>	<i>Cilvələnib şux baxanda</i>
<i>Balaca, bapbalaca...</i>	<i>Qara gözlər kimi gözlər?</i>

(Qəşəm İsadə)

➤ "Balaca" ilə "bapbalaca", "qara" ilə "qapqara" arasında hansı məna fərqi var?

2. Mətnlə iş. Mətni oxuyun və sifətləri müqayisə dərəcələrinə görə qruplaşdırın.

Dünyanın ən böyük tikilisi və yeddi möcüzədən birincisi sayılan Xeops piramidası bu gün də öz əzəməti ilə hamını heyrətə gətirir. Səhərlər piramidanın zirvəsi dumana bürünərkən o, açıq-qırmızı rəngə boyanır. Buludlu havada isə eham bozuntul rəngə çalır. Soyuq gecələrin ay işığında piramida ağappaq qarla örtülmüş dağa bənzəyir.

➤ *Altından xətt çəkilmiş sifətlərdən adi və azaltma dərəcəsinde olanları çoxaltma dərəcəsinde işlədin. Çoxaltma dərəcəsinde olan sifətdən isə başqa üsulla çoxaltma dərəcəsi yaradın.*

Əlamətin adi halda (nə az, nə çox) olduğunu bildiren dərəcəyə sifətin adi dərəcəsi deyilir. Məsələn: *bərk, isti, turş, yaşıl*. Adi dərəcə başqa dərəcələr üçün meyar rolunu oynayır. Sifətin adi dərəcəsi olmasa, onun nə azaltma, nə də çoxaltma dərəcəsinə yaratmaq mümkün olar.

Sifətin digər dərəcələri adi dərəcədə olan sifətə şəkilçi və ya söz artırmaqla yaranır. Adi dərəcənin isə xüsusi şəkilçisi olmur.

3. Mətnlə iş. Verilmiş mətndə adi dərəcədə olan sifətləri tapın və quruluşuna görə növünü təyin edin.

Düzdən soyuq külək əsirdi. Meşə zülmət içində, yarpaqlar hərəkətsiz idi, qurumuş iri budaqlar hədələyici tərzdə uzanırdı. Çökəklərdə sısqə, eybəcər kollar xışıldayırdı. Hündür otlar şimal küləyi altında əyilərək ilan kimi qıvrılırdı. Göyəm ağacının budaqları ovunu ələ keçirməyə çalışan qorxunc caynaqlı, uzun ellərə benzeyirdi. Küləyin apardığı quru süpürgə kolları sürətlə qızın yanından ötürdü, onlar, sanki, böyük bir dəhşətlə öz canlarını düşməndən xilas etmək üçün qaçırdılar. Uzaqda qəmli çöllər uzanırdı.

(Viktor Hüqo)

- *Altından xətt çəkilmiş cümlədə "qorxunc" sifəti hansı sözə aiddir?*
- *Qalın hərflərlə verilmiş sifətə şəkilçi artırmaqla ələ dəyişdirin ki, əlamətin adi dərəcədə az olduğunu bildirsin.*
- *Altından xətt çəkilmiş sifəti morfoloji üsulla ələ dəyişdirin ki, əlamətin adi dərəcədə çox olduğunu bildirsin.*
- *"Hədələyici" sözünü tərkibinə görə təhlil edin.*

Diqqət!

Bir çox sifətlər var ki, yalnız adi dərəcədə olur. Bunlar ilk növbədə düzəltmə və mürekkəb sifətlərdir. Bəzi sadə sifətlərin də çoxaltma və azaltma dərəcələri olmur: kar, keçəl. Başqa dillərdən keçmiş bir sıra sifətlər də yalnız adi dərəcədə olur: *etnik, fizioloji*.

4. Düşünün. Aşağıdakı sifətlərdən hansılar azaltma və ya çoxaltma dərəcəsində də ola bilər?

qərib, ayaqyalın, sosial, mədəni, qara, çəhrayı, gödək

Əlamətin adi haldan az olduğunu bildiren dərəcəyə sifətin azaltma dərəcəsi deyilir. Azaltma dərəcəsi iki üsulla düzəlir.

MORFOLOJİ ÜSUL. Bu zaman sözün tərkibi dəyişir, yəni adi dərəcədə olan sifətə şəkilçilər əlavə olunur.

-ımtıl: sarımtıl

-ımtraq: sarımtraq

-sov (-ımsov⁴): uzunsov, ağımsov

-şın: sarışın

-raq, -rək: gödərək ("gödək" sözünün son samiti düşür)

SİNTAKTİK ÜSUL. Bu zaman adi dərəcədə olan sifətə başqa bir söz əlavə edilir.

açıq: açıq-yaşıl

az: az şirin

təhər: göytəhər

ala: ala-yarımqıq

kəm: kəmsavad

"Açıq" və "ala" sözləri ilə sifət arasında defis qoyulur, "kəm" və "təhər" sözləri sifətlə birlikdə, "az" isə ayrı yazılır.

5. Düşünün. Tapmacanı oxuyun və açmasını tapmağa çalışın. Tapmacadakı hansı sözlər cavabı tapmağa kömək edir? Bu sözlər hansı nitq hissələrinə aiddir?

Ağac başında tüklü yumaq,

Bir üzü ağ, o biri - sarımtraq.

(ılatfaş)

6. "Açıq-qırmızı", "açıq-göy" sifətlərinin sinonimlərini tapın.

7. Düşünün. "Sarışın", "sarımtıl", "sarımtraq", "açıq sarı" sifətlərini uyğun gələn isimlərlə işlədin. Bu sifətlər həmişə bir-birini əvəz edə bilirmi?

8. Test. Azaltma dərəcəsi morfoloji üsulla düzələn hansı sifətlər çoxluq təşkil edir?

A) *dad bildirənlər*, B) *ölçü bildirənlər*, C) *rəng bildirənlər*

Əlamətin adi haldan çox olduğunu bildiren dərəcəyə sifətin çoxaltma dərəcəsi deyilir.

Çoxaltma dərəcəsi də iki üsulla düzəliir:

MORFOLOJİ ÜSUL. Bu üsulün özündə də iki qayda var:

1. Adi dərəcədə olan sifətlərin sonuna şəkilçi şəklində olan $-ca^2$ ədatı artırılır: *zorbaca, yaxşıca.*

2. Adi dərəcədə olan sifətin əvvəlinə onun ilk hecası artırılır, lakin bu zaman hecanın son samiti **m, p, r, s** samitlərindən biri ilə əvəz olunur. Əgər həmin heca saitlə bitirsə, bu samitlərdən biri sadəcə olaraq hecaya qoşulur:

gömgöy = gö-m-göy
qıpqırmızı = qı-p-qırmızı
tərtəmiz = tə-r-təmiz
masmavi = ma-s-mavi

Çoxaltma dərəcəsinde olan bu sifətlərdə vurğu həmişə birinci hecaya düşür.

SİNTAKTİK ÜSUL. Adi dərəcədə olan sifətlərin əvvəlinə *ən, lap, çox, daha, olduqca* ədatlarından biri, *düm* hissəciyi və ya *tünd* sözü artırılır. Ədatlar ayrı, *düm* bitişik, *tünd* defislə yazılır: *ən uzun, lap möhkəm, çox duzlu, daha yaxşı, olduqca istedadlı, dümdüz, tünd-qırmızı.*

9. **Düşünün.** Tapmacanı oxuyun və açmasını tapmağa çalışın.

*Sapsarıca yemişəm,
 Ərəbidən gəlmişəm.
 Baldan şirin dadım var,
 Adda-sanda adım var.
 (amrux)*

- Hansı sözlər cavabı tapmağa kömək edir?
- Bu sözlər hansı nitq hissələrinə aiddir?
- Tapmacada "sarı" sözünün çoxaltma dərəcəsi hansı üsulla düzəlib?

Diqqət!

Azaltma və çoxaltma dərəcəsinde olan sifətlər şəkilçi qəbul etməsinə baxmayaraq, quruluşca sadə sifət sayılır: *göyümtül, şirinə.*

10. Mətnlə iş. Mətni oxuyun. Çoxaltma dərəcəsində olan sifətləri tapın. Onların hansı üsulla düzəldiyini və hansı cümlə üzvü olduğunu deyin. Kontekstdən çıxış edərək altından xətt çəkilmiş sözlərin mənasını izah edin.

Xudayar bəyin ancaq otuz yeddi, otuz səkkiz sinni olar; artıq olmaz, bəlkə, əskik ola. Boyu ucadı, çox ucadı. Bunun ucalığından ötrü keçən vaxtda Xudayar bəyə bir ayama deyərdilər. Amma mən söz verdim ki, onun keçəcəyindən danışmayım. Qorxuram yalançı olam. Bəli, boyu ucadı, saqqalı, qaşları tünd qaradı. Üzü də qaradı, çox qaradı. Gözləri lap qaradı, bir tikə ağ yoxdu gözlərində.

(C.Məmmədquluzadə)

11. Mətnlə iş. Mətni oxuyun və orfoqrafik səhvləri düzəldin.

Tarix XX əsrdə bir çox müthiş soyqırım və etnik təmizləmə cinayətlərinin şahidi olmuşdur. Xocalı onların içərisində daha dəhşətlisidir. Xocalı soyqırımının təşkilatçıları və icraçıları bəşəriyyətə qarşı ən ağır cinayətlər törətmiş canilər kimi beynəlxalq qanunlar əsasında mühakimə olunmalıdırlar.

➤ *Mətnəndən sifətləri seçin. Onlardan hansılarının çoxaltma dərəcəsində olduğunu deyin.*

➤ *Mətnədəki uzun saitli sözlərin altından xətt çəkin.*

RƏNGLƏR

Təbiətdə onlarla rəng və milyonlarla rəng çaları vardır. Gördüyümüz bütün rənglər dörd əsas rəngin - mavi, qırmızı, sarı və qara rənglərinin qarışığından alınır. Məsələn, yaşıl rəng mavi ilə sarının, qəhvəyi rəng - sarı, qırmızı və qaranın qarışığından alınır. Bu rənglərin az və ya çox dərəcədə olması onların çalarlarını əmələ gətirir.

Bir çox dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də rəng bildirən sifətlərin bir qismi həmin rəngdə olan əşyaların (bitkilərin, metalların və s.) adına leksik şəkilçi (əsasən, -l⁴) artırmaqla düzəlib: *şabalıdı, narıncı, gümüşü* və s.

➤ *Dilimizdəki rəng bildirən sifətlərdən qırmızı, ağ, sarı, qara, göy, yaşıl, boz, mavi sifətlərinin azaltma və çoxaltma dərəcələri həm morfoloji, həm də sintaktik üsulla düzəlir. Digər rəng bildirən sifətlərin müqayisə dərəcələri isə yalnız sintaktik üsulla düzəlir. Bunun səbəbini izah etməyə çalışın.*

12. Məntiq. Aşağıdakı sözlərdən hansı morfoloji baxımdan fərqlidir?

A) *bomboz*, B) *bumbuz*, C) *dümdüz*, D) *dosdoğru*, E) *təptəzə*
A) *sarışın*, B) *sarımtıl*, C) *sarıyanız*, D) *sarımtıraş* E) *göyümsov*

13. Düşünün. "Ən" və "daha" ədatlarının köməyi ilə düzələn sifətlər arasındakı məna fərfini izah edin.

Mətnlə iş

"Naftalan" dedikdə yadınıza hansı sözlər düşür? Bu sözləri yazı taxtasında yazın. Sonra isə mətni oxuyun.

NAFTALAN

Müalicəvi əhəmiyyəti olan Naftalan nefti əsl təbiət möcüzəsidir. Naftalan - neft olan, başqa sözlə, neftlə çox zəngin yer deməkdir. Onun haqqında ilk məlumat XII əsrə aiddir.

Dünyada yeganə təbii neft müalicəxanası sayılan bu yer Gəncədən 45 kilometr aralı, Goranboy rayonu ərazisində yerləşir.

Lap qədim zamanlardan Naftalan nəinki Zaqafqaziyada, eləcə də Kiçik Asiyada, İranda və uzaq Hindistanda minlərlə xəstəni özünə cəlb etmişdi.

XIX əsrin ikinci yarısında Naftalan xarici kapitalistlərin diqqətini cəlb edir. Alman mühəndisi Yeger 1887-ci ildə buraya gəlir. O, böyük bir sahə alıb bir neçə quyu qazdırır, çıxarılan neftin bir hissəsi "Naftalan" dərmanı hazırlamaq üçün Almaniyaya aparılır. Tezliklə Berlində məşhur "Naftalan-Yeger" firması yaradılır.

Naftalanın şöhrəti Almaniyadan Yaponiyaya da yayılır. Rus-yapon müharibəsi illərində yapon əsgərlərinin çantalarında naftalan dərmanı saxlanılan kiçik qab görmək olarmış. Həmin qabların üstündə bu sözlər yazılırdı: "Kimdə bu dərman varsa, o, yaralanmaqdan qorxmur".

➤ *Yazı taxtasındakı söz siyahısına Naftalanla bağlı yeni sözlər əlavə edin.*

➤ *Cütlüklərlə iş. Mətnə rast gəldiyiniz sifətləri dəftərinizdə yazın. Düzəltmə sifətləri və çoxaltma dərəcəsində olan sifətləri ayrıca qeyd edin. Düzəltmə sifətləri kök və şəkilçiyə ayırın və hansı nitq hissəsindən yarandığını deyın. Sifətlərdə çoxaltma dərəcəsinin hansı üsulla düzəldiyini söyləyin.*

➤ *"Azərbaycanın landşaftı" (səh. 8), "Küləklər" (səh. 67), "Naftalan" (səh. 74), "Azərbaycanın iqlimi" (İş dəftəri, səh. 69) məqalələrindən və başqa mənbələrdən istifadə etməklə "Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti" mövzusunda ən yaxşı məqalə üçün müsabiqə keçirin. Məqaləni cütlükdə və ya üçlükdə də yazı bilərsiniz. Müsabiqənin nəticələrini qiymətləndirmək üçün münisflər heyətinə coğrafiya, biologiya müəllimlərini də dəvət edin.*

Hazırlıq

Aşağıdakı cümlədə neçə sifət var? Onlar cümlənin hansı üzvüdür?

Ağıllı yoxsul axmaq varlıdan yaxşıdır.

Sözlük

Redaktə - hər hansı mətndəki leksik və qrammatik qüsurların aşkar edilib düzəldilməsi.

YADDA SAXLA

Sifətin cümlədə rolu

Sifətlər cümlədə əksər hallarda təyin olur. Lakin bəzi sifətlər isim kimi işlənərək həm əşyanın adını, həm də onun əlamətini bildirir. "Tox adam", "ac adam" dedikdə "tox", "ac" sözləri keyfiyyət bildirir və necə? sualına cavab olur. Lakin "Toxun acdan xəbəri olmaz" atalar sözündə bu sözlər aid olduğu əşyanın yalnız keyfiyyətini deyil, həm də adını bildirir və kim? sualına cavab olur.

İsimləşmiş (substantiv) sifətlər ismin bir çox xüsusiyyətlərinə malik olduğundan cümlədə mübtədə və ya tamlıq vəzifəsində işləyə bilər.

Bəzən sifətlər şəxs (xəbərlik) şəkilçisi qəbul edir və cümlədə xəbər vəzifəsində çıxış edir: *Küçə genişdir. Səma mavidir* və s.

1. *Mətnlə iş.* Mətni oxuyun. Sifətlərin hansı cümlə üzvü olduğunu təyin edin.

Onun boyu ucadı, mənim boyum alçaqdı; amma mən ondan doluyam. O, çox qaradı və kosadı, amma mən ağımtıl və top saqqalam. Bir təfəvütümüz ordadır ki, mən gözlük qoyuram, gözlərim çox zəifdi, amma yoldaşımın gözləri çox salamatdı.

(C.Məmmədquluzadə)

- Şəxs şəkilçilərinin altından xətt çəkin.
- Mətni müasir ədəbi dilimizin normalarına uyğun olaraq redaktə edin.

2. Aşağıdakı cümlələrdə isimləşmiş sifətləri tapın və onları isimlə işlətməyə çalışın.

Hakimiyyət biliklə müqayisə oluna bilməz. Şahı yalnız öz ölkəsində, bilikliyi isə hər yerdə sayarlar.

(Qədim hind aforizmi)

Mən aşiq, düşən ağlar,
Atlanıb düşən ağlar.
Düşsün əğyar gözüne,
Saçına düşən ağlar.

(bayatı)

Səndən ağıllılar bir söz deyəndə,
Etiraz eləmə, yaxşı bilsən də.

(Sədi Şirazi)

➤ Mətnlərdəki substantiv sifətlər ismin hansı xüsusiyyətlərini qəbul etmişlər?

➤ *Debat.* Sədi Şirazinin sözləri ilə bağlı debat keçirin: “Ağıllı hesab etdiyiniz adamlarla həmişəmi razılaşmaq lazımdır?”

YADDA SAXLA Sifətin morfoloji təhlil qaydası

Sifətin təhlili zamanı onun aşağıdakı xüsusiyyətləri göstərilir:

1. Əlamət və ya keyfiyyət bildirməsi
2. Sualı
3. Quruluşca növü
4. Dərəcəsi
5. Bağlı olduğu söz
6. Cümlədə rolu

Nümunə:

Qarşıda onları ucsuz-bucaqsız səhra gözləyirdi.

Ucsuz-bucaqsız

1. Əlamət bildirir.
2. Necə? sualına cavab verir.
3. Mürəkkəb sifətdir, iki yaxın mənalı düzəltmə sifətin birləşməsindən əmələ gəlib.
4. Adi dərəcədədir.
5. "Səhra" sözü ilə bağlıdır.
6. Təyindir.

3. **Doğru, yoxsa yanlış.** Mülahizələrin doğru (D), yoxsa yanlış (Y) olduğunu müvafiq xanada qeyd edin.

	D	Y
1. Sifət əşyanın əlamətini və keyfiyyətini bildirir.	☐	☐
2. Əlamət dedikdə dad, rəng, xasiyyət, vərdiş nəzərdə tutulur.	☐	☐
3. İsimləşmiş sifət isim kimi hallana bilir.	☐	☐
4. Düzəltmə sifətlər sadə sifətlərə leksik şəkilçi artırmaqla yaranır.	☐	☐
5. Mürəkkəb sifətlər iki və daha artıq sadə sifətin birləşməsindən yaranır.	☐	☐
6. "Bapbalaca" azaltma dərəcəsinə olan sifətdir.	☐	☐
7. "Ala qaralıq" sözündə azaltma dərəcəsi sintaktik üsulla düzəlib.	☐	☐
8. Sifətlər cümlədə, əsasən, tamamlıq olur.	☐	☐
9. Sifət şəxs şəkilçisi qəbul etdikdə xəbər olur.	☐	☐

Mətnlə iş. Mətni oxuyun və tapşırıqları yerinə yetirin.

BEYNƏLXALQ AHILLAR GÜNÜ

İnsanın qocalıq dövründə heç nəyə qadir olmadığını söyləmək səhv olardı. **Lap qədim** zamanlardan ağsaqqal, ahıl insanlar ən hörmətli, müdrik adamlar hesab olunurlar. Onlara cavanlar da, **böyük**lər də hörmətlə yanaşır, fikirləri ilə hesablaşırlar. Qocaların sərvəti onların həyat təcrübəsidir. Onlara qulaq asıb, dediklərinə əməl etməklə bu sərvətə sahib olmaq mümkündür.

BMT-nin Baş Məclisi 1992-ci ildə Ahılların müdafiəsi ilə bağlı Qətnamə qəbul etmişdir. Həmin Qətnaməyə əsasən oktyabr ayının 1-i Beynəlxalq Ahıllar Günü kimi qəbul edilmişdir.

Həmin günün keçirilməsində məqsəd ahıl vətəndaşların sosial problemləri ilə tanış olmaq, ehtiyaclarını müəyyənləşdirərək imkanlı təşkilatlarla birlikdə **əməli** tədbirlər görməkdən ibarətdir.

- *Mətnə rast gəldiyiniz sifətləri seçib dəftərinizdə yazın.*
- *Qara hərflərlə verilmiş sifətləri morfoloji təhlil edin.*
- *Düzəltmə və mürəkkəb sifətləri qeyd edin.*
- *Çoxaltma dərəcəsinə olan sifətləri qeyd edin.*

1. Sifətlə ismin ümumi cəhətləri hansılardır?
2. Sifətin mənaca hansı növləri var?
3. Sifət əsasən hansı nitq hissələrindən düzəlir?
4. Zərfdən sifət düzəldən şəkilçilər hansılardır?
5. Həm isim, həm də sifət düzəldən şəkilçilər hansılardır?
6. Sifət düzəldən sözünü şəkilçilər hansılardır?
7. Mürəkkəb sifətlər necə yazılır?
8. Sifətin hansı dərəcələri var?
9. Sifətin azaltma və çoxaltma dərəcələri hansı üsulla düzəlir?
10. "Masmavi" sifətin quruluşca hansı növünə aiddir.
11. Sifətin azaltma dərəcəsini düzəldən sözlərdən hansı defislə yazılır?
12. Sifətin əsas sintaktik vəzifəsi nədir?
13. Sifət isimləşəndə cümlənin hansı üzvü olur?
14. Sifət hansı şəkilçini qəbul etdikdə cümlənin xəbəri olur?
15. Sifətin morfoloji təhlili hansı göstəricilər üzrə aparılır?
16. Sifətlə epitetin hansı fərqləri var?
17. "Cavan adamın həddindən artıq soyuqqanlı və tədbirli olması pis əlamətdir" cümləsində neçə sifət var?
18. *Dolğun, coşğun, tutqun* sözlərindən hansı səhv yazılıb? Cavabınızı əsaslandırın.
19. *Baməzə* və *bisavad* sözlərindən hansının kökünə *-lr'* şəkilçisi artırılrsa, eyni mənəli sifət alınar?
20. *Döyüşgən, deyिंगən* sözlərindən hansı səhv yazılıb? Səhvi izah edin.
21. Feli sifətlə feldən düzələn sifəti necə fərqləndirmək olar?
22. *Daşlı-kəsəkli, xırda-xırda, qeyri-bərabər* mürəkkəb sifətlərindən hansı tək isimlə işlənir?
23. *Açıq, böyük, kiçik, dəlik* sifətləri arasında quruluşuna görə fərqlənəni hansıdır?

Test

1. Hansı birləşmədə birinci tərəf sifət deyil?

1) *igid oğlan*, 2) *mis pul*, 3) *qərribə hərəkət*, 4) *tutarlı cavab*
5) *yaxşı oxumaq*

- A. 1, 4, 5
- B. 2, 3
- C. 2, 4, 5
- D. 2, 5
- E. 1, 2, 4

2. sxeminə uyğun gələn sifət hansıdır ?

- A) istiotlu
- B) böyüdücü
- C) soyuducu
- D) güləyən
- E) göyümsov

3. Sifətlərdən hansılarının omonimi isimdir?

1) *buruq*, 2) *sarı*, 3) *doğru*, 4) *dolu*, 5) *yaş*

- A) 1, 3, 5
- B) 2, 4, 5
- C) 1, 3, 4
- D) 1, 4, 5
- E) 3, 5

4. Aşağıdakı sifətlərdən hansını insan haqqında işlətmək olmaz?

- A) yaşlı
- B) qaraşın
- C) kürən
- D) sarımtraq
- E) sarışın

5. Hansı cümlədə sifət yerində işlədilməyib?

- A) Xalqın iradəsi ən yaxşı qanundur. (U.Qrant)
- B) Mötəbər rəvayətlərə görə Maşağa qəsəbəsinin adı massaget tayfasının adından götürülmüşdür.
- C) Qədim Bakı indiki İçəri şəhərdən ibarət olub.
- D) Yalnız azad millət milli xarakterə malikdir. (C.Stal)
- E) Əqidəsi olmayan ən cəsur insan da gec-tez qorxağa çevrilir. (O.Balzak)

6. Hansı cümlənin xəbəri sifətdir?

- A) Heykəli görkəmi, insanı isə əməlləri gözəlləşdirir. (Pifaqor)
- B) Tarixçilər keçmiş, ideoloqlar isə gələcəyi saxtalaşdırır. (J.Petan)
- C) Tarixi həqiqətlərlə hesablaşmamaq nadanlıqdır.
- D) Azadlıq yoxa çıxandan sonra yalnız ölkə qalır, vətən yox.
- E) Əqidə ilə yaşamaq əqidə uğrunda ölməkdən çətindir.

7. Hansı misrada sifətlə ifadə olunmuş epitet var?

- A) Çoxdur ağ bədənli, büllur buxaqlı,
- B) Lalə zənəxdanlı, qönçə dodaqlı.
- C) Amma şirin dilli, açıq qabaqlı,
- D) Könül aşınası, hayıf ki, yoxdur! (M.P.Vaqif)
- E) Al-yaşıl geyinib qarşıda durma. (Qurbani)

8. Hansı cümlədə sifət əlamət bildirir?

- A) Millət sevgisi qədər böyük mükafat ola bilməz.
- B) Həmin hadisədən sonra onun qara günləri başladı.
- C) Səni görüm ağ günə çıxasan.
- D) Böyük çaylar güclərini kiçik çaylardan alır.
- E) Qonşusu ona təşəkkür edib uzun ömür dilədi.

9. "Qara-qara günlər qaraca-qaraca qarışqalar kimi daraşib ömrümə". (F.Sabiroğlu) cümləsində işlənmiş sifətlər haqqında düzgün fikri göstərin.

- A) Hər ikisi sadə sözlərin təkrarı ilə yaranmış mürəkkəb sifətdir.
- B) Hər ikisi rəng bildirir.
- C) Hər ikisi məcazi mənada işlənib.
- D) "Qaraca-qaraca" sifətin azaltma dərəcəsidədir.
- E) "Qara-qara" sifətin çoxaltma dərəcəsidədir.

10. Hansı atalar sözündə zərflik rolunda olan antonimlərin yeri səhv düşüb?

- A) Xeyir deməsən, şər gəlməz.
- B) Yaxşı gündəməni istə, pis gündəməni istəyənim çox olar.
- C) Düz oturaq, əyri danışmaq
- D) Qələm əyri yonulsa da, düz yazar.
- E) Gecənin şərindən gündüzün xeyri yaxşıdır.

Hazırlıq

1. “Göydən üç alma düşdü” cümləsində:
 - “üç” sözü hansı sözlə bağlıdır?
 - “üç” sözü aid olduğu sözün nəyini bildirir?
 A) əlamətini, B) miqdarını, C) sırasını, D) keyfiyyətini
2. “Padşahın üçüncü oğlunun adı Məlikməmməd idi” cümləsində:
 - “üçüncü” sözü hansı sözlə bağlıdır?
 - “üçüncü” sözü aid olduğu sözün nəyini bildirir?
 A) əlamətini, B) miqdarını, C) sırasını, D) keyfiyyətini

Sözlük

Miná - Metal, dəri və s. üzərinə çəkilən incə və parlaq naxış

Mína - Torpağın altına qoyulan partlayıcı qurğu, mərmə

Ayə - Quran surələrinin müstəqil mənası olan cümlələri

YADDA SAXLA

Say nədir?

İsim əşyanın adını, sifət isə onun əlamətini bildirir. Lakin bir çox hallarda əşyanın miqdarını (neçə ədəd olduğunu) və ya sırasını (neçənci olduğunu) da göstərmək lazım gəlir. **Əşyanın miqdarını və ya sırasını bildirən əsas nitq hissəsinə say deyilir.** Say neçə? nə qədər? neçənci? suallarına cavab olur.

Say və sifətin bir neçə oxşar cəhəti var. Say da sifət kimi:

- isimlə bağlı olur;
- isimdən əvvəl işlənir;
- isimləşə bilər;
- cümlədə, əsasən, təyin olur;
- quruluşca sadə, düzəltmə, mürəkkəb olur.

Əgər isim eyni zamanda həm say, həm də sifətlə işlənirsə, say sifətdən əvvəl gəlir: *iki çətin məsələ, üçüncü nadir kitab.* Sayla işlənən isimlər əksər hallarda təkdə olur, lakin bəzən cəm şəkilçisi də qəbul edə bilər: *90-cı illər.*

1. Nağıllarımızda ən çox rast gəldiyiniz saylar hansılardır?

Düşünün. Azərbaycan nağıllarında "yeddi" sözüne tez-tez rast gəlmək olar: "Yeddi gün, yeddi gecə yol getdi", "Göyün yedinci qatına qalxdı", "Yeddi başlı əjdaha" və s.

Sizcə, bu nə ilə bağlıdır?

A. "Yeddi" sözü "çox" sözünün sinonimi idi.

B. Qədim əcdadlarımız yalnız yeddiyə qədər sayı bilirdilər.

C. "Yeddi" ilahi rəqəm sayılırdı.

Mətnlə iş. Mətni oxuyun və sayların altından xətt çəkin.

İNSANLAR SAYMAĞI NECƏ ÖYRƏNMİŞLƏR?

Sayların nə zaman meydana gəldiyi məlum deyil. Lakin çox güman ki, ibtidai insanların saylar haqqında bəsit də olsa təsəvvürləri olmuşdur. Onlar bilirdilər ki, insanın qollarının sayı quşun qanadları qədərdir, ayaqları isə maralın ayaqlarından iki dəfə azdır.

Sakit okean adalarında bu yaxın vaxtlara qədər ibtidai icma halında yaşayan bir çox tayfalar yalnız "bir" və "iki" saylarından istifadə edirdilər. 3 ədədinə onlar "iki-bir", dördə "iki-iki", beşə "iki-iki-bir", altıya "iki-iki-iki" deyirdilər. 6-dan böyük ədəd işlətməyib sadəcə "çox" deyirdilər.

İnsanların tefəkkürü inkişaf etdikcə onlar daha çox şeyləri saymağı öyrəndilər və beləliklə, beşlik, onluq, on ikilik say sistemləri yarandı. Beşlik və onluq say sistemləri insanın əllərində olan barmaqların sayı ilə əlaqədar idi. On iki isə ikiyə, üçə, dördə və altıya bölündüyündən saymaq üçün münasib idi. On iki ədədinə "düzün" də deyirdilər. Bu söz indi də işlənir. Məsələn, stəkan, qab-qacaq dəstləri çox vaxt düzünlə satılır.

2. Mətnlə iş. Oxuyun. Mətnlərdəki sayları qeyd edin. Rəqəmlə ifadə olunmuş sayları sözlə yazın.

1. Ən iri yumurta dəvəquşu yumurtasıdır. Onun uzunluğu 13,5 sm, çəkisi 1,65 kq-dır. Çəkisinə görə 18 toyuq yumurtasına bərabər olan bu yumurtanı bişirmək üçün düz 40 dəqiqə qaynatmaq lazımdır.

2. Ən yüngül quş kolibri quşudur. Onların uzunluğu 57-60 mm olur ki, bunun da tam yarısı quyruğun və dimdiyin payına düşür. Bu cırdanın çəkisi 1,5 q-dır.

3. Fil dişinin uzunluğu 3,84 metrə çatır. Bir cüt belə dişin çəkisi 117 kq-dır.

4. Dünyada baş vermiş saysız-hesabsız müharibələrin ən uzununu İngiltərə ilə Fransa arasında getmişdir. Bu müharibə 1338-ci ildən 1453-cü ilə kimi davam etmişdir. Ona yüzillik müharibə də deyirlər.

3. Test-debat

Aşağıdakı bayatının hansı misrasında "minayə" sözü ayrı (*min ayə*) yazılmalıdır? Hansı misrada say var?

*Aşiq minayə gələ,
Xalın minayə gələ,
Küsmüşəm, barışmaram,
Göydən minayə gələ.*

Suala cavab vermək üçün əvvəlcə aşağıdakı cavab variantlarına öz münasibətinizi bildirin. Fikirlərinizi əsaslandırın.

1-ci misranın mənası:

A. Aşiq olan şəxs incəlik, gözəllik vurğunu olur. "Minayə" sözü düz yazılıb.

B. Aşiq olan şəxs o qədər fikirli olur ki, minaya toxunub ölə bilər. "Minayə" sözü düz yazılıb.

C. Bayatıların birinci iki misrasının məna yükü olmur. Bu misranın da heç bir mənası yoxdur, odur ki, "minayə" sözünün necə yazılmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

2-ci misranın mənası:

A. Şair yarının xalını ay üzərindəki ləkələrdən də min dəfə gözəl sayır. Burada "min" və "ayə" sözləri ayrı yazılmalıdır: "min ayə".

B. Şair gözəlin xalını incə naxışa bənzədir. "Minayə" sözü düz yazılıb.

C. Bu misra da birinci misra kimi sadəcə olaraq şeirin poetik gözəlliyinə xidmət edir, odur ki, "minayə" sözünün necə yazılmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

3-cü və 4-cü misraların mənası:

A. Göydən yerə min dənə ay düşsə də, mən yarım ilə barışmaram. Burada "ay" sözü "ə" səsi qafiyə və vəzn xatirinə artırılır. Odur ki, "minayə" sözü ayrı yazılmalıdır: "min ayə".

B. Quran ayələri Məhəmməd Peyğəmbərə göydən nazil olmuşdur və bütün müsəlmanlar bu ayələrə riayət etməlidirlər. Lakin şair yarından o qədər incimişdir ki, hətta Allahdan hökm gəlsə belə, onunla barışmaq niyyətində deyil. Beləliklə, "minayə" sözü ayrı yazılmalıdır.

C. Mina parıltılı naxış deməkdir. Şair demək istəyir ki, göydən yerə şimşək düşsə, günəş onu yandırır-yaxsa belə o, yarı ilə barışmayacaq.

➤ "Mina" (naxış və partlayıcı qurğu) sözü:

- A. Omonimdir.
- B. Çoxmənalı sözdür.
- C. Sinonimdir.
- D. Antonimdir.
- E. Eyni cür yazılan müxtəlif mənalı sözlərdir.

4. **Test.** Rəqəmlər və ədədlər haqqında hansı fikir səhvdir?

- A. Ədədlər rəqəmlərdən düzəlir.
- B. Ədədlərin sayı rəqəmlərin sayından çoxdur.
- C. Bir rəqəmdən ibarət ədəd ola bilməz.
- D. Bəzi ərəb rəqəmləri bir neçə Roma rəqəmi ilə ifadə olunur.
- E. Bəzi Roma rəqəmləri bir neçə ərəb rəqəmi ilə ifadə olunur.

5. **Yumor.** Oxuyun. Mətndəki sayları tapıb aid olduğu isimlə işlədin. Həm rəqəmlə, həm də hərflə ifadə olunmuş eyni sayların altından xətt çəkin.

Bir alim ilə bir kəndli yol yoldaşı olurlar. Yol uzun olduğundan qərara gəlirlər ki, vaxtları tez keçsin deyə bir birinə sual versinlər. Maraqlı olması üçün puldan mərc gəlirlər: kəndli uduzsa, alimə 5 manat verməli, alim isə daha bilikli olduğundan cavabı bilməsə, 10 manat verməli idi. Birinci sualı kəndli verir:

- O hansı quşdur ki, üç ayağı var?

Alim çox fikirləşir, tapa bilmir. Çıxarıb kəndliyə on manat verir və deyir:

- Sən allah, de görüm, o hansı quşdur. Maraqdan bağrım çatladı.

Kəndli alimin verdiyi pulun yarısını qaytarıb deyir:

- Mən də bilmirəm. Al bu sənin beş manatın.

6. **Məntiq.** "Miqdar" sözü hansı ədədlə ifadə olunmalıdır.

MARAQ	- 31512
DARAQ	- 41512
QADİR	- 21465
MİQDAR	- ...

Hazırlıq

"İki otaq" və "ikinci otaq" söz birləşmələrindəki sayları quruluşuna görə fərqləndirin və bu sözlər arasındakı mənə fərqi-ni izah etməyə çalışın.

Mətnlə iş. İki və çoxrəqəmli ədədlərdə "0" rəqəminin rolunu izah edin.

ONLUQ SAY SİSTEMİ NECƏ YARANDI

Qədimdə insanlar barmaqla sayırdılar. Çoxlu sayda şeyləri saymaq üçün bəzən bir neçə adam lazım gəlirdi. Birinci adam əllərinin barmaqlarını bir-bir qatlamaqla təklikləri sayırdı. On barmağı qatlanıb qurtardıqdan sonra bu adam barmaqlarını açdı, ikinci adam bir barmağını qatlayırdı. İkincinin hər barmağı bir onluq demək idi. Bu adamın barmaqlarının onu da qatlandıqda məlum olurdu ki, sayılan şeylərin miqdarı onluğa, yəni yüzə çatıb. Bu zaman üçüncü adam bir barmağını qatlayırdı.

Beləliklə, onluq say sistemi yarandı.

- **Kim tez cavab verir?** Əgər sayma qurtardıqda birinci adamın yeddi barmağı, ikinci adamın beş barmağı, üçüncü adamın iki barmağı qatlanmışsa, onda sayılan şeylərin miqdarı nə qədərdir?
- Altından xətt çəkilmiş sözlərə diqqət yetirin. Onların hansında:
 - say aid olduğu əşyanın dəqiq sayını bildirir?
 - say aid olduğu əşyanın təqribi sayını bildirir?
 - say aid olduğu əşyanın sırasını bildirir?
 - say isimləşib?
 - saydan isim yaranıb?

Sözlük

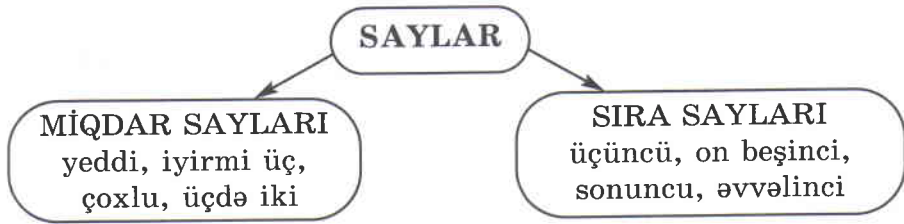
Sələf - Hər hansı sahədə ad qazanmış və özündən sonra ardıcılları (xələfləri) olan adam

Xələf - Birinin (sələfinin) işini davam etdirən və ya onu əvəz edən adam

Fond - hər hansı məqsəd üçün ayrılmış pul vəsaiti

Təkamül - hər hansı bir şeyin tədricən dəyişməsi, inkişafı

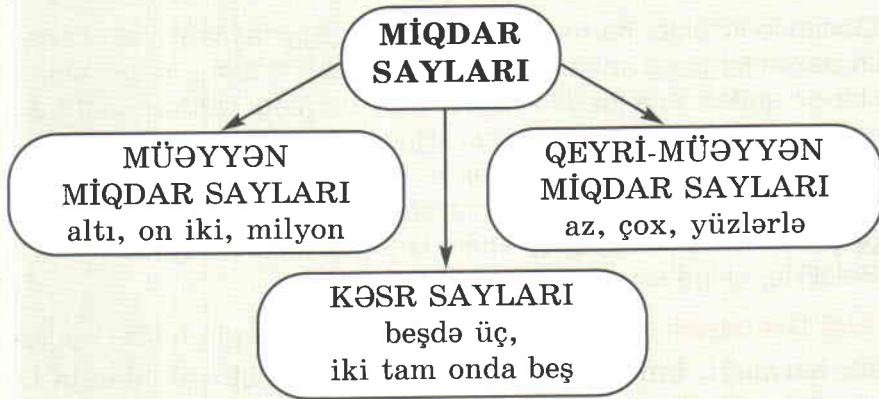
1. Sxemi öz sözlərinizlə şərh edin.

YADDA SAXLA

Miqdar sayının növləri

Miqdar sayları əşyanın kəmiyyətini bildirir və neçə? nə qədər? suallarına cavab olur: *iki kompyuter, çoxlu kitab, yüzlərlə şəhər*. Miqdar saylarının üç növü var.

2. **Mətnlə iş.** Mətni oxuyun və sayları aid olduğu isimlə dəftərinizə köçürün.

Alfred Nobel İsveç ixtiraçısı Emmanuel Nobelin dörd oğlundan biri idi. Dinamiti ixtira etmiş Alfred bu ixtiranın hesabına xeyli vəsait əldə etmişdi. 1895-ci ildə o, öz adına fond təsis etdi. Fondun 31 milyon İsveç kronu həcmində vəsaitinin 12.4%-i (3,74 milyon kronu) Bakıdakı "Nobel qardaşları" şirkətindən Alfredə düşən payın hesabına yaranmışdı. 1901-ci ildən beşəriyyət üçün böyük xidmətlər göstərmiş insanlara Nobel fondundan mükafatlar verilir.

- Mətndəki hansı saylar miqdar sayı deyil?
- Mətndəki miqdar saylarını aşağıdakı cədvələ uyğun qruplaşdırın.

Müəyyən miqdar sayları	Qeyri-müəyyən miqdar sayları	Kəsr sayları

3. **Mətnlə iş.** "Qopuz", "saz" dedikdə hansı sözlər yadınıza düşür. Nümunəyə baxıb yazı taxtasında ikisütunlu cədvəl yaradın və xatırladığınız sözləri müvafiq sütunlarda yazın.

QOPUZ		SAZ	
Xatırladıqlarım	Öyrəndiklərim	Xatırladıqlarım	Öyrəndiklərim
Dədə Qorqud		aşıq	

QOPUZ VƏ SAZ

Qopuz türk xalqlarının ən qədim simli çalğı alətidir. Onun bezi növləri hətta Avropa ölkələrində "komuz", "kobza" adları ilə geniş yayılmışdır. Çox güman ki, bu, türk tayfaları olan hunların IV-V əsrlərdə Avropaya yürüşü zamanı baş vermişdir.

Qopuzun iki növü məlumdur: ikisimli qıl qopuz və müasir sazın sələfi sayılan üçsimli qolça qopuz. Bir çox Azərbaycan dastanlarında "üçtelli sazı döşünə basıb...", "saçından üç tel ayırıb..." kimi ifadələrə rast gəlirik. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda qolça qopuz daha geniş yayılmışdır.

Ozan sənəti minilliklər ərzində təkamül yolu keçərək aşiq sənətinə çevrildiyi kimi, qopuz da təkmilləşərək saz aləti şəklini almışdır.

Müasir sazın üç növünə rast gəlmək mümkündür: ana saz, qoltuq saz və cürə saz. Onlar ilk növbədə ölçüləri ilə fərqlənir. Ən böyük saz olan ana sazın 8-9 simi, qoltuq sazın 6-7, cürə sazın isə 4-6 simi olur. Ana sazın qoluna 16-17 pərdə bağlanır. Onun uzunluğu 120 sm-ə çatır.

Saz türk dünyasının, türk mənəviyyatının rəmzlərindən biridir.

➤ Cədvəldəki "Öyrəndiklərim" sütununda yeni sözləri yazın.

➤ **Məntiq.** Birinci sırada sözlər arasındakı mənə əlaqəsini müəyyənləşdirib ikinci sırada çatışmayan sözü yazın.

Qopuz - saz

Ozan - ...

➤ Mətnə sayın iştirakı ilə düzəlmiş mürəkkəb sözləri göstərin. Onlar hansı nitq hissələrinə aiddir?

➤ Rəqəmlərlə ifadə olunmuş sayları sözlərlə yazın.

Müəyyən miqdar sayları konkret ədədlərlə ifadə olunur. Dilimizdə quruluşca sadə olan 23 əsas müəyyən miqdar sayı var: *bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan, yüz, min, milyon, milyard, trilyon*. Quruluşca mürəkkəb olan müəyyən miqdar sayları bu sayların əsasında yaranır.

Müəyyən miqdar sayları yazıda həm rəqəmlərlə (9, 32), həm də sözlərlə (*doqquz, otuz iki*) ifadə oluna bilər.

Müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isim çoxluq mənasını bildirsə də, təkdə işlənir, *iki nağıl, üç dəftər*.

Müəyyən miqdar saylarından *milyon, milyard, trilyon* alınma sözlərdir.

4. Mətnlə iş. Şahmat taxtasında neçə xana var? Trilyondan böyük say tanıyırsınız mı?

İXTİRAÇININ XAHİŞİ

Şahmat oyunu V əsrdə Hindistanda ixtira edilmişdir. Bu oyuna valeh olan hind şahzadəsi ixtiraçını yanına çağıraraq onu mükafatlandırmaq istədi: "Nə arzun varsa, de, yerinə yetirim".

İxtiraçı dedi: "Əmr et mənə şahmat taxtasının birinci daması üçün bir buğda, ikinci daması üçün - 2, üçüncü daması üçün - 4, bir sözlə, sonrakı hər dama üçün əvvəlkindən iki dəfə çox buğda versinlər".

İxtiraçının istəyinin bir kisə buğdadan çox olmadığını düşünən şahzadə şahlara layiq olmayan bu xırda xahişdən məyus olub xəzinədarı çağırdı və ixtiraçının xahişini yerinə yetirməyi əmr etdi. Lakin bir gündən sonra xəzinədar şahzadəyə xəbər verdi ki, bu xahişi yerinə yetirmək mümkün deyil, çünki ixtiraçının istədiyi buğdanın sayı ağlagəlməz dərəcədə çoxdur: 18 446 744 073 709 551 616, yəni 18 kvintilyon 446 kvadrilyon 744 trilyon 73 milyard 709 milyon 551 min 616. Bu qədər buğdanı bir yerə yığmaq üçün hündürlüyü 4 metr, eni 10 metr olan bir anbar tikilsə, həmin anbarın uzunluğu 30 milyon km olmalıdır. Bu isə Yer kürəsinin ekvatorunun uzunluğundan 75 dəfə çoxdur.

- *Altından xətt çəkilmiş saylar hansı ismə aiddir?*
- *Mətnə indiyə kimi eşitmədiyiniz hansı say adları ilə tanış oldunuz?*
- *Coğrafiya müəlliminin köməyi ilə mətnə buraxılmış səhvi tapın.*

5. **Yumor.** Altından xətt çəkilməmiş say hansı ismə aiddir.

Müəllim şagirdə sual verir:

- Sənə beş dənə dovşan verirəm. Atan da ikisini alıb gətirir. Cəmi neçə dovşanın olur?
- Səkkiz.
- Niyə?
- Ona görə ki, evdə də bir dovşanım var.

➤ Əgər "dovşan" sözünü "corab" sözü ilə əvəz etsək, saydan sonra "dənə" sözünün yerinə hansı söz işlənə bilər.

YADDA SAXLA Numerativ sözlər

Müəyyən miqdar sayları ilə isimlər arasında çox vaxt numerativ sözlər işlənir.

Nəfər - insan bildirən isimlərlə işlənir: *iki nəfər qonaq, beş nəfər zabıt.*

Bəzən cümlələrdə *nəfər* numerativ sözü ismi əvəz edərək "adam" mənasında işlənir: "*Qapının ağzında səni iki nəfər gözləyir*";

Baş - heyvan bildirən isimlərlə işlənir: *iyirmi baş camış, 150 baş qoyun;*

Ədəd, dənə - cansız əşya adını bildirən isimlərlə işlənir: *iki dənə xalça, on beş ədəd boşqab;*

Cüt - qoşalığ bildirən isimlərlə işlənir: *üç cüt ayaqqabı, bir cüt sırğa;*

Dəst - eyni məqsəd üçün nəzərdə tutulmuş əşyaların məcmusuna deyilir: *iki dəst kostyum, bir dəst mebel.*

Bəzi isimlərin qarşısında *tikə (ət), parça (çörək), dəstə (gül), top (parça)* və s. numerativ sözləri də işlənir.

6. Çərçivədə verilmiş numerativ sözləri müvafiq cümlələrdə işlədin.

atım, düjün, cüt

1. Nuh peyğəmbər hər cins heyvandan bir _____ götürüb gəmiyə yığdı.
2. Dolabda iki _____ fincan var idi.
3. Onun bir _____ barıtı var imiş.

7. Müzakirə. *Üç metr boru, beş kiloqram şəkər, üç litr süd, bir hektar torpaq sahəsi* söz birləşmələrində altından xətt çəkilən ölçü vahidlərini numerativ sözlər hesab etmək olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

8. Sütunları tutuşdurun. Sözləri düzgün əlaqələndirin.

<i>parça</i>	<i>yağ</i>
<i>dənə</i>	<i>öküz</i>
<i>tikə</i>	<i>paltar</i>
<i>nəfər</i>	<i>qənd</i>
<i>baş</i>	<i>əlcək</i>
<i>dəst</i>	<i>çit</i>
<i>cüt</i>	<i>stul</i>
<i>top</i>	<i>şagird</i>

9. Mətnlə iş. Mətni oxuyun və numerativ sözlərin altından xətt çəkin.

DOQQUZLUQ GƏLMƏK

Bu ifadə danışıq dilimizdə "aldatmaq" mənasında işlənir.

Qədim türk xalqlarında doqquz uğurlu və müqəddəs bir say kimi qəbul edilmişdi. Birinə hədiyyə verərkən doqquz ədəd qiymətli şey verir, cəzalandırarkən ondan doqquz dəne qiymətli şey alarmışlar. Tarixdən məlumdur ki, hicri 968-ci (miladi 1560-61) ildə türk sultanı İran şahı Təhməsbə doqquz baş at hədiyyə göndərmişdi. Onun göndərdiyi başqa hədiyyələrin də hər biri doqquz ədəd olmuşdur.

Hər birindən doqquz ("doqquz-doqquz") dəne göndərilən əşyaları bir hesab etmək ("bir doqquz") onları göndərən şəxsə böyük cəfa, əziyyət olurdu ki, bununla əlaqədar "doqquzunu birə saymaq" ifadəsi yaranmış və "incitmək", "əziyyət vermək" mənası kəsb etmişdir.

Bu doqquzlama adəti zaman keçdikcə funksiyasını itirir, real tərzdə həyata keçmirdi. Odur ki, hər şeyi doqquz vəd edib, onu yerinə yetirmək anlayışı dilde "doqquzluq gəlmək" (kələk gəlmək) ifadəsi şəklində öz əksini tapdı.

- *Doqquz sözünün iştirakı ilə yaranmış düzəltmə isimləri göstərin.*
- *Hansı cümlələrdə "doqquz" sayı isim kimi işlənib?*
- *Altından xətt çəkilmiş "doqquz" sayı hansı şəkilçiləri qəbul edib?*

10. Test. “Baş” numerativ sözü nəyə aid olur?

- A. Ev heyvanlarına və quşlarına
- B. İtdən və pişikdən başqa bütün ev heyvanlarına
- C. Yemək üçün bəslənilən ev heyvanlarına
- D. Qoşqu üçün istifadə olunan ev heyvanlarına
- E. Bütün ev və çöl heyvanlarına

11. Məntiq. Zənbildə üç növ alma var. Gözlərini yumub ən azı neçə alma götürmək lazımdır ki, götürdüyün almaların içərisində heç olmasa iki dənə eyni növ alma olsun?

➤ Məsələnin şərtindəki “iki dənə eyni növ alma” birləşməsində sayı, sifəti, numerativ sözü və ismi göstərin.

YADDA SAXLA

Qeyri-müəyyən miqdar sayları

Qeyri-müəyyən miqdar sayları əşyanın təxmini miqdarını bildirir və nə qədər? sualına cavab olur. Dilimizdə ən çox işlənən qeyri-müəyyən miqdar sayları aşağıdakılardır: *az, çox, xeyli, bir qədər, bir çox, bir az, bir sıra, az-çox, beş-altı, çoxlu, yüzlərlə* və s. *Az, çox* sayları *ən, lap, daha* ədatları ilə də işlənə bilər.

Qeyri-müəyyən miqdar sayları yazıda, əsasən, sözlə ifadə olunur.

Bir sıra, bir çox saylarından sonra gələn isimlər cəmdə olur: *bir sıra suallar, bir çox məktəblər.*

Çox, onlarla, yüzlərlə tipli saylardan sonra gələn isimlər həm təkde, həm də cəmdə ola bilər: *çox uşaq, çox uşaqlar, onlarla müəllim, onlarla müəllimlər.*

Digər qeyri-müəyyən miqdar sayları ilə işlənən isimlər təkde olur.

12. Aşağıda bəzi qeyri-müəyyən miqdar saylarının düzəlmə yolları göstərilir. Onların hər birinə aid misallar söyləyin.

1. 10, 1000, 10000, 1000000 və s. bu kimi miqdar saylarına *-lar²* (ismin cəm şəkilçisi) və *-la²* şəkilçilərini artırmaqla;

3. Kəmiyyətce bir-birinə yaxın iki müəyyən miqdar sayının birləşməsi ilə.

13. Mətnlə iş. Siz Atropatena dövlətinin tarixi ilə tanış olmusunuz. Atropatın şəxsiyyəti haqqında nə deyə bilərsiniz? Hansı faktlar bu hökmdarın diplomatik məharətindən xəbər verir? Diplomatiya dedikdə nə başa düşürsünüz?

ŞİRVANŞAH I İBRAHİM

Azərbaycan dövlətçilik tarixində diplomatiya bacarığı ilə yadda qalmış bir çox dövlət başçılarından biri də Şirvanşahlar dövlətinin hökmdarı I İbrahim Xəlilullah olmuşdur. 1382-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş İbrahimin hökmranlığı çox çətin dövrə təsadüf etmişdi: bir tərəfdən şimaldan hücum edən Qızıl Orda sərkərdəsi Toxtamış, digər tərəfdən Azərbaycanın cənub torpaqlarını zəbt etmiş Əmir Teymur...

Şirvanşah İbrahim iki fəth arasında düşmənçilikdən məharətlə istifadə etdi. Rəvayət edirlər ki, coxlu bəxşislə Teymurun görüşünə gələn İbrahim hər hədiyyədən 9 dəst götürmüşdü. Lakin qulların sayı səkkiz idi. Teymur bunun səbəbini soruşduqda İbrahim doqquzuncu qulun özü olduğunu söyləmiş və beləliklə, böyük hökmdarın rəğbətini qazanmışdı.

Rəvayət maraqlı olsa da, Teymurun Şirvana toxunmamasının başqa səbəbi var idi. Dəmirqapı Dərbənddə Şirvanşahın on minlərlə süvari əsgəri vardı. Buna görə də Teymur Toxtamışla müharibədə İbrahimə müttəfiq kimi baxırdı.

Bir neçə il keçdi. Şərqi üç böyük hökmdarından ikisinin - Toxtamışla I Bəyazidin hakimiyyətinə son qoyulmuşdu. Teymur isə vəfat etmişdi. Vəziyyətdən istifadə edən İbrahim Gəncənin və Qarabağın xeyli hissəsini Şirvana birləşdirdi və Teymurun ordusunu Şirvandan qovub çıxardı.

İbrahim Xəlilullahın xalq arasında böyük hörməti var idi. 1412-ci ildə Qara Yusif onu yeddi oğlu ilə birlikdə əsir götürdükdə tacirlər Qara Yusifə 1200 tünən ödəyərək İbrahimi azad etmişdilər.

Böyük hökmdar 1417-ci ildə vəfat etdi.

➤ **Test-debat.** Aşağıdakı fikirlərdən hansı düzdür?

- A. I İbrahim Xəlilullah Teymurləngə doqquzluq gəldi.
- B. Şirvanşah I İbrahim öləndən İmadəddin Nəsimi edam edildi.
- C. İbrahim Teymura xəyanət etdi.
- D. İbrahim Teymura yaltaqlandı.
- E. İbrahimin yaxınları onu azad etmək üçün Qara Yusifə rüşvət verdilər.

➤ **Altından xətt çəkilmiş sözlərə diqqət yetirin. Hansı sözlər:**

- A) say deyil?
- B) müəyyən miqdar sayıdır?
- C) qeyri-müəyyən miqdar sayıdır?
- D) sıra sayıdır?

Kəsr sayları tamın (vahidin) hissəsini və ya tam və hissəni bildirir: *üçdə bir, bir tam onda dörd*. Kəsr sayları quruluşuna görə tərkibi saylardır.

Kəsr sayları adi kəsrlər və onluq kəsrlərlə ifadə oluna bilər. Onlar müəyyən miqdar sayları və *-da⁴* şəkilçisinin köməyi ilə düzəlir: *beşdə iki (2/5), iki tam yüzdə on beş (2,15)*.

14. Verilmiş adi kəsrləri onluq kəsrlərlə əvvəlcə rəqəmlərlə, sonra isə sözlə ifadə edin.

Nümunə: iki tam beşdə üç - 2,6, iki tam onda altı.

1. ikidə bir
2. dörd tam beşdə iki
3. dörddə bir
4. bir tam dörddə üç
5. on dörd tam iyirmidə bir

Sıra sayları əşyanın sıra nömrəsini bildirir və *neçənci?* bəzən də *hansı?* sualına cavab olur: *altıncı sinif, üçüncü vaqon*.

Sıra sayları müəyyən miqdar saylarına, eləcə də *əvvəl, axır, son* sözlərinə *-inci⁴* şəkilçisi artırmaqla yaranır: *qırx beşinci, sonuncu*. Kökü saitle bitən saylara qoşulduqda bu şəkilçinin ilk saiti düşür: *ikinci, altıncı*.

Sıra sayları həm ərəb, həm Roma rəqəmləri, həm də sözlə ifadə oluna bilər.

Sıra sayının aid olduğu isim çox vaxt təkdə olur və təklik anlayışını bildirir. *Beşinci şagird, 2005-ci il* dedikdə müəyyən bir şagirddən, bir ildən danışılır. Lakin bəzi söz birləşmələrində sıra sayı ilə işlənən isim çoxluq bildirir və cəm şəkilçisi qəbul edə bilər: *6-cı siniflər, 30-cu illər*.

Sıra sayları quruluşca ya düzəltmə (*beşinci*), ya da mürəkkəb (*yüz iyirmi beşinci*) olur.

15. Məntiq. Hər bir sütundakı saylardan hansı məna növünə görə digərlərindən fərqlənir?

1	2	3	4
A. VII	A. 10-15	A. üçdə iki	A. altı min
B. 12-ci	B. minlərlə	B. iki milyon	B. qırx dörd
C. üçüncü	C. 7 min	C. 1,5 milyard	C. 25
D. birincilər	D. xeyli	D. 25,125	D. onlarla
E. 24	E. bir çox	E. 2/3	E. iki

16. Test. Hansı sırada say var?

1. O, dostunu çox gözləməli oldu.
2. İclasa çox az adam gəlmişdi.
3. Natiq çox gözəl danışdı.
4. Ən az bal toplayan Sadiq oldu.
5. Ən uzun çay Nil çayıdır.

A. 3,5 B. 1, 4, 5 C. 2, 3, 4 D. 1, 2 E. 2, 4

ROMA RƏQƏMLƏRİ

Qədimdə romalılar da bir çox xalqlar kimi barmaqla sayırdılar. Hazırda istifadə etdiyimiz Roma rəqəmlərinin yazılışı da bununla bağlıdır. Bir barmaq (I) 1 rəqəmini, iki barmaq (II) 2, üç barmaq (III) 3 rəqəmini ifadə edirdi. Əli tam açıb yuxarı qaldırmaqla (V) romalılar 5 rəqəmini bildirir, 10 üçün isə əli yuxarı və aşağı göstərdilər (X).

Yüz ədədini "centum" (yüz) sözünün baş hərfi ilə (C), min ədədini isə "mille" (min) sözünün baş hərfi ilə (M) işarə edirdilər. Əlli ədədini göstərmək üçün C (yüz) işarəsinin, beş yüz ədədini göstərmək üçün isə M (min) işarəsinin yarısından istifadə edirdilər. Sonralar bu işarələr müvafiq olaraq "L" və "D" şəklini almışdı.

Beləliklə, ədədləri yazıda göstərmək üçün bu say sistemində yeddi rəqəm qəbul edilib: I, V, X, L, C, D, M. Qalan ədədləri göstərmək üçün bu rəqəmlərin təkrarından və ya birləşməsindən istifadə edilir: MMCDLXII - 2462-ci.

➤ Aşağıdakı sayları Roma rəqəmləri ilə ifadə edin.
Səkkizinci, on doqquzuncu, yüz qırx beşinci, min altı yüz otuz ikinci

➤ Aşağıdakı sayları ərəb rəqəmləri ilə ifadə edin.
VII, XIV, XXXVIII, XL, CCLXXV, MDCCCXXII

Hazırlıq

Verilmiş söz birləşmələrində sayları qeyd edin.

Min bir gecə, III Dara, yeddi oğul, minlərlə insan, min il, beşinci gün, iki yüz altmış dörd səhifə, altmışıncı saniyə, beş-altı adam

Seçdiyiniz sayları söz tərkibinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırın:

Bir kökdən ibarət olan saylar

Kök və şəkilçidən ibarət olan saylar

İki və daha artıq sözdən ibarət olan saylar

Sözlük

Hilal - təzə çıxmış ay, aypara

Qəmər - ay

YADDA SAXLA

Sadə, düzəltmə və mürəkkəb saylar

İsim və sifət kimi, say da quruluşca üç cür olur: sadə, düzəltmə, mürəkkəb.

Sadə saylar bir kökdən ibarət olur: *iki, beş, otuz, min, az, xeyli*.

Düzəltmə saylar sadə saylara leksik şəkilçilər artırmaqla yaranır: *beşinci, onlarla, minlərcə, çoxlu*.

Mürəkkəb saylar, əsasən, sayların birləşməsindən yaranır. Onları yazılışına görə iki qrupa bölmək olar:

1. Defislə yazılan mürəkkəb saylar: *üç-dörd, əlli-altmış, saysız-hesabsız*;

2. Ayrı yazılan mürəkkəb saylar. Bu saylara tərkibi saylar da deyilir: *iyirmi iki, yetmiş beşinci, bir çox, bir qədər, ikidə bir, yüzdən artıq, beş dəfə çox*.

1. A, B, C, D bəndlərindəki sayların quruluşuna diqqət yetirin və cümlələrin qarşısında müvafiq bəndi dairəyə alın.

A. üçdə iki, səkkizinci, bir az, çoxlu, XXIII, IV

B. minlərlə, 12-ci, 60, iyirmi, III, 130

C. iyirmi beşinci, 1000000, 300, xeyli, beş-altı, sonuncu

D. bir çox, 90, on tam onda beş, ikinci, 102, 20-ci

1. İki sadə, iki düzəltmə, iki mürəkkəb say var A B C D
2. Bir sadə, iki düzəltmə, üç mürəkkəb say var A B C D
3. Üç düzəltmə, üç mürəkkəb say var A B C D
4. İki sadə, bir düzəltmə, üç mürəkkəb say var A B C D

2. **Ümumi müzakirə.** Sizcə, dilimizdə sadə say çoxdur, yoxsa mürəkkəb say?

TARİXDƏ İL HESABLARI

Fikir vermisinizmi, yaşlı adamlar hadisələrin tarixini çox vaxt belə xatırlayırlar: "Müharibədən iki il qabaq", "Stalinin ölümündən üç il sonra" və s. Deməli, hər bir hadisənin tarixini göstərmək üçün bir istinad nöqtəsi - daha mühüm və məşhur hadisə lazımdır. Bu gün dünya xalqlarının istifadə etdikləri il hesablarının - miladi və hicri tarixlərin əsasında da məhz bu prinsip durur.

Milad - doğum, hicrət isə köç deməkdir. Miladi tarix İsa peyğəmbərin anadan olması ilə, hicri tarix isə Məhəmməd Peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə köç etməsi ilə başlayır. Odur ki, xristian ölkələrində miladi tarixdən, müsəlman ölkələrinin əksəriyyətində isə hicri tarixdən istifadə olunur. Azərbaycanda əhalinin böyük əksəriyyəti müsəlman olsa da, miladi tarixdən istifadə olunur.

Miladla yeni era başlayır. Miladdan əvvəlki tarixi göstərmək üçün "eradan əvvəl" (e.ə.) və ya Miladdan öncə (M.Ö.) ifadəsi işlənir.

➤ *Makedoniyalı İsgəndər e.ə. 356-cı ildə anadan olmuş və cəmi 33 il yaşamışdır. Deyə bilərsinizmi onun ölümündən neçə il sonra Nizami Gəncəvi "İsgəndərnamə" poemasını yazmışdır?*

➤ *Misir fironu II Ramzes hakimiyyətə gəldikdən beş il sonra - e.ə. 1296-cı ildə birinci hərbi yürüşünü etmişdir. Bu yürüşdən sonra o, 61 il fironluq etmişdir. II Ramzesin hakimiyyət illərini deyiniz.*

3. *Doğru, yoxsa yanlış.* Aşağıdakı fikirlərin doğru (D), yoxsa yanlış (Y) olduğunu müvafiq xanada qeyd edin.

	D	Y
1. Say əşyanın çoxluğunu bildirir.	☐	☐
2. Bir sıra saylar həm də zərfdir.	☐	☐
3. Sayın mənaca üç növü var.	☐	☐
4. Miqdar saylarının üç növü var.	☐	☐
5. Numerativ sözlər əşyanın sıra nömrəsini bildirir.	☐	☐
6. Sıra sayları yalnız düzəltmə saylardır.	☐	☐

4. *Mətnlə iş.* Sizcə, bir çox müsəlman dövlətlərinin bayraqlarında hilal şəklinin olması nə ilə bağlıdır?

TƏQVİMLƏR

Bayramlarımız arasında orucluğu və qurbanlıq bayramları hər il müxtəlif günlərə, bəzən də müxtəlif aylara təsadüf edir. Bunun sadə izahı var: miladi və hicri tarixlərə əsaslanan xalqların istifadə etdikləri təqvimlər də fərqlidir; biz miladi təqvimdən istifadə etsək də, müsəlman bayramlarını və mərasimlərini hicri-qəməri təqviminə əsasən qeyd edirik.

Miladi təqvimə Günəş, hicri təqviminə isə Ay təqvimi deyilir. Yəqin ki, şifahi xalq ədəbiyyatında "on dörd gecəlik ay" ifadəsinə rast gəlmisiniz. Əslində bu ifadədə kiçik bir yanlışlıq var. Orağ şəkilli təzə ay (hilal) çıxandan tam kürə şəklini alana kimi on beş günə yaxın bir müddət keçir. İki təzə ay (hilal) arasındakı müddət 29,5 orta Günəş gününə bərabərdir ki, bu da Ay təqvimində bir ay kimi götürülür. Qədim ərəblər bu vaxt vahidinə əsaslanaraq bəzi ayları 29, bəzilərini isə 30 gün qəbul etmişlər.

Beləliklə, Ay ili biri 29, digəri isə 30 gün sürən 12 aydan ibarətdir. Bu təqvimə əsasən, ilin uzunluğu 354 gün sürür. İkinci xəlifə Ömər in dövründə qərara alındı ki, tarixləri Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə hicrət etdiyi ildən hesablasınlar. Beləliklə, məhərrəm ayı ilə başlanan hicri-qəməri təqvimi yarandı. Bütün müsəlman ibadətlerinin, bayram və mərasimlərinin vaxtı bu təqvimə əsasən müəyyən edilir. Ay təqvimi Günəş təqvimindən 11-12 gün qısa olduğu üçün hər bir müsəlman ibadətinin tarixi Günəş təqviminə nisbətən bir o qədər irəli keçir. Bizə elə gəlir ki, Ay təqvimi sürüşkəndir. Əslində isə Ay təqvimində də tarixlər sabitdir, bu tarixlər yalnız Günəş təqviminə nisbətən yerini dəyişir.

➤ *Mətnə rast gəldiyiniz sayları quruluşuna görə təsnif edin.*

➤ *Altından xətt çəkilmiş birləşmələrdə saylar hansı sözlərə aiddir?*

Hazırlıq

"Çoxun dalınca qaçan azdan da olar" atalar sözündəki sayları tapın və hansı suala cavab verdiyini müəyyənləşdirin.

Sözlük

Dolama - Əyri-üyrü, dolanbac.

Dovdaq - 1. Leylək fəsiləsindən iri çöl quşu. 2. Uzağı görməyən, dar düşüncəli adam.

YADDA SAXLA

Sayın cümlədə rolü

Say, adətən, isimdən əvvəl gəlir və cümlədə ən çox təyin olur.

Say da sifət kimi isimləşə bilir və bu zaman hal, cəm, mənsubiyyət və şəxs (xəbərlik) şəkilçiləri qəbul edir.

İsimsiz işlənən say cümlədə mübtədə, tamamlıq və ya xəbər rolunda çıxış edir.

Nümunə:

Birincisində nə gül dərmişdim ki, ikincisində güləbin çəkim?
Hər iki say mənsubiyyət və yerlik hal şəkilçisi qəbul edib.

1. Verilmiş nümunələrdə sayların cümlədə rolünü müəyyən edin.

1. *Aza qane ol, çoxlu qazanarsan.*
2. *Yeddi oğul istərəm, bircə dənə qız, gəlin.*
3. *Yeddisində nə idisə, yetmişində də odur.*
4. *Beşdə alacağım yox, üçdə verəcəyim.*
5. *Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz.*
6. *Doqquzunda nə isə, doxsanında da odur.*
7. *Bir daşla iki sərçə vurmaq olmaz.*

➤ Hansı atalar sözlərinin mənaları eynidir?

➤ **Düşünün.** 2-ci cümlədə sayı artırılmış *-cə²* şəkilçisi onun mənasına hansı çalar verir? Bu şəkilçini sifətin çoxaltma dərəcəsini yaradan eyni şəkilçi ilə müqayisə edin.

2. Yumor. Mətnə altından xətt çəkilmiş say hansı şəkilçiləri qəbul edib?

Müəllim şagirdlərin heyvanlar haqqında inşalarını yoxlayır:

- Toğrul, bu ki sənın qardaşının keçən il yazdığı it haqqında inşadır.
- Elədir, müəllim, nə etmək olar, axı ikimizin bir itimiz var.

➤ "İkimizin bir itimiz" birləşməsində ismin I şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi doğrudurmu?

YADDA SAXLA Sayın morfoloji təhlil qaydası

Sayın morfoloji təhlili aşağıdakı qaydada aparılır:

1. Ümumi qrammatik mənası, sualı;
2. Hansı isimlə bağlı olması;
3. Quruluşca növü;
4. Mənaca növü;
5. Cümlədə rolu.

Nümunə:

Birinci addım həmişə çətin olur.

1. Əşyanın sırasını bildirir, *neçənci?* sualına cavab verir.
2. "Addım" sözü ilə bağlıdır.
3. Düzəltmə saydır.
4. Sıra sayıdır.
5. Cümlədə təyin rolundadır.

3. Verilmiş mətnlərdə altından xətt çəkilmiş sayları morfoloji təhlil edin.

1. *Sürüynən keçi gəlir,
Saymışam, üçü gəlir.
Çıxağın tamaşaya,
Yarımın köçü gəlir.*
2. *Birinci xətanı Allah da bağışlayır.*
3. *Bir qoyundan iki dəri çıxmaz.*
4. *Bir kənddə iki darğa olmaz.*
5. *Bir nəfər işlər, on biri dişlər.*

➤ Hansı atalar sözlərinin mənaları eynidir? Cavabınızı əsaslandırın.

4. **Mətnlə iş.** Mətni oxuyun, sayları tapıb aid olduğu isimlə dəftərini zə köçürün. Alınma sayı tapın və qarşısında türk mənşəli sinonimini yazın.

BARMAQ HESABI GÖSTƏRMƏK

Bu məsəl aldatmaq, söz verib üstündə durmamaq, heç bir şey verməmək mənasında işlənir.

Bu ifadə haqqında məşhur Azərbaycan aktyoru H.Sarabski yazır: "İndi də mən barmaq hesabının nə olduğu haqqında sizə məlumat verim: Bir kişi bir çobana yüz qoyun tapşırıb bir il sonra alacağını söyləmişdi. Çoban isə qoyunların başına daş salıb axırıncı bir qoyunun da başını kəsib ətini yedikdən sonra dərisini çiyinə salıb qoyun sahibinin yanına gedir. Qoyun sahibi çobanın gəlməsini görüb onu gülər üzlə qarşılayır. Çoban isə barmaqlarını qatlayaraq qoyunların hesabını verməyə başlayır:

Dolanmadan dovdaq uçdu,
Həştadı ürküyə düşdü.
Qayadan uçdu dörd toğlu,
Dalınca da beş toğlu.
Burdan getdik Muğana,
Üçün verdik soğana.
Beşini verdim Fatı üçün tumana.
Biri yanı üstə yatdı,
Biri palçığa batdı.
Dünən ölüb **birisi**,
Bu da onun dərisi!"

- **Debat.** "Barmaq hesabı göstərmək" və "Doqquzluq gəlmək" ifadələrini sinonim hesab etmək olarmı?
- **Debat.** Dərsin əvvəlində verilmiş sözlüyü bir daha oxuyun və şeirin birinci misrasının mənasını izah edin:
- A. Dolanbac yolda döngədən iri quş uçdu.
B. Çoban burada qoyun sahibini ələ salır, onun dar düşüncəli olduğuna eyham vurur.
- Altından xətt çəkilmiş saylar hansı şəkilçilər qəbul edib? Onların qarşısında hansı isim işlənə bilər?
- Qalın hərflərlə verilmiş sayı morfoloji təhlil edin. Bu sözdəki morfoloji qanunauyğunsuzluğu izah edin.

5. **Düşünün.** Bilirsiniz ki, say ismə aid olur. Aşağıdakı atalar sözündə sayların sifətə aid olmasını necə izah edərdiniz?

Bir dəli quyuya daş atdı, yüz ağıllı çıxarda bilmədi.

YADDA SAXLA

Sayların orfoqrafiyası

Sayların müxtəlif yazılış formaları var:

1. Sözlə: *altı, iki yüz əlli beş, üçüncü, dörd tam onda altı.*

2. Ərəb rəqəmləri ilə: *12, 25000,*

3. Ərəb rəqəmləri və sözlə: *3 milyard, 2,5 milyon;*

4. Roma rəqəmləri ilə: *IV, XV;*

Sıra sayları rəqəmlərlə ifadə olunarkən *-inci⁴* şəkilçisinin qısaldılmış forması olan *-ci⁴* rəqəmlərlə defis vasitəsilə birləşir: *7-ci, 83-cü.* Bu sayları Roma rəqəmləri ilə ifadə edərkən şəkilçiyə ehtiyac olmur: *XII sıra, V gün.*

Kəsr saylarının rəqəmlərlə yazılışı zamanı vergül (onluq kəsrlərdə) və kəsr (adi kəsrlərdə) işarələrindən istifadə olunur: *3,5, 1/2.*

6. İlləri göstərmək üçün, adətən, hansı rəqəmlərdən istifadə edilir?

- A) ərəb rəqəmlərindən
- B) Roma rəqəmlərindən

7. Əsrləri göstərmək üçün, adətən, hansı rəqəmlərdən istifadə edilir?

- A) ərəb rəqəmlərindən
- B) Roma rəqəmlərindən

8. Hökmdar adlarında sıra sayını göstərmək üçün, adətən, hansı rəqəmlərdən istifadə edilir?

- A) ərəb rəqəmlərindən
- B) Roma rəqəmlərindən

9. Yazılı mətnlərdəki dialoqlarda saylar necə ifadə olunur:

- A) rəqəmlərlə
- B) sözlə

10. Mətnlə iş. Dünyanın yeddi möcüzəsindən hansılarının adını çəkə bilərsiniz?

MİSİR PİRAMİDALARI

Dünyanın yeddi möcüzəsindən biri Misir ehramlarıdır. Piramida şəklində olduğu üçün onlara Misir piramidaları deyirlər. Əslində bu tikililər fironların dəfn olduğu yerdir. Misir piramidaları öz yaşına görə dünyanın birinci möcüzəsi sayılır. İlk piramida 5000 il bundan əvvəl Misir fironu Coserin şərafinə inşa edilib. Bu piramidanın tikilməsinə məşhur memar, həkim və filosof İmhotep başçılıq edib.

Ən böyük piramida isə eramızdan əvvəl 38-ci əsrdə tikilmiş Xeopsun ehramı sayılır. Piramidanın hündürlüyü 147 metr, özülünün sahəsi 50000 kvadrat metrdir. Xeopsun piramidasına **230000** daş istifadə olunub. Kub şəkilli bu daşların orta çəkisi **2,5** tondur. Ən ağır daşın çəkisi isə 15 tondur. Hesablamalara görə piramidanın ümumi çəkisi **5,7 milyon** tondur.

Xeopsun piramidası otuz ilə tikilmişdi. Birinci on il ərzində piramida tikilən yerdən daş karxanasına yol çəkilmişdi. Burada eyni zamanda on minlərlə adam işləyirdi; əziyyətdən ölənləri başqaları əvəz edirdi.

Dünyanın yeddi möcüzəsi arasında Misir ehramları dövrümüze kimi gəlib çatmış yeganə tikilidir.

- *Riyazi məntiqə əsaslanaraq 2-ci abzasda buraxılmış iki səhvi tapın.*
- *Mətnə rast gəldiyiniz sayları mənə növlərinə görə qruplaşdırın.*
- *Mətnə rəst gəldiyiniz sayları quruluşuna görə qruplaşdırın.*
- *Qalın hərflərlə verilmiş sayları sözlərlə ifadə edin.*
- *Altından xətt çəkilmiş mürəkkəb sayda neçə söz var? Bu say miqdar sayının hansı növünə aiddir? Həmin sayı müəyyən miqdar sayı kimi ifadə edin.*
- *Debat. Mətnin 3-cü abzasının I sətirindəki "birinci" sayı hansı nitq hissəsinin sırasını bildirir - sayın, yoxsa ismin?*
- *Xeopsun piramidasının neçənci minillikdə tikildiyini Roma rəqəmləri ilə göstərmək üçün neçə işarədən və neçə cür işarədən istifadə olunur?*
- *Mətnin 3-cü abzasındakı "karxanasına" sözünün kökü həmin abzasdakı hansı sözün kökü ilə sinonimdir?*
- *Debat. "İlk" sözü hansı nitq hissəsidir: sifət, yoxsa say?*
- *Mətnin 2-ci abzasındakı "2,5" sayı kəsr sayının hansı növünə aiddir? Bu sayı adi kəsr kimi ifadə edin.*

Test

1. Hansı cümlədə say işlənilib?

- A) O, bu gün çox gözəl görünür.
- B) Ən az şagird bizim sinifdədir.
- C) Ən uca zirvə Comolunqmadır.
- D) Onlar xeyli pıçılдаşdıлар.
- E) Çox danışma!

2. Hansı fikir səhvdir?

- A) Müəyyən miqdar sayları natural ədədlərin sayı qədərdir?
- B) Milyon yeganə yeddirəqəmli ədəddir ki, quruluşca sadə saydır.
- C) Sayın rəqəmlə yazılışında neçə rəqəm varsa, sözlə yazılışında da bir o qədər söz var.
- D) Onluq kəsrlərdə, əsasən, 10, 100, 1000 sayları iştirak edir.
- E) Ərəb rəqəmləri -incı⁴ şəkilçisinin köməyi ilə Roma rəqəmlərini əvəz edə bilər.

3. Məntiqi ardıcılığı tamamlayın.
yüzə yaxın, minlərlə, çox ...

- A) yüz, min
- B) milyon, milyard
- C) bir qədər, xeyli
- D) onuncu, sonuncu
- E) yüzdə iyirmi beş

4. Hansı saylar Roma rəqəmləri ilə ifadə olunur?

- A) müəyyən miqdar sayları
- B) qeyri-müəyyən miqdar sayları
- C) kəsir sayları
- D) sıra sayları
- E) bütün saylar

Suallar

1. Sayla sifətin ümumi cəhətləri hansılardır?
2. "Say", "rəqəm", "ədəd" terminlərini izah edin. Bu terminlərin hansı elm sahələrinə aid olduğunu deyin.
3. Quruluşca sadə olan neçə üçrəqəmli ədəd var?
4. Quruluşca sadə olan neçə dördəqəmli ədəd var?
5. Quruluşca sadə olan beşrəqəmli və altı rəqəmli ədədlər varmı?
6. 1-dən 1000000-a qədər natural ədədlər arasında neçə mürəkkəb, neçə sadə say var?
7. Hansı saylar quruluşca yalnız düzəltmə və mürəkkəb olur.
8. Hansı saylar quruluşca yalnız mürəkkəb olur?
9. Mürəkkəb saylar necə yazılır?
10. "Xeyli", "bir çox" sayları nəyə görə miqdar saylarıdır və nəyə görə qeyri-müəyyən miqdar saylarıdır?
11. "Çox" sözü hansı nitq hissələrinə aid olduqda say olmur.
12. "Ən" ədatı hansı hallarda - sayın tərkib hissəsi olur? - sifətin çoxaltma dərəcəsini düzəldir?

Hazırlıq

Aşağıdakı cümlələri oxuyun və suallara cavab verin.

Əkrəm Qarabağ müharibəsinin iştirakçısıdır. O, bu müharibədə göstərdiyi böyük şücaətlərə görə orden və medallarla təltif olunmuşdur. Qəzetlərdə həmin şücaətlər haqqında məqalələr də dərc olunub.

- İkinci cümlədəki "o", "bu" sözləri birinci cümlədəki hansı sözləri əvəz edir?
- Üçüncü cümlədəki "həmin" sözü ikinci cümlədəki hansı sözü əvəz edir?

YADDA SAXLA

Əvəzlik nədir?

Əsas nitq hissələrini əvəz edən sözlərə əvəzlik deyilir. Əvəzlik hansı nitq hissəsinin yerinə işlənirsə, onun da sualına cavab verir.

Nümunə:

İsmin yerinə: *O (Ü.Hacıbəyov), Şərqdə opera sənətinin əsasını qoydu.*

Sifətin yerinə: *Belə (istedadlı) insanlar yüz ildə bir doğulurlar.*

Sayın yerinə: *Həmin (1941-ci) il Nizami Gəncəvinin 800 illiyi keçirilməli idi.*

Zərfin yerinə: *Gözləmədim ki, belə (pis) oxuyacaqsan.*

Felin yerinə: *Azad nə edir (oxuyur)?*

Əvəzliyin yerinə: *Özün (sən) onunla danışarsan.*

1. Aşağıdakı cümlələrdə altından xətt çəkilmiş əvəzlikləri müvafiq gələn sözlərlə əvəz edin.

1. *O, Azərbaycan tarixində ilk məşhur şairə, ilk şahmatçı qadın və ilk qadın musiqiçi kimi qalmışdır.*

2. *Məhəmməd Füzulinin 1537-ci ildə yazdığı bu poema eyni mövzuda yazılmış əsərlər arasında ən kamili sayılır.*

3. *Ü.Hacıbəyovun anadan olduğu həmin ildə başqa bir Azərbaycan bəstəkarı - Müslüm Maqomayev dünyaya gəlmişdir.*

2. Qruplarla iş. İki qrupa bölünün. Hər bir qrup aşağıda verilmiş cümlələrə ikinci cümlə artırmalıdır. Bu zaman cümlədə altından xətt çəkilmiş sözləri müvafiq əvəzliliklə əvəz etmək lazımdır. Qrupların fəaliyyəti onların təqdim etdikləri cümlələrin məna və informasiya yükünə görə də qiymətləndiriləcək.

Nümunə

S.S.Axundov yazıçılıqla yanaşı, pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur.

Çox güman ki, məhz bu fəaliyyət onu uşaqlar üçün "Qorxulu nağıllar"ı yazmağa sövq etmişdir.

1. *M.P.Vaqif XVII əsrdə yaşamışdır.*

2. *H.Zərdabi Azərbaycanca milli mətbuatın əsasını qoymuşdur.*

3. *Muğam dünya musiqi mədəniyyətinin nadir incilərindəndir.*

4. *Aşıq şeirinin bir çox janrları var.*

3. Bayatının hansı misralarında əvəzlilik var?

Əziziyəm, odumu?

Dağdan enən odumu?

Su od keçirən olar,

Su yandırdı odumu.

4. Bayatıdakı əvəzliliklər hansı nitq hissələrinin yerində işlə-nib?

Aşıq, bu gün həzinəm,

Qəmlə dolub xəzinəm.

Mən elə oxlanmadım,

Bir də duram gəzinəm.

5. Verilmiş mətndəki əvəzliliklərin altından xətt çəkin. Onların hansı suala cavab verdiyini deyin.

Əfsanəyə görə, qədim Yunanıstanda Herakl adlı çox güclü və ağıllı bir qəhrəman yaşayırdı. Bir dəfə o, Torpağın oğlu Anteylə qarşılaşır. O vaxta qədər heç kəs Anteyi məğlub edə bilməmişdi, çünki o, anası Torpaqdan güc alırdı. Bunu başa düşən Herakl onun ayaqlarını yerdən üzüb başı üzərinə qaldırır və taqətdən düşmüş nəhəngə asanlıqla qalib gəlir.

Hazırlıq

Sol sütundakı cümlələrdə qalın hərflərlə əvəzlilər, sağ sütunda isə onların mənə funksiyaları qarışıq şəkildə verilmişdir. Sütunları tutuşdurmaqla hər bir əvəzliyin hansı mənə funksiyasına uyğun gəldiyini deyin.

Nümunə: 4 - C

1. Botanikadan neçə almısan?	A. Əşyaya işarə edir.
2. Kimsə kitabımı götürüb.	B. Müraciət olunan şəxsi bildirir.
3. Bu məsələni anlamadım.	C. Hərəkəti icra edən yoxluğunu bildirir.
4. Heç kim cavabı bilmədi.	Ç. Əşyanı təyin edir.
5. Sən bu məktəbin şagirdisən?	D. Sual bildirir.
6. Hər oxuyan Molla Pənah olmaz.	E. Qeyri-müəyyən şəxsi bildirir.

Əvəzliyin mənaca aşağıdakı növləri var:

1. Şəxs əvəzliləri, 2. İşarə əvəzliləri, 3. Qeyri-müəyyənlik bildiren əvəzlilər, 4. Sual əvəzliləri, 5. Təyini əvəzlilər.

Sözlük

Naqqal - çox danışan

Qıyqacı - əyri, çəp, yanakı

Eyham - üstüörtülü söz və ya ifadə, işarə

Təsbit etmək - hər hansı bir fikri qəbul etmək, təsdiqləmək

11. Verilmiş mətndə şəxs əvəzlilərini tapın. Onlardan hər birinin ismin hansı halında, təkdə, yoxsa cəmdə olduğunu deyin.

Bir naqqal adam Aristoteldən onu şagirdliyə götürməyi xahiş edir. Xeyli danışdıqdan sonra o, filosofdan soruşur:

- Mənə dərs demək üçün sən nə qədər pul alacaqsan?
- Başqalarına nisbətən səndən iki dəfə çox pul alacağam.
- Niyə? Mənim onlardan nəyim əskikdir? - deyə naqqal soruşur.
- Çünki mən tələbələrime danışmağı öyrədərəm. Sənə isə əvvəlcə susmağı, sonra isə danışmağı öyrətməliyəm.

İsmin əvəzinə işlənən və kim? nə? suallarından birinə cavab olan əvəzlilərə şəxs əvəzliyi deyilir. Bu əvəzlilər şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişirlər:

Şəxslər	Tək	Cəm	Sual
I şəxs (danışan)	mən	biz	kim?
II şəxs (dinləyən)	sən	siz	kim?
III şəxs (haqqında danışılan)	o	onlar	kim? nə?

I və II şəxsi bildirən əvəzlilər, adətən, insana aid olur. Haqqında danışılan III şəxs isə canlı və ya cansız varlıq ola bilər:

1. *Cavad xan Gəncə hakimi olmuşdur. O, doğma vətəninin müstəqilliyi uğrunda rus qoşunları ilə döyüşdə həlak olmuşdur.*

2. *Elbrus Avropada ən uca zirvədir. O, Qafqaz dağlarında yerləşir.*

Siz əvəzliyi bəzi hallarda tək şəxsə də aid ola bilər. Belə hallarda o, danışanın dinləyənin hörmətini bildirir və böyük hərflə yazılır: *Müəllim, Siz sualı təkrar edə bilərsinizmi?*

2. Fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın Xəzər dənizinə xitabən yazdığı mətndən aşağıdakı parçanı oxuyun. Bu mətndə "sən" əvəzliyinin işlənməsində yuxarıda öyrəndiyiniz qaydalarından fərqli hansı cəhət görürsünüz?

Ey qəfəsə salınmış quş kimi çırpınan Xəzər! Sən başqa dənizlərlə birləşə bilmədiyinə görə heyifsilənir, köksünü ötürürsən...

Ey dəniz, sənin alnındakı qırışlar qətiyyən əsrlərin qırışları deyil. Bunlar ilahi hisslərin təlatümləridir. Tufan başlayanda sən qaynayır, daşır və dəhşətli olursan; lakin hər-dən bir sən də sakitləşirsən...

Diqqət!

"Şəxs" sözü də, "əşya" sözü kimi, qrammatik anlayışdır və heç də həmişə insanla bağlı olmur.

Şəxs əvəzliyi ismin bir çox xüsusiyyətlərinə malikdir:

- təkdə və cəmdə olur,
- hallanır,
- cümlədə mübtədə, tamamlıq, xəbər rolunda çıxış edir.

Lakin şəxs əvəzliyi isimdən fərqli olaraq

- əşyanın adını bildirmir;
- mənsubiyyətə görə dəyişmir.

3. Bayatılardakı şəxs əvəzliliklərinin altından xətt çəkin. Onların hansı şəkilçiləri qəbul etdiyini müəyyənləşdirin.

*Əziziyəm, yan dursun,
Çal papağın yan dursun.
Sən ki məni yandırdın,
Allah səni yandırsın.*

*Mən aşiqəm üzünə,
Heyranam qaş-gözüünə.
Sən məndən əl üzməzdin,
Baxdın özgə sözüünə.*

*Bu dağda mənəm sənsiz,
Dağı enmənim sənsiz.
Harda ahu mələsə,
Bil ki, o, mənəm sənsiz.*

*Keçmə, Araz dərindi,
İçmə, suyu sərindi,
Həsrət baxan bu ellər
Sənin də ellərindi.*

4. Mahnını oxuyun. Mahnının mətnində rast gəldiyiniz əvəzlilikləri ismin halları üzrə qruplaşdırın.

*Mən aşiq, gündə dara,
Zülfünü gündə dara.
Səndən əlim üzməyəm,
Çəksələr gündə dara.*

*Qaşın, gözün, şirin sözün
Aldı mənim canımı.*

*Mən sənə qurban, mən sənə heyran.
Ay xanım, xanım, sən mənim canım,
Gəl səni alım, qurbanın olum, ay xanım.*

*Araxçının məndədir,
Sərmişəm, çəməndədir.
Dünya gözələ dönsə,
Mənim gözüm səndədir.*

5. *Mən*, *biz* şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik hal şəkilçisi ilə ismin yiyəlik hal şəkilçisi arasında hansı fərq var?

İşarə əvəzlilikləri kimi və ya nəyi isə işarə etmək məqsədi ilə işlədilir.

İşarə əvəzlilikləri bunlardır: *o, bu, elə, belə, həmin.*

İşarə əvəzlilikləri, əsasən, sifətin və zərfin yerində işlənir.

O, bu, həmin işarə əvəzlilikləri, adətən, sifətin yerində, *elə, belə* işarə əvəzlilikləri isə həm sifətin, həm də zərfin yerində işləyə bilər.

O, bu əvəzliyi ismin yerində də işləyə bilər. Bu halda *o*, ismin xüsusiyyətlərini qəbul edir.

6. Verilmiş cümlələrdə nöqtələrin yerinə müvafiq işarə əvəzliyini qoyun.

1. ... söz deyir ki, bişmiş toyuğun gülməyi gəlir.
2. ... çobanın ... də sürüsü olar.
3. ... yanı qaya, ... yanı qaya, içində sarı maya.
4. Qılınc ... qılıncdır, qol ... qol deyil.
5. ... xəmir hələ çox su aparacaq.

7. İşarə əvəzliliklərinin qarşısındakı mötərizədə onların hansı nitq hissəsi yerində işləndiyini müvafiq hərflərlə qeyd edin:

İ - isim, S - sifət, Z - zərf.

*Bir ev tikdim dəyirmi,
Dirəkləri iyirmi,
Namərd, hara gedirsən,
Bu (...) yurd sənə deyilmi?*

*Yeri, miskinim, yeri,
Duman, çiskinim yeri.
Yaxşı günlərim getdi,
Bu (...) da pis günüm, yeri!*

*Məni bir arı vurdu,
Dimdiyi sarı vurdu,
Arı belə (...) vurmazdı,
Göydəki tanrı vurdu.*

*Əziziyəm, gülə naz,
Bülbül edər gülə naz.
Dağlı belə (...) zamana,
Ağlayan çox, gülən az.*

*Aşiq, bu (...) gün həzinəm,
Qəmlə dolub xəzinəm.
Mən elə (...) oxlanmadım,
Bir də duram gəzinəm.*

*Gedirəm, yolum budu,
Dərd budu, zülüm budu,
Sən sevəsən, yad ala,
Əcəlsiz ölüm budu (...).*

*Kəpəz dağı, buz dağı,
Aldı duman-toz dağı.
Bir elə (...) yar sevmişəm,
Köhnə yara göz dağı.*

*Pəncərədən əl eylər,
Əlləri gəl-gəl eylər.
O (...) qızın qələm qaşı
Axır bir əngəl eylər.*

Diqqət!

Cümlədə mübtədə rolunda işlənən *o, bu* əvəzliliklərindən sonra isim, sifət, say, əvəzlik, zərf gələrsə, mübtədadan sonra vergül qoyulur.

8. Aşağıdakı bayatılarda hansı əvəzliliklər var?

*Mən aşıq, telə bağlı,
Göy kəmərlə belə bağlı.
Söz demək dil işidir,
İgidlik elə bağlı.*

*Əzizim, onu tutsun,
Doqquzu, onu tutsun.
Kim elə xain baxar,
Çörəyi onu tutsun.*

9. **Mətnlə iş.** "Çünki oldun dəyirmançı..." məsəli ilə bağlı bildiklərinizi danışın.

SÖZ DƏYİRMANDAKIDIR

Bu məsəl "Koroğlu" dastanının "Həmzənin Qıratı qaçırması" qolunda Həmzənin dilindəndir. Nə vaxtsa danışılmış şərtə və ya deyilmiş sözə eyham vurmaq məqsədi ilə həmin ifadəni işlədirlər.

Dəyirməndə aldanmış Koroğlu Həmzəyə çox yalvarır ki, Qıratı qaytarsın. Lakin Keçəl Həmzə razı olmur. O deyir: "Mən bilirəm ki, sən axırda gəlib öz atına sahib olacaqsan. Mən ona görə belə eləyirəm ki, ortada bir ağ günə çıxam. Hər nə vaxt ki Toqata gəldin, atın üzəngisini özüm basıb səni ona mindirəcəyəm".

Bir müddətdən sonra Koroğlu aşıq paltarında Toqata gəlir. Hasan paşa onu Qıratın yanına salır ki, Koroğlunun mahnılarından oxumaqla guya xəstələnmiş atı sağaltsın. Bu yerdə Həmzə onu tanıyır və özünü verir tövlənin qabağına. "Həmzə baxdı ki, bəli, qoç Koroğlu Qırat da yedəyində tövlədən çıxır. Tez yüyürüb üzəngini basdı ki:

- Koroğlu, söz dəyirmandakıdır".

- *Mətndəki şəxs və işarə əvəzliliklərini qeyd edin.*
- *Şəxs əvəzliliklərinin isminin hansı halında işləndiyini deyin.*
- *Altından xətt çəkilmiş əvəzlik hansı nitq hissəsini əvəz edir?*

Qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilər də, əsasən, ismin yerində işlənir və *kim? nə?* suallarına cavab olur. Lakin şəxs əvəzliyindən fərqli olaraq, bu əvəzlilərin aid olduğu şəxs (əşya) qeyri-müəyyən və ya ümumiləşdirilmiş olur.

Müqayisə:

O, mənim saatımı götürüb (şəxs əvəzliyi);

Kimsə mənim saatımı götürüb (qeyri-müəyyən əvəzlik).

Ən çox işlənən qeyri-müəyyən əvəzlilər bunlardır: *bi-ri, kimi, kimsə, hamı, hərə, hər kəs, hər nə, kim isə, nə isə, hər şey, bəzi*.

Bəzi əvəzliyi istisna olmaqla qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilər isim kimi hallanır. *Bəzi* əvəzliyi yalnız mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə ismin xüsusiyyətlərinə malik olur: hallanır, cəm şəkilçisi qəbul edir: *bəzisinə, bəzilərinə* və s.

Kim isə, nə isə əvəzliləri hallanarkən birinci söz hal şəkilçiləri qəbul edir, ikinci söz isə dəyişməz qalır: *kimin isə, nəyin isə, kimi isə, nəyi isə* və s.

10. Verilmiş mətnlərdə qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzliləri tapın.

Hamı dindi, can oldu, mən dinəndə qan oldu.

Əziziyəm, dəmdə gül,

Dəmdə bülbül, dəmdə gül.

Şadlıqda hər kəs gülər,

İgidsənsə, qəmdə gül.

Təbrizin boz dağları,

Basıbdı toz dağları.

Bütün dağlar gözəldir,

Hərənin öz dağları.

Bağçamızda gül bitdi,

Lalə bitdi, gül bitdi,

Vətəndə bir bağ saldıq,

Hər nə əkdik, gül bitdi.

11. Cümlələri oxuyun və altından xətt çəkilmiş sözlərə diqqət yetirin. Bu sözlər qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilədirsə, qarşıdakı mötərizədə + işarəsi, əks halda – işarəsi qoyun.

1. Hər şey () *birdən-birə dəyişdi.*
2. *Su çərşənbəsində səhər tezdən hamı () su başına gedir.*
3. *Nə isə (), olan olub, keçən keçib.*
4. *Əlbəttə, haraya () öz () adəti xoş gələr.*
5. *Çox fikirləşdilər ki, bu () pəhləvanın qabağına kimi () çıxarsınlar, ağullarına bir şey gəlmədi.*
6. *Ürəyimə nə isə () damıb.*
7. *Müsabiqədə bu () üç nəfərdən yalnız biri () iştirak edə bilər.*
8. *Dənizə çatan kimi () bəziləri () o saat suya baş vurular, kimi () də qumluğa uzanıb özünü () günə verməyə başladı.*
9. *Dünən biri () gəlmişdi, səni () soruşurdu.*

12. Mahnını oxuyun və suala cavab verin.

*Araz axır qıyqacı,
Ay qız, ay qız, ay qız, amandır.
Budur gəlir cüt bacı, qadan alım.
Biri mənim öz yarım,
Ay qız, ay qız, ay qız, amandır.
Biri başımın tacı, qadan alım.*

➤ Mahnının mətnindəki "biri" sözü:

- A) qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlikdir,
B) isimləşmiş və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş saydır.

13. Mətnə neçə qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlik var?

Kozetta bu yerlərdən gedirdi. Kiminlə? Haraya? O, heç bir şey bil-mirdi. O, yalnız Tenardye meyxanasını qoyub getdiyini anlayırdı. Ayrı-larkən kimsə onunla vidalaşmadı, o da kimsə ilə salamatlaşmadı. Bu evdə o, hamıya nifrət edirdi və hamı da ona nifrət edirdi. (V.Hüqo)

➤ Bu mətnə rastlaşdığınız kimsə əvəzliyində vurğu hansı hecaya düşür?

Diqqət!

Qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilər arasında *heç* sözünün köməyi ilə düzələn bir sıra əvəzlilər də var ki, onlar ümumi leksik mənasına görə inkarlıq bildirir: *heç kim, heç kəs, heç nə*. Bu sıraya vurğusu son hecaya düşən *kimsə* əvəzliyi də daxildir. Onu eyni səs və hərflər tərkibli *kimsə* əvəzliyi ilə səhv salmaq olmaz. Vurğuya diqqət edin:

Kimsə́ = *heç kim*

Kímsə = *kim isə*

İnkarlıq bildirən qeyri-müəyyən əvəzlilər əşyanın yoxluğunu (olmadığını) bildirir və onun bağlı olduğu fel də inkar formasında olur:

Heç kəs öz ayranına turş deməz (öz ayranına turş deyən yoxdur).

Kimsə səsini çıxarmırdı (səsini çıxaran yox idi).

14. Hansı şeirdə inkarlıq bildirən qeyri-müəyyən əvəzlilər III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib?

*Qardaş, gəl, ay qardaş, gəl,
Qarlı dağları aş, gəl.
Qürbət eldir, kimsəm yox.
Tökür gözüm qan-yaş, gəl.*

*Səyyada bax, səyyada,
Torun qurmuş qayada,
Toruna tərlən düşüb,
Kimsəsi yox oyada.*

*El köç eylər bu dağa,
Quşlar qonmaz budağa,
Elə ki mən dözmürəm,
Heç kəs dözməz bu dağa.*

15. Cümlələrdəki əvəzliləri ismin halları üzrə qruplaşdırın.

1. *Heç kəsin əməyini itirmək olmaz.*
2. *Müharibədən sonra Qumrunun heç kəsi qalmamışdı.*
3. *Qaranlıqda heç nə görmək olmurdu.*
4. *Heç nədən mübahisə qızıışdı.*
5. *Məlum oldu ki, heç kimdə açar yoxdur.*
6. *Çox axtardı, heç kimi tapa bilmədi.*
7. *Sizə nə olub, heç kimə bir söz demək olmur.*

16. "Kimsə" əvəzliyinə omonim demək olarmı?

Bir çox sual cümlələrində, adətən, sual bildirən sözlər işlədilir: *Kim dərsini bilir? Hara gedirsən? Hansı rəngi xoşlayırsan?* Bu cür sual ifadə edən sözlərə sual əvəzlilikləri deyilir. Sual əvəzlilikləri bütün əsas nitq hissələrinin, o cümlədən əvəzliliklərin yerinə işləyə bilər və əvəz etdiyi nitq hissəsinin qrammatik xüsusiyyətlərinə malik olur.

17. Bayatılardakı sual əvəzliliklərinin altından xətt çəkin və hansı nitq hissələrini əvəz etdiyini deyin.

*Mən aşiqəm ay bağlar,
Ay bağçalar, ay bağlar,
Qaşın, gözün təhrində
Hansı usta yay bağlar?*

*Aşiqəm, oxusana,
Saz çalıb oxusana.
Sən bir gözəl maralsan,
Kim vurdu oxu sana?*

*Əzizim, gül üşüdü,
Şeh düşdü, gül üşüdü.
Güldün, ağlın apardın,
Bu necə gülüşdü?*

*Əziziyəm, daş üstə,
Kirpik oynar qaş üstə.
Sən nə vaxt göz eylədin,
Mən demədim baş üstə?!*

18. *Qruplarla iş.* İki qrupa bölünün. Hər bir qrup elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı suallar hazırlamalı və bu sualı digər qrupa ünvanlamalıdır. Bu cümlələrdə mütləq sual əvəzlilikləri iştirak etməlidir. Cavab verən qrup 1) cümlədəki sual əvəzliyini təyin etməli (1 bal), 2) onun hansı nitq hissəsini əvəz etdiyini deməli (2 bal) və 3) suala cavab verməlidir (2 bal).

Beləliklə, suallara tam cavab verən tərəf maksimum 5 bal ala bilər. Suallar növbə ilə verilir. Cümlələrdə əvvəl işlənmiş sual əvəzlilikləri təkrar olunmamalıdır.

Nümunə:

Sual: Azərbaycanın dövlət bayrağındakı qırmızı rəng *nəyin* rəmzidir?

Cavab: 1. Sual əvəzliyi - nəyin?

2. İsmi əvəz edir.

3. Azərbaycanın dövlət bayrağındakı qırmızı rəng müasirliyin rəmzidir.

19. Aşağıdakı cümlələrdə sual əvəzliliklərini tapın və onları müvafiq sözlərlə (cavablarla) əvəz edin. Həmin sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu deyin.

1. "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaktoru kim olub?
2. Babək neçənci əsrdə yaşayıb?
3. Ailəsinin əsir götürüldüyünü bilən Qazan xan nə etdi?
4. Qoşmanın hər misrasında neçə heca olur?

YADDA SAXLA Təyini əvəzliliklər

Hər, bütün, öz, filan - təyini əvəzliliklərdir.

Təyini əvəzliliklər də işarə əvəzlilikləri kimi cümlədə ismə aid olur və təyin rolunda çıxış edir. Lakin işarə əvəzliyindən fərqli olaraq, təyini əvəzliliklər ismi ümumi şəkildə təyin edir. Müqayisə edin:

İşarə əvəzlilikləri

O müəllim

Bu uşaqlar

Belə hadisə

Təyini əvəzliliklər

Hər müəllim

Bütün uşaqlar

Filan hadisə

Hər, bütün, filan təyini əvəzlilikləri hansı? sualına cavab verir, heç vaxt isim yerində işlənmir və hallanmır.

Öz təyini əvəzliyinin aid olduğu isim həmişə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Bu əvəzlik özü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə isə şəxs əvəzliyi və ya isim yerinə işlənir: *özüm* (mən), *özün* (sən), *özü* (o, həkim), *özümüz* (biz), *özünüz* (siz), *özləri* (onlar, şagirdlər).

20. Bayatılardakı təyini əvəzlilikləri göstərin.

Gülməlisən, məzəsən,

Hər çiçəkdən təzəsən.

Baxdın, ağlım apardın,

Gəlməyəsən gözə sən.

Əzizim, yana canım,

Od tutub yana canım,

Özüm nə gündəyəm ki,

Sənə də yana canım?!

21. Təyini əvəzliliklər olan cümlələrin qarşısında + işarəsi qoyun.

1. *Hər anın bir hökmü var.*
2. *Hər kəsə öz vətəni əzizdir.*
3. *Hərənin ağzından bir avaz gəlir.*
4. *Yağış onu büsbütün islatmışdı.*
5. *Bütün camaat meydana yığılmışdı.*

22. Verilmiş şeir parçasında öz təyini əvəzliyi hansı şəkilçiləri qəbul edib?

*Gün gəlibdir günortanın yerinə,
Həcər xanım çıxdı atın belinə,
Əşrəfi*, mirvari düzüb telinə
Qoy sənə desinlər, ay qaçaq Nəbi,
Həcəri özündən ay qoçaq, Nəbi.*

* *əşrəfi* - keçmişdə beş manatlıq qızıl pul.

23. Aşağıdakı mahnının mətnində əvəzliyin hansı mənə növü işlənməyib?

*Gəlin gedək bizim bağa,
Hərə çıxaq bir budağa,
Vuruldum o gül yanağa.
A gül yanaqlı, ağ buxaqlı gəlin, haralısan?
Özü göyçək, sözü göyçək, hara maralısan?*

24. **Məntiq.** Verilmiş əvəzlilikləri müvafiq sıralara artırın.

hamı, belə, hər, onlar, hansı

- A) o, həmin, bu ...
- B) kim, nə, hara ...
- C) biri, kimi, heç kim ...
- Ç) öz, filan, bütün ...
- D) sən, o, biz ...

25. **Mətnlə iş.** *Mətni oxuyun. Əvəzliliklərin altından xətt çəkin. Onları mənə növlərinə görə qruplaşdırın.*

ETİKA NƏDİR?

Hər bir insan ictimai yerlərdə olarkən müxtəlif davranış qaydalarına riayət etməlidir. Bu qaydalardan bəziləri dövlətin qanunlarında öz əksini tapır. Bu o deməkdir ki, həmin qaydaları pozanlar qanuna görə cəza alırlar. Məsələn, oğurluq etmək, başqasına bədən xəsarəti yetirmək, yol hərəkəti qaydalarını pozmaq üstündə qanunlarda müxtəlif cəza tədbirləri nəzərdə tutulub.

Elə davranış qaydaları da var ki, onlar cəmiyyət tərəfindən qəbul olunub, lakin heç bir dövlət qanunu ilə təsbit olunmayıb. Bunlar etika qaydalarıdır.

Təsəvvür edin ki, siz avtobusda oturmusunuz. Yaşlı bir qadın avtobusa daxil olur. Əlbəttə, siz qalxıb ona yer verməyə bilərsiniz. Buna görə heç kimin sizi cəzalandırmağa ixtiyarı yoxdur. Lakin siz avtobusdakıların məzəmmətli baxışları ilə rastlaşacaqsınız. Çünki etika qaydasını pozmusunuz.

Əvəzliyin quruluşca növləri və cümlədə rolu

Hazırlıq

Kimi ağacın dibini belləyir, kimi su daşıyırdı cümləsində işlənmiş əvəzlik haqqında deyilənlərdən hansı doğru, hansı yanlışdır?

	D	Y
1. Sual əvəzliyidir.	☐	☐
2. Qeyri-müəyyən əvəzlikdir.	☐	☐
3. İsmi əvəz edir.	☐	☐
4. Adlıq haldadır.	☐	☐
5. Təsirlik haldadır.	☐	☐
6. Kim? sualına cavab verir.	☐	☐
7. Hansı? sualına cavab verir.	☐	☐
8. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib.	☐	☐
9. Cümlədə mübtədə rolundadır.	☐	☐

Sözlük

İddia - Haqlı-haqsız bir fikrin üstündə durmaq

Müştəbeh - özündən razı

Fəzilət - ağıl, mərifət kimi müsbət xüsusiyyətlərin ümumi adı

YADDA SAXLA

Əvəzliyin isim kimi hallanması

Bir sıra əvəzliklər ismi əvəz edir və kim? nə? suallarına cavab verir. Bu cür əvəzliklər isim kimi hallana bilir.

Mən və *biz* əvəzlikləri hallanarkən yiyəlik halda *-ın⁴* deyil *-ım⁴* şəkilçisi qəbul edir.

A.	biz	o	biri	hərə	özüm
Y.	bizim	onun	birinin	hərənin	özümün
Yön.	bizə	ona	birinə	hərəyə	özümə
T.	bizi	onu	birini	hərəni	özümü
Yer.	bizdə	onda	birində	hərədə	özümdə
Ç.	bizdən	ondan	birindən	hərədən	özümdən

Mən, sən, o şəxs əvəzliklərinin qəbul etdiyi çıxışlıq hal şəkilçisi [-nan] şəklində tələffüz olunur.

1. Mahnının mətnindəki orfoqrafik səhvi düzəldin.

*Yaylığını aldım onnan,
Ayrılığı sandım onnan.
Dedim gələr, qaytararam.
Gəlmədi, aldatdı məni.
Məni, niyə, bala?*

2. Hər bir sıradakı əvəzlilərdən biri məna növünə görə digərlərindən fərqlənir.

1. A) hər, B) hər kəs, C) hərə, D) hər nə
2. A) o, B) bu, C) onlar, D) biz
3. A) həmin, B) bütün, C) elə, D) belə
4. A) öz, B) hər, C) bütün, D) hamı

YADDA SAXLA Əvəzliyin quruluşca növləri

Əvəzlilər quruluşca sadə, düzəltmə, mürəkkəb ola bilər. Sadə əvəzlilər: *o, bu, sən, mən, biz, onlar, həmin* və s.

Düzəltmə əvəzlilər: *biri, birisi, kimsə, neçənci, bəzisi? kimi?*

Mürəkkəb əvəzlilərə tərkibi əvəzlilər də deyilir, çünki onlar iki sözdən ibarət olur və bu sözlər ayrı yazılır: *kim isə, heç kim, heç nə* və s.

3. Mətnlə iş. Mətni oxuyun və əvəzliləri quruluşuna görə qruplaşdırın.

Kimə xoşagəlməz, ağılsız hərəkət etdikdə onun haqqında belə deyirlər: "Allah birini cəzalandırmaq istədikdə əvvəlcə onun aqlını alır".

Bu ifadə, çox güman ki, Herakl haqqında əsətilə bağlıdır. Həmin əsətilə deyilir ki, ovdan qayıtmış Herakl öz evində körpə uşaqları ilə oynaymış. Bu vaxt otağa səfehlik ilahəsi gözəgörünməz Ate daxil olur. O, Heraklın aqlını oğurlayır. Aqlını itirmiş qüdrətli qəhrəman öz uşaqlarının şirə döndüyünü zənn edir və onları boğub öldürür. Məhz bu hadisədən sonra o, ilahların əmri ilə məşhur on iki qoçaqlığını göstərir.

Diqqət!

"Allah" sözü ərəb dilində "bir olan (yeganə) ilah" mənasını verir. Yəhudi, xristianlıq və ya islam dinini qəbul edənlər bir olan Allaha ibadət edirlər. Lakin bütperəstlik və buna bənzər dinlərdə çoxilahlılıq mövcud idi. Ona görə də bu dinlərdən söhbət edəndə "Allah" deyil, "ilah" sözünü işlətmək daha doğru olardı.

- Əvəzliklər müxtəlif cümlə üzvləri vəzifələrində işlənir.
- *Şəxs əvəzlikləri və qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzliklər* cümlədə mübtəda, xəbər, tamamlıq, *təyini əvəzliklər* - təyin, *işarə və sual əvəzlikləri* - bütün cümlə üzvləri rolunda ola bilər.

4. Aşağıdakı mahnı mətnində altından xətt çəkilmiş əvəzliklər hansı cümlə üzvüdür.

*Bu dağda maral gəzər,
Tellərin darar gəzər,
Mən yara neyləmişəm,
Yar məndən kənar gəzər?
Belə naz ilə, naz ilə baxma,
Məni yandırır yaxma.*

Əvəzlik aşağıdakı qaydada təhlil olunur:

1. Hansı nitq hissəsini əvəz etməsi və sualı,
2. Quruluşca növü,
3. Mənaca növü,
4. Halı, mənsubiyyət şəkilçisi (əgər varsa),
5. Cümlədə rolu.

Nümunə:

Birini evə qoymurdular, soruşdu: "Çuxamı hardan asım?"

1. İsmi əvəz edib, kimi? sualına cavab verir.
2. Düzəltmə əvəzlikdir.
3. Qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlikdir.
4. Təsirlik haldadır.
5. Tamamlıqdır.

Diqqət!

Q əvəzliyinin şəxs, yoxsa işarə əvəzliyi olması yalnız söz birləşməsi və ya cümlə daxilində müəyyən olunur. Bu əvəzlik əşya-ya işarə etdikdə, yəni təyin rolunda olduqda işarə əvəzliyi, mübtəda, tamamlıq, xəbər rolunda olduqda isə şəxs əvəzliyi olur.

5. Bayatıdakı *o* əvəzliyi hansı misrada şəxs, hansında işarə əvəzliyidir?

*Eləmi, Kür oyandı,
Kür Arazdan o yandı;
İki can bir atəşdə,
Mən yanmadım, o yandı.*

6. Nəsirəddin Tusinin "Əxlaqi-Nasiri" əsərindən aşağıdakı parçanı oxuyun və tapşırıqları yerinə yetirin.

İddialıq ona deyilir ki, adam özündən müştəbeh ola, layiq olmadığı mövqe iddiasına düşə. Öz eyib və nöqsanlarını bildikdən, fəzilətdə həminin payı olduğunu anladıqdan sonra iddialığı sovuşar; özündəki istedadın başqalarında da olduğunu gören iddialı olmaz.

Təkəbbür iddialığa yaxındır. Fərq ondadır ki, iddialı özündə olmayan istedadın olduğunu güman edib özünü aldadır, təkəbbürlü isə həmin xüsusiyyətlə başqalarını aldatmaq istəyir; hər iki halda özü aldanır.

- Mətndəki əvəzlilərin altından xətt çəkin və onları morfoloji təhlil edin.
- Mətnə işlənmiş "öz" əvəzliyinin müxtəlif formaları arasındakı morfoloji fərqləri göstərin.
- Altından xətt çəkilmiş söz hansı nitq hissəsidir?
- "Özündən" və "özündə" sözlərinin tələffüz formasını yazın.

7. **Doğru, yoxsa yanlış.** Bayatıdakı əvəzlilərlə bağlı fikirlərdən hansı doğru, hansı yanlışdır?

*El köç eylər bu dağa,
Quşlar qonmaz budağa,
Elə ki mən dözmürəm,
Heç kəs dözməz bu dağa.*

	D	Y
Bayatıda beş əvəzlik var.	☐	☐
İşarə əvəzliləri təyin rolundadır.	☐	☐
Bir əvəzlik mübtəda rolundadır.	☐	☐
Bir mürəkkəb əvəzlik var.	☐	☐
Qeyri-müəyyən əvəzlik ismin adlıq halındadır.	☐	☐

8. Qruplarla iş. İki qrupa bölünün. Bir dəqiqə ərzində hər bir qrup A.Bakıxanovun aşağıdakı nəsihətlərinin hər birində neçə əvəzlik olduğunu deməlidir. Daha sonra nəsihətləri bir daha diqqətlə oxuyun və debat keçirin.

Debat. I qrup birinci nəsihətdə təsdiqedicisi, ikinci nəsihətdə inkaredicisi rolda iştirak etməlidir. İkinci qrup isə əksinə.

1. *Heç kəsin pisliyini başqasına söyləmə. Çünki əgər o şəxs sənənin düşmənindədirsə, bu sözləri həmin adama çatdırar. Əgər dostdursa, sənənin haqqında pis fikrə düşər.*

2. *Sənə tapşırılmayan işi görməyə çalışma. Çünki ondan xəyir görməzsən və öz işindən də geri qalarsan.*

9. Debat. “Neçə-neçə fürsəti əldən verdikdən sonra fürsət axtarıq” cümləsində birinci söz

A) Qeyri-müəyyən miqdar sayıdır.

B) Sual əvəzliyidir.

10. Mətnlə iş. *Dərvişlər haqqında nə bilirsiniz?*

DƏRVIŞ VƏ YOLÇU

Qədimdə qəbul olunmuş qaydalara görə dərviş heç vaxt yalan danışmamalı və xəbərçilik etməməliydi.

Günlərin bir günü bir dərviş çöllü-biyabanda bir daş üstündə oturub dincini alırdı. Bu zaman bir adam onun yanından keçir, ayaq saxlayıb deyir:

– Ağa dərviş, mən şahın qəzəbinə gəlmişəm. Onun adamları məni axtarırlar. Sən allah, hara getdiyimi soruşsalar, onlara heç nə demə.

Yolçu bu sözləri deyib yoluna davam edir.

Bir azdan şahın adamları həmin yerə gəlib çıxırlar. Onlar dərvişi görüb soruşurlar:

– Ey dərviş, buradan filan adam keçməyib?..

➤ *Sizcə, dərviş bu vəziyyətdə nə etməliydi ki, nə xəbərçilik olsun, nə yalançılıq?*

➤ *Altından xətt çəkilmiş əvəzlilikləri morfoloji təhlil edin.*

Mətnlə iş. Mətni oxuyun. Əvəzliləri tapıb məna növlərinə görə qruplaşdırın.

Bir çoban çöldə qoyun otarırdı. O, atını ağaca bağlamışdı. Yaxınlıqdan keçən bir varlı atını saxlayıb həmin ağaca bağladı. Özü də süfrəsini açıb çörək yeməyə başladı. Bunu gören çoban qışqırdı:

- Atını başqa ağaca bağla. Mənim atım **vəhşidir**. Vurub sənin atını öldürər.

Varlı cavab verdi:

- Heç nə olmaz. Mənim atım özünü qoruya bilir.

Bir azdan atlar dalaşmağa başladı. Çobanın atı şillaq atıb varlının atını öldürdü.

Varlı yapışdı çobanın yaxasından ki, atımın pulunu ver. Axırda hakimın yanına gedəsi oldular. Divanxanaya çatan kimi varlı adam hakimə dedi:

- Bu çobanın atı mənim atımı təpiklə vurub öldürüb. İndi istəyirəm o, atımın pulunu versin.

Hakim ədalətli adam idi. O, çobandan soruşdu:

- A kişi, bu adam düzmü deyir?

Çoban dillənmədi. Hakim nə qədər soruşdusa, çobandan səs çıxmıdı.

Axırda hakim dedi:

- Bu kişi, deyəsən, **laldır**. Ona görə də başqa şahid tapılmayana qəder mən sizin mübahisənizi həll edə bilməyəcəm.

Varlı özündən çıxdı:

- Lal-zad deyil. Bir az bundan əvvəl dil-dil ötürdü.

Hakim soruşdu:

- Nə deyirdi ki?

- Deyirdi ki, atını mənim atımın yanına bağlama, vurub öldürə bilər.

- Aha, deməli, o səni xəbərdar edib. Onda günah sənin özünüdədir.

Sonra hakim üzünü çobana tutdu:

- Çoban qardaş, bəs bayaqdan niyə dinmirsən?

Çoban dedi:

- Mən istəyirdim ki, bu kişi həqiqətin hamısını söyləsin.

- Hansı fikir mətnin ideya məzmununa uyğun gəlir?
- A) Hər dən çobanın da məsləhətinə qulaq asmaq lazımdır.
- B) Hakim ədalətli olmalıdır.
- C) Yarımqıç həqiqət yalandan da pisdir.
- D) Danışmaq gümüşdürsə, susmaq da qızıldır.
- E) Yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz.

- Altından xətt çəkilmiş sözlərdən hansı əvəzlik deyil?

➤ Bu keyfiyyətləri aşağıdakı hansı obrazlara aid etmək olar?

	çoban	varlı	hakim
özündən razı	☐	☐	☐
ədalətli	☐	☐	☐
müdrək	☐	☐	☐
lovğa	☐	☐	☐
təmkinli	☐	☐	☐

➤ Mətnə qalın hərflərlə verilmiş sözlər haqqında deyilənlərdən hansı düzdür?

- A) Şəxs şəkilçisi qəbul etmiş isimlərdir.
- B) Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sifətlərdir.
- C) Xəbər rolunda olan isimlərdir.
- D) Şəxs şəkilçisi qəbul etmiş sifətlərdir.

Mətnlə iş. Qədim yunan tarixçisi Plutarxın aforizmini oxuyun və suallara cavab verin.

Mənə hər şeydə mənimlə razılaşan, mən başımı əyəndə başını əyən dost lazım deyildir. Ona qalsa, mənim kölgəm də dostumdur.

➤ Aforizmdə şəxs əvəzliyindən başqa hansı mənə növündə olan əvəzlik işlənmişdir?

- A) işarə əvəzliyi
- B) təyini əvəzlik
- C) sual əvəzliyi
- D) qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlik

➤ Sizcə, Plutarx dostluqda nəyi sevmirdi:

- A) qorxaqlığı
- B) riyakarlığı
- C) paxıllığı
- D) etibarsızlığı

➤ Hansı aforizm mənə Plutarxın aforizminə yaxındır?

- A) Nöqsanlarını üzünə deyən dost əsl dostdur. (K.Veber)
- B) Özünə təzə dostlar tapanda köhnələrini unutma. (E.Rotterdamlı)
- C) Məni qiymətləndirən adamı özümə dost bilirəm. (G.Naqler)
- D) Dost yağışlı günlərdə yanımızda olan çətirə bənzəyir.

1. Əvəzlik hansı suallara cavab verir?
2. Əvəzliyin mənacə hansı növü həm də fəli əvəz edə bilər?
3. Şəxs əvəzliyi və ismin oxşar və fərqli cəhətləri hansılardır?
4. "Bəzi" əvəzliyi hansı hallarda ismin xüsusiyyətlərinə malik olur?
5. Mürəkkəb əvəzlilər yazılışına görə mürəkkəb isimlərdən və sifətlərdən nə ilə fərqlənir?
6. "Öz" əvəzliyi mənacə eyni növdə olan digər əvəzlilərdən nə ilə fərqlənir?
7. İnkərlilik bildirən hansı qeyri-müəyyən əvəzlik quruluşca mürəkkəb deyil?
8. "Mən" və "biz" əvəzliləri ilə isimlərin hallanması arasında hansı fərq var?
9. Hansı əvəzlilər bütün cümlə üzvləri rolunda ola bilər?
10. Hansı hallarda mübtədə rolunda çıxış edən "o" və "bu" əvəzlilərdən sonra vergül qoyulmur?
11. Hansı işarə əvəzliyi ismin xüsusiyyətlərini qəbul etmir (hallanmır, cəmlənmir)?
12. "Nadir yaxşı oxuyur" cümləsində hansı sözü işarə əvəzliyi ilə əvəz etmək olar?
13. *Öz, hər, filan...* Hansı əvəzlik bu sıranı tamamlayır?
14. Bir çox bayatılar hansı əvəzliklə başlanır?
15. Hansı hallarda "siz" əvəzliyi cümlənin ortasında böyük hərflə yazılır?
16. "*Kim işi həvəssiz görürsə, deməli, o işi sevmir*" cümləsində əvəzliyin hansı məna növləri işlənmişdir?
17. "*Dövlətin ləyaqəti onu idarə edən şəxslərin ləyaqətindən asılıdır*" cümləsindəki "onu" sözü əvəzliyin hansı məna növünə aiddir?
18. Hansı əvəzlilər zərfi əvəz edə bilər?

Test

1. Əvəzlik hansı nitq hissələrini əvəz edə bilmir?

- A) feli və zərfi
- B) Əvəzliyi
- C) Sayı
- D) Köməkçi nitq hissələrini
- E) Bütün əsas nitq hissələrini

2. Hansı əvəzliklər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək isimləşir?

- A) O, bu, elə, hər
- B) Mən, biz, öz, kim isə, nə isə
- C) Elə, belə, bəzi, öz
- D) Sən, siz, kim, nə
- E) öz, həmin, kimse.

3. "Qapını döyən kimdir?" cümləsindəki əvəzlik hansı mənə növünə aiddir və hansı cümlə üzvü rolundadır?

- A) Qeyri-müəyyən əvəzlik xəbər rolundadır.
- B) Sual əvəzliyi tamamlıq rolundadır.
- C) Təyini əvəzlik təyin rolundadır.
- D) İşarə əvəzliyi xəbər rolundadır.
- E) Sual əvəzliyi xəbər rolundadır.

4. İşarə əvəzlilərindən hansıları həm də zərfi əvəz edə bilər?

- A) hamısı
- B) elə, belə
- C) o, bu
- D) belə, həmin
- E) heç biri

5. "Dünyada hər şeyin öz məqamı var" cümləsində əvəzliyin hansı mənə növləri işlənmişdir?

- A) işarə və təyini əvəzliklər
- B) şəxs və təyini əvəzliklər
- C) iki təyini əvəzlik
- D) qeyri-müəyyənlik bildiren və təyini əvəzliklər
- E) iki qeyri-müəyyənlik bildiren əvəzlik

Diqqət !

Hər bir insan ədəbi dilin normalarına uyğun gözəl və səlis danışmağı bacarmalıdır. Bu qabiliyyət insanın cəmiyyətdəki mövqeyinə, onun nüfuzuna böyük təsir göstərir. Səlis danışmaq üçün zəngin söz ehtiyatına malik olmalısınız. Bunun üçün isə çoxlu qiraət etmək və müzakirələrdə fəal olmaq lazımdır. Şifahi nitq zamanı aşağıdakı qaydalara riayət etməyə çalışın:

- Danışarkən səmimi və sərbəst olun. Əzbərlədiyinizi yox, düşündüyünüzü deməyə çalışın.
- Danışmağa başlamazdan əvvəl bildirmək istədiyiniz fikri beyninizdə yaxşı-yaxşı saf-çürük edin.
- Yüksək səsle və intonasiya ilə danışın. Mızıldayan adamları heç kim ciddi qəbul etmir.
- Əl-qol hərəkətlərindən söz axtarmaq üçün deyil, nitqinizə qətiyyətlik vermək üçün istifadə edin.
- Dialekt sözlərdən, ləhcədən, "parazit" sözlərdən ("adı nədir...", "necə deyirlər..." və s.) uzaq olun.
- Auditoriya qarşısında çıxış etməyə hazırlaşırsınızsa, nitqinizi yazın və bir neçə dəfə güzgü qarşısında deyın.
- Müzakirələrdə çıxış edərkən həmsöhbətlərinizin fikirlərini özünüz üçün qeyd edin və onlara reaksiya verin.
- Mübahisə zamanı əsəblərinizi cilovlayın. Opponentinizi məntiq, ironiya və incə yumorla "tərk-silah" etməyə çalışın.
- Mübahisə etdiyiniz adama düşmən kimi baxmayın. Onu başa düşməyə və öz arqumentlərinizi ona başa salmağa çalışın.
- Müraciət etdiyiniz adamın gözlərinə baxın. Onu adı ilə çağırın. Lazım gəldikdə "hörmətli" sözünü də işlədin.
- Heç vaxt mübahisəni şəxsi müstəviyə keçirməyin. Həmsöhbətinizin şəxsiyyətinə toxuna biləcək ifadələrdən çəkinin.
- Unutmayın ki, hər bir dialoqda əsas məqsəd qarşıdakı adamı inandırmaqdır, onu alçaltmaq deyil.

Hazırlıq

Aşağıdakı cümlələrdə buraxılmış səhvləri tapın və cümlələri redaktə edin.

- A. Camaat xəbəri eşidib meydana axışdılar.
- B. İmtahan ərəfəsində hamı həyacan keçirirdi.
- C. Son illərdə elmin tərəqqisi sürətli temple inkişaf edir.
- D. O, balaca korpəsini ehmalca çarpayuya qoydu.
- E. Tarixi abidələr - keçmişimizin yadigarlarıdır.
- Ə. Hadisələr yavaş-yavaş son finala yaxınlaşırdı.
- F. Bizim muraciətimiz hələ də cavabsız qalır.

Müvafiq hərfləri dairəyə almaqla səhvləri növlərinə görə qruplaşdırın.

Orfoqrafik səhvlər: A B C D E Ə F

Qrammatik səhvlər: A B C D E Ə F

Üslubi səhvlər: A B C D E Ə F

Sözlük

Opponent - müzakirə, debat, disput zamanı birinin fikrinə, mülahizəsinə etiraz edən, onu təkzib edən şəxs

Auditoriya - mühazirə, nitq dinləyənlər, dinləyici qrup

Konvensiya - müəyyən məsələ ilə bağlı beynəlxalq müqavilə

YADDA SAXLA

Yazılı və şifahi nitq

Hər bir xalqın dili minilliklər boyu formalaşır, öz daxili imkanları və başqa dillərin hesabına zənginləşərək ən mürəkkəb fikirləri ifadə etməyə - nitq fəaliyyətinə imkan yaradır.

Nitq ünsiyyət deməkdir. İstənilən söz kiminsə eşitməsi və ya oxuması üçün deyilir və ya yazılır. Bu baxımdan nitq yazılı və şifahi formada ola bilər.

Yazılı nitq orfoqrafiya qaydalarına əsaslanır və burada dilin qrammatik qaydalarına ciddi riayət olunur.

Şifahi nitqdə isə orfoepiya (tələffüz) qaydalarına əməl etmək lazım gəlir. Deyilişi və yazılışı fərqlənən sözləri yazıldığı kimi tələffüz etmək heç də yüksək zövq və savad əlaməti deyil.

1. Mətnlə iş. Mətni oxuyun və tapşırıqları yerinə yetirin.

NATIQLIK MƏHARƏTİ HAQQINDA ("Qabusnamə"dən)

Bir dəfə xəlifə Harun ər-Rəşid yuxuda görür ki, bütün dişləri tökülüb. Səhəri yuxuyozanı çağırıb soruşur: "Bu yuxunun mənası nədir?" Yuxuyozan deyir: "Hökmdar sağ olsun, bütün qohum-əqrəban səndən qabaq öləcək". Harun ər-Rəşid keşikçilərinə üzünü tutub deyir: "Aparın bu yuxuyozana yüz çubuq vurun". Xəlifə əmr edir, başqa yuxuyozanı çağırırlar. Ona da yuxusunu danışır və bu yuxunu yozmağı əmr edir. Yuxuyozan deyir: "Bu yuxudan görünür ki, sən bütün qohum-əqrəbandan çox yaşayacaqsan". Harun ər-Rəşid bu yozmadan razı qalır və yuxuyozana yüz dinar mükafat verir.

➤ *Mətni abzaslara bölün.*

➤ *Sizcə, nəyə görə hökmdar birinci yuxuyozanı cəzalandırdı, ikincini isə mükafatlandırdı?*

YADDA SAXLA

Mətn anlayışı

Siz söz, cümlə kimi nitq vahidləri ilə tanışsınız. Bilirsiniz ki, söz məna, cümlə isə bitmiş fikir ifadə edir. Nitq vahidlərindən həcmcə ən böyüyü isə məndir.

Mətn müəyyən mövzu və məzmunla bağlı olan cümlələr toplusudur. Cümlədə sözlərin ardıcılığı vacib olduğu kimi, məndə də cümlələrin, fikirlərin məntiqi ardıcılığı vacibdir.

Mövzu dedikdə məndə açıqlanan əsas mətləb nəzərdə tutulur. Məsələn, yazdığınız inşa "Vətən" və ya "Ana" mövzusunda ola bilər. Məzmun isə mövzunu açıqlayan süjet xətti, şərhlər və təsvirlərdir.

Yazılı mətnin asan qavranılması üçün onu kiçik hissələrə - abzaslara bölürlər. Hər bir abzas məzmununa görə müəyyən dərəcədə bitkin cümlədən və ya cümlələrdən ibarət olur.

2. Aşağıda Mark Tvenin "Şahzadə və dilənçi" əsərindən bir parça verilmişdir. Həmin parçanı oxuyun. Siz müəllifin yerinə olsaydınız, bu mətni necə tamamlayardınız?

Əsərin qəhrəmanı dilənçi Tom Kenti təsadüfən kral sarayına düşür və şahzadə Eduardın xahişi ilə paltarını onunku ilə dəyişir. Tom və Eduard bir-birinə çox oxşadıqlarından keşikçilər şahzadəni dilənçi bilib saraydan qovurlar, Tomu isə şahzadə kimi qəbul edirlər. Bir müddət keçir, Tom dilənçi həyatını unudur və saray həyatına alışır. Günlərin bir günü o, saray əyanları ilə London küçələrində gəzintiyə çıxır...

Xalq "Eşq olsun! Eşq olsun!" deyə bağırdı. Tom da cavab əvəzinə izdihamın içinə ovuc-ovuc təzə parlaq pullar atırdı. Yalançı kralın yanaqları yanır, gözləri parlayırdı. O, özünü çox xoşbəxt hiss edir, mərasimdən zövq alırdı. Ovcunu qaldıraraq camaat üçün pul atmaq

istədiyi vaxt birdən izdihamın içində gözünü ondan ayırmayan bir adam gördü. Tomun gözləri qaraldı, başı hərləndi, cəld əlinin dalı ilə gözlərini örtüdü. O, öz anasını tanıdı. Onun bu hərəkətini gören qadın bir an içərisində camaatı və mühafizəçiləri yararaq Toma yanaşdı. Onun ayağından yapışaraq hönkür-hönkür ağlamağa:

- Balam, mənim əziz balam! - deyərək ayağını öpməyə başladı.

Kral mühafizəçilərindən biri qadını söyə-söyə kənara çəkdi və qüvvətlə izdihamın içinə fırlatdı...

➤ Sizcə, Tom Kenti bu vəziyyətdə nə etməli idi? (Unutmayın ki, dilənçi qadının oğlu olduğunu bürüzə versəydi, Tom saray əyanları yanında özünü ifşa etmiş olardı). Öz mətninizi hazırladıqdan sonra onu müəllif mətni ilə müqayisə edin. Mətnə ad qoyun.

3. Dərslikdəki "Ədəbiyyatımızın beşiyi" (səh. 48), "Xəttatlıq sənəti" (səh. 52), "Qədim kitab ustaları" (səh. 55), "Şeyx Səfi kitabxanası necə oğurlandı?" (səh. 64) mətnlərini bir daha oxuyun. Bu mətnlərdən və başqa mənbələrdən istifadə etməklə "Qədim əlyazma kitabları" mövzusunda inşa yazın.

4. Aşağıdakı cədvəlin hansı sütununda mətn verilib?
Fikrinizi əsaslandırın.

A	B
<p>1992-ci ildən etibarən Qurban bayramı ölkəmizdə dövlət səviyyəsində qeyd olunur. Rəhim kobudluq etdiyini başa düşüb öz hərəkətindən utandı. Çingiz Abdullayev detektiv janrında yazan ən məşhur yazıçılardan biridir. Elm və texnikanın inkişafına təkan verən ən böyük ixtiralarından biri təkərin ixtirası oldu. Göyçək Fatmanın ögey anası çox zalım idi, ona göz verib işıq vermirdi. İslam tarixində ilk xəlifə Əbubəkr olub.</p>	<p>Yaxın Şərqdə, eləcə də Azərbaycanda iki şəxsiyyətin adı ilə bağlı lətifələr çox məşhurdur. Onlardan biri ərəb xəlifəsi Harun-ər-Rəşidin qardaşı kimi qələmə verilən Bəhlul Danəndə, digəri isə Azərbaycanda molla, bir çox başqa ölkələrdə isə xacə və ya xoca titulu daşıyan Nəsreddindir. Molla Nəsreddinlə bağlı lətifələr nəinki Şərqdə, hətta Rusiyada və Avropada geniş yayılmış, bu lətifələr müxtəlif dillərdə dəfələrlə nəşr olunmuşdur.</p>

YADDA SAXLA

Nitqdə üslub anlayışı

Mətnə qoyulan əsas tələblərdən biri də onun vahid üsluba malik olmasıdır.

Üslub çox geniş anlayışdır. Bu sözdən yalnız dilçilikdə deyil, ədəbiyyatşünaslıqda (*yazıçı üslubu*), sənətşünaslıqda (*qo-tik üslub*), hətta məişətdə də (*geyim üslubu*) istifadə olunur. Geniş mənada üslub hər hansı bir fəaliyyət zamanı istifadə olunan vasitələrin, metodların, elementlərin toplusudur.

Nitqdə üslub anlayışı ilk növbədə dilin leksik, qrammatik (şifahi nitqdə - həmçinin orfoepik) xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Hər bir mətnin öz üslubu var. Eyni mövzuda olan mətnlər müxtəlif üslublarda yazıla bilər. Bu, həmin mətnin hansı məqsədlə yaradılmasından, kimə ünvanlanmasından və bir sıra başqa amillərdən asılıdır.

Ədəbi dilin aşağıdakı üslubları var:

1. Bədii üslub
2. Elmi üslub
3. Publisistik üslub
4. Rəsmi-əməli üslub
5. Məişət üslubu

Bədii üslubda obrazlı ifadələrdən, məcazdan, ümumiyyətlə, bədii ifadə vasitələrindən geniş istifadə olunur.

Elmi üslubda yazılan mətnlərdə isə elmi terminlər çoxluq təşkil edir. Belə mətnlər faktların dəqiqliyi, fikirlərin məntiqi cəhətdən əsaslandırılması ilə fərqlənir.

Publisistik üslub daha çox kütləvi informasiya vasitələrinə (mətbuat, televiziya, radio) xasdır. Oçerk və reportajlar bu üslubda yazılır. Qəzet, jurnal məqalələri “bədii-publisistik”, “elmi-publisistik” üslubda da ola bilər.

5. Aşağıdakı mətnlərin hər ikisində meymunlar haqqında danışılır. Mətnlərin üslubunu müəyyən edin və hər bir mətnin yuxarıdakı boş xanada yazın. Fikrinizi əsaslandırın.

Balu Mauqlinin boynundan yapışmış dizi üstünə qoydu, yumşaq yerinə yaxşı bir şapalaq ilişdirdi. Sonra acıqlı-acıqlı nərildədi:

- Qulaq as mənə, insan balası! Meymunlar cəngəllikdəki başqa heyvanlar kimi deyillər. Onlar qanun nədir, bilmirlər, onların başçısı olmur. Bu məxluqlar əllərinə nə düşdü yeyirlər, onun-bunun ağızını yamsılayırlar. Özləri də oğrudur, murdar və həyasız tayfadır. Cəngəllikdə heç bir tayfa onlarla yaxınlıq etmir. Onlardan hər şey gözləmək olar. (R.Kiplinq)

Makakalar əntərələr yarımfəsiləsindən olan sarı-qonur rəngdə meymunlardır. Bədənlərinin uzunluğu 34-65 sm, çəkisi 3,5-dən 18 kq-dək olur. Makakaların 12 növü var. Onlardan 11-i Cənubi Asiyada, əsasən, Hindistan cəngəlliklərində yayılmışdır. Bu meymunlar yerdə, yaxud ağacda yaşayır. Meyvə, kök, cavan yarpaq, həmçinin həşərat və onların süfələri ilə qidalanırlar. Makakalar 3-4 yaşlarında cinsi yetkinliyə çatır, ildə bir dəfə balalayır.

İdarə və təşkilatlarda tərtib edilən bir çox sənədlər, yazışmalar, eləcə də dövlət qanunları, fərmanları, beynəlxalq müqavilələr, konvensiyalar və s. rəsmi-əməli üslubda yazılır. Bu sənədlərin standart forması olur.

ƏRİZƏ FORMASI

(Müəyyən xahiş və ya şikayətlə bağlı vəzifəli şəxslərə müraciət)

<p><i>... sayılı məktəbin direktoru cənab Nadir Əhmədova həmin məktəbin 6^b sinfində oxuyan Əhmədova Günəlin valideyni Cəmil Əhmədov tərəfindən</i></p> <p>ƏRİZƏ</p> <p><i>Qızım Əhmədova Günel 2007-ci il 12-15 may tarixlərində Budapeştdə keçiriləcək bədi gimnastika üzrə beynəlxalq yarışlar- da iştirak etmək hüququ qazanıb. Bununla əlaqədar mayın 11-dən 16-a qədər Günəli dərslərdən azad etməyinizi xahiş edirəm.</i></p> <p><i>Cəmil Əhmədov 02.05.2007</i></p>	<p>Müraciət olunan şəxsin vəzifəsi və adı vərəqin yuxarı sağ küncündə yazılır.</p> <p>Onun aşağısında müraciət edən şəxsin kimliyi bildirilir.</p> <p>"Ərizə" sözü vərəqin mərkəz hissəsində yazılır.</p> <p>Əvvəlcə problemin mahiyyəti açıqlanır.</p> <p>Sonra xahiş bildirilir.</p> <p>Ərizənin sonunda imza qoyulur və tarix göstərilir.</p>
--	--

Bir sıra təşkilatlar, ictimai birliklər öz etika kodeksini yaradırlar. Bu kodekslər həmin təşkilat üzvlərinin davranış qaydalarını müəyyən edir. Kodeksin üslubu qanun və konvensiyaların üslubuna yaxın olur.

6. Araşdırın. Beynəlxalq Uşaq Konvensiyasının mətnini oxuyun və onun üslubunu təhlil edin. Sonra öz sinfinizin etika kodeksini tərtib edin. Bu kodeks aşağıdakı məsələləri əhatə etməlidir:

1. Sınıf şagirdlərinin hüquq və vəzifələri, bir-biri ilə münasibətləri.
2. Müəllim-şagird münasibətlərində hüquq və vəzifələr.
3. Siniflə məktəb müdiriyyəti arasındakı münasibətlərdə hüquq və vəzifələr.

1. **Mətnlə iş.** Məşhur Amerika yazıçısı, pedaqoqu və psixoloqu Deyl Karnegi (1888-1955) öz əsərlərində insanlarla münasibət qurmağın yollarından danışır. Onun fikrincə, söhbət zamanı insanlara təsir etmək üçün aşağıdakı qaydaları tətbiq etməyi bacarmalısan:

1. Müsaibinin fikirlərinə hörmətlə yanaş və səhvlərini üzə vurma.
2. Öz səhvini başa düşdükdə bunu səmimiyyətlə etiraf et.
3. Sakit tərzdə söhbət etməyə çalış.
4. Hikkə və qəzəbə yol vermədən müsahibindən müsbət cavablar qoparmağa çalış.
5. Qarşıdakına danışmaq imkanı ver, tez-tez sözünü kəsmə.
6. Öz fikirlərini ona zorla qəbul etdirməyə çalışma.
7. Müsaibinin dərdlərinə şərik olmağa çalış.
8. Öz ehtiras və duyğularını nəzarət altında saxla.
9. Qarşıdakının həm gözlərinə, həm düşüncələrinə nüfuz etməyə çalış.
10. Öz əsas fikrini hiss olunmadan müsahibinə təlqin etməyə çalış.

➤ Aşağıdakı fikirlər Deyl Karneginin hansı qaydaları üçün arqument rolunu oynayır? (Müvafiq sıra nömrəsini dairəyə alın)

- İnsan öz fikrini səsləndirə bilməyəndə, sözü ağızında qalanda əsəbiləşməyə başlayır və bundan sonra onu heç nəyə inandırmaq olmur.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

- Qəzəb, ehtiras, aşıb-coşan hisslər insana sakit düşünməyə, fikirlərini qurmağa və məntiqlə danışmağa mane olur.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

- Hər bir insan başqa şəxs tərəfindən onu qayğılandıran problemlərə qarşı diqqət gördükdə yumşalır və həmin adamın təsiri altına düşür.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

- Söhbət zamanı biri öz səhv fikri üzərində israr etdikdə onun tərsliyi başqalarına da keçir.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

- İnsan səhv edəndə əsəbiləşir, başqaları bu səhvi görəndə isə özündən çıxır.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

➤ Birinci cümlədə altından xətt çəkilmiş sözlərin hamısı hansı şəkilçini qəbul edib?

➤ Altıncı cümlədə əvəzliyin mənaca hansı növləri işlənib?

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN
VI SINFI ÜÇÜN AZƏRBAYCAN DİLİ
PROQRAMI

Təhsil Nazirliyinin 09.10.2002-ci il tarixli 967 nömrəli əmri ilə
təsdiq edilmişdir.

Həftədə 4 saat hesabı ilə cəmi 128 saat

V sinifdə keçilmişlərin təkrarı (4 saat)

Qrammatika (3 saat)

Qrammatika haqqında ümumi məlumat. Qrammatika dilçiliyin sözlərin dəyişməsi və əlaqələnməsi qaydalarından bəhs edən bir şöbəsi kimi. Qrammatikanın hissələri: morfolojiya və sintaksis. Morfolojiya haqqında ümumi məlumat. Morfolojiya qrammatikanın sözlərin dəyişmə qaydalarından bəhs edən hissəsi kimi.

Nitq hissələri (4 saat)

Nitq hissələri anlayışı. Nitq hissələri dildə olan sözlərin qrupları kimi. Nitq hissələrinin bölgüsü: əsas nitq hissələri, köməkçi nitq hissələri, əsas nitq hissələrinin lüğəvi mənalı, köməkçi nitq hissələrinin isə lüğəvi mənası olmayan sözlərdən ibarət olması. Əsas nitq hissələri: isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf. Köməkçi nitq hissələri: qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, nida.

İSİM (28 SAAT)

İsim haqqında ümumi məlumat. İsim əsas nitq hissəsi kimi. İsmın qrammatik mənası(əşya bildirməsi), cümlədə rolu.

İsmın quruluşca növləri: sadə isimlər, düzəltmə isimlər, mürəkkəb isimlər. Düzəltmə isimlərin əmələ gəlmə yolları: isim düzəldən şəkilçilər: -çı , -çi, -çu, -çü; -lıq, -lik, -luq, -lük; -ış, -iş, -uş, -üş; -ma, -mə; -iq, -ik, -uq, -ük; -stan. -yl, -ğl.

Mürəkkəb isimlər. Onların əmələ gəlmə yolları və yazılışı.

Ümumi və xüsusi isimlər. Ümumi isimlərin məna növləri. Xüsusi isimlərin orfoqrafiyası.

İsmın kəmiyyətə görə dəyişməsi. Kəmiyyət şəkilçiləri (-lar, -lər). Kəmiyyət şəkilçisi olmayan isimlər. Kəmiyyət şəkilçisi qəbul edən isimlər. Bu əsasda isimlərin tək və cəm olması: ev-evlər, dağ-dağlar. Xüsusi isimlərin cəmlənməsi və onların ilk hərflərinin böyük yazılması. Cəm şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin tələffüzü.

İsmın mənsubiyyətə görə dəyişməsi. Mənsubiyyət şəkilçiləri. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi.

İsmın hallanması. İsmın halları: adlıq hal, yiyəlik hal, yönlük hal, təsirlik hal, yerlik hal, çıxışlıq hal. Halların şəkilçiləri və sualları. Halların qrammatik mənalı. Yiyəlik və təsirlik halların şəkilçili və şəkilçisiz işlənməsi.

İsim bəhsi üzrə morfoloji təhlil.

Fənlərarası əlaqə: ədəbiyyat və incəsənət xadimləri, onların əsərlərinin adları (ədəbiyyat, musiqi, təsviri sənət), tarixi şəxsiyyətlər (tarix), coğrafi adlar (coğrafiya).

Şagirdlər bilməlidirlər:

- qrammatikanın dilçiliyin, sözlərin dəyişməsi və əlaqələnməsi qaydalarından bəhs edən bir şöbəsi olmasını;
- qrammatikanın morfolojiya və sintaksis hissələrindən ibarət olmasını;
- nitq hissələri anlayışını;
- nitq hissələrinin bölgüsünü;
- əsas və köməkçi nitq hissələrinin fərqi;
- isim əsas nitq hissəsi kimi, ismin qrammatik mənasını, onun cümlədə rolunu;
- ismin quruluşca növlərini;
- düzəltmə isimlərin isim və digər nitq hissələrindən mələ gələ bilməsini;
- düzəltmə isimləri əmələ gətirən şəkilçiləri;
- mürəkkəb isimlərin əmələ gəlməsini;
- mürəkkəb adların xüsusiyyətlərini, onların mürəkkəb isimlərdən fərqi;
- mürəkkəb adların yazılış qaydalarını;
- ümumi isimlərin məna növlərini;
- ümum və xüsusi isimlərin fərqi;
- isimlərin tək və cəm olmasını, cəm şəkilçilərini;
- xüsusi isimlərin cəmlənə bilməsini və cəmlənmiş xüsusi isimlərin yazılışını;
- mənsubiyyət şəkilçilərini, isimlərin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək dəyişməsinə;
- ismin hallarını, halların suallarını, morfoloji əlamətlərini;
- ismin bəhsi üzrə morfoloji təhlil qaydasını.

Şagirdlər bacarmalıdırlar:

- qrammatika anlayışının mahiyyətini şərh etməyi;
- morfolojiya və sintaksis anlayışlarını fərqləndirməyi;
- nitq hissələri anlayışının mahiyyətini şərh etməyi;
- əsas və köməkçi nitq hissələrini müqayisə edərək fərqləndirməyi;
- mətnlərdəki isimlərə sual verməyi, onların morfoloji əlamətini göstərməyi;
- isimləri quruluşca növlərinə ayırmağı;
- qı²; -ğı⁴ və -stan şəkilçiləri ilə əmələ gələn düzəltmə isimləri düzgün yazmağı;
- mürəkkəb isimləri və mürəkkəb adları fərqləndirməyi, onları düzgün yazmağı;
- ümum və xüsusi isimləri fərqləndirməyi;
- ümumi isimlərin məna növlərinə görə müəyyənləşdirməyi;
- xüsusi isimləri düzgün yazmağı;
- cəm şəkilçisi qəbul etmiş bəzi isimləri düzgün tələffüz etməyi;
- isimləri mənsubiyyətə görə dəyişməyi;
- isimləri hallandırmağı;
- yiyəlik və təsirlik halların müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildiren formalarını ayırmağı, onları nitqdə düzgün işlətməyi;
- isimləri mənsubiyyətə və hallara görə dəyişməsi ilə əlaqədar tələffüz qaydalarına düzgün əməl etməyi;
- isimləri morfoloji təhlil edə bilməyi;

- fikrin dəqiq ifadəsində və yersiz təkrarı aradan qaldırmaqda sinonim isimlərdən istifadə etməyi.

SİFƏT (16 SAAT)

Sifət haqqında ümumi məlumat. Sifət əsas nitq hissəsi kimi. Sifətin qrammatik mənası, cümlədə əsas rolu. Sifətin məna növləri: rəng bildirənlər, dad bildirənlər, keyfiyyət bildirənlər, forma bildirənlər, böyüklük bildirənlər, görkəm bildirənlər.

Sifətin quruluşca növləri: sadə sifətlər, düzəltmə sifətlər, mürəkkəb sifətlər. Düzəltmə sifətlərin əmələ gəlməsi. İsimdən düzələn sifətlər, feldən düzələn sifətlər. Sifət düzəldən əsas şəkilçilər: a)-lı, -li, -lu, -lü; -sız, -siz,-suz, süz; -ı, -i, -u, -ü; b) -ağan, -əyən; -ıq, -ik, -uq, -ük; -qan, -kən; -ğın; -gin, -ğın, -gün; -qın, -kin, -qun, -gün. Onların yazılışı və tələffüzü. Mürəkkəb sifətlərin əmələ gəlmə yolları və onların orfoqrafiyası.

Sifətin müqayisə dərəcələri. Sifətin adi dərəcəsi: qırmızı, qara. Sifətin azaltma dərəcəsi: qırmızımtıl, göyümtül. Sifətin çoxaltma dərəcəsi: qıpqırmızı, qapqara. Dərəcələr üzrə dəyişə bilən sifətlər və dərəcələr üzrə dəyişə bilməyən sifətlər.

Sifət bəhsi üzrə morfoloji təhlil.

Fənlərarası əlaqə: şifahi xalq ədəbiyyatında epitetlər(ədəbiyyat); fikrin dəqiq ifadəsində sifətlərdən istifadə (coğrafiya, tarix, biologiya, musiqi, təsviri sənət).

Şagirdlər bilməlidirlər:

- əsas nitq hissəsi kimi sifətin qrammatik mənasını və cümlədəki rolunu;
- sifətin məna növlərini;
- sifətin quruluşca növlərini;
- düzəltmə sifətləri əmələ gətirən şəkilçiləri;
- mürəkkəb sifətlərin əmələ gəlmə yollarını;
- sifətin müqayisə dərəcələrini; azaltma və çoxaltma dərəcələrinin qrammatik əlamətlərini;

- dərəcələrin bütün sifətləri əhatə edə bilməməsini;

- sifət bəhsi üzrə morfoloji təhlil qaydasını.

Şagirdlər bacarmalıdırlar:

- mətdəki sifətlərə sual verməyi, onların morfoloji əlamətini göstərməyi;
- sifətin məna növlərinə görə təsnif etməyi;
- sifətin quruluşca növlərinə ayıra bilməyi;
- sifət şəkilçilərini düzgün tələffüz edə və yaza bilməyi;
- mürəkkəb sifətləri düzgün yaza bilməyi;
- mətdəki sifətlərin hansı dərəcədə işləndiyini müəyyən etməyi və sifətin dərəcələrinə aid nümunələr söyləməyi;
- sifətin müqayisə dərəcələrini əmələ gətirən vasitələrdən düzgün istifadə etməyi;
- sifətləri morfoloji təhlil etməyi.

SAY(10 SAAT)

Say haqqında ümumi məlumat. Say əsas nitq hissəsi kimi. Sayın qrammatik mənası. Onun cümlədə rolu.

Sayın quruluşca növləri. Sadə saylar (beş, on, otuz, yüz), düzəltmə saylar (beşinci, onuncu, otuzuncu, yüzüncü), mürəkkəb saylar (üç-dörd, beş-altı).

Sayların mənacə növləri: miqdar sayları, sıra sayları. Miqdar saylarının növləri: müəyyən miqdar sayları, qeyri-müəyyən miqdar sayları.

Qeyri-müəyyən miqdar saylarının ancaq sözlərlə (hərflərlə) yazılması. Müəyyən miqdar saylarının sözlə (hərflərlə) və rəqəmlərlə yazılması. Miqdar saylarından sonra gələn isimlərin cəm şəkilçisi ilə işləmə bilməməsi.

Sıra sayları. Onların müəyyən miqdar saylarından düzəlməsi. Sıra saylarının sözlərlə (hərflərlə) yazılış qaydası: beşinci, ikinci. Sıra saylarının rəqəmlə yazılması: a) ərəb rəqəmləri ilə: 5-ci, 2-ci; b) roma rəqəmləri ilə: V, II.

Say bəhsi üzrə morfoloji təhlil.

Fənlərarası əlaqə: rəqəmlər və ədədlər, onların yazılışı (riyaziyyat, əmək hazırlığı); nitqdə rum rəqəmlərindən istifadə (tarix).

Şagirdlər bilməlidirlər:

- sayın tərifini və onun cümlədə rolunu;
- sayın quruluşca növlərini;
- sayın mənacə növlərini;
- miqdar saylarının növlərini;
- miqdar saylarından sonra gələn isimlərin cəm şəkilçisi ilə işləmə bilməməsini;
- qeyri-müəyyən miqdar saylarının ancaq sözlərlə yazılması;
- sıra saylarının müəyyən miqdar saylarından düzəlməsini;
- sıra saylarının sözlərlə və rəqəmlərlə yazılmasını;
- say bəhsi üzrə morfoloji təhlil qaydalarını.

Şagirdlər bacarmalıdırlar:

- mətndəki saylara sual verməyi, onların morfoloji əlamətini göstərməyi;
- sayları tərkibində kəmiyyət ifadə edən sözlər işlənmiş başqa nitq hissələrindən (beşmərtəbəli, ikiəlli, beşillik və s.) fərqləndirməyi.
- sayların məna növlərini müəyyənləşdirməyi;
- sayları morfoloji təhlil etməyi;
- qrammatik xüsusiyyətlər baxımından sayı digər nitq hissələri ilə müqayisə etməyi və nəticə çıxarmağı.

ƏVƏZLİK(11 SAAT)

Əvəzlik haqqında ümumi məlumat. Əvəzlik əsas nitq hissəsi kimi. Əvəzliyin qrammatik xüsusiyyəti; ismi, sifəti, sayı, qismən də zərfi əvəz etməsi. Onun cümlədə rolu.

Əvəzliyin növləri. Şəxs əvəzlilikləri. Şəxs əvəzliliklərinin şəxsə və kəmiyyətə görə növləri.

İşarə əvəzlilikləri. "O" şəxs əvəzliyinin işarə əvəzliyi yerində işlənməsi

halları. "Bu" işarə əvəzliyinin şəxs əvəzliyi mövqeyində işlənməsi.

Qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilər: kimsə, nəşə, biri, hərə, hamı, bəzi.

Sual əvəzliləri: kim, nə, hara, necə, neçə, hansı, haçan.

Təyini əvəzlilər: hər, bütün, öz, filan.

İsmi əvəz edən əvəzlilərin isim kimi hallanması. İsmi əvəz edən bəzi əvəzlilərin hallanmasında fonetik fərqlər.

Əvəzlik üzrə morfoloji təhlil.

Fənlərərası əlaqə: əvəzliyin mənaca növləri, dildə işlənməsi, şeir və nəsr parçaları (ədəbiyyat).

Şagirdlər bilməlidirlər:

- əsas nitq hissəsi kimi, əvəzliyin mahiyyətini, qrammatik xüsusiyyətlərini;
- əvəzliyin növlərini;
- şəxs əvəzlilərinin şəxsə və kəmiyyətə görə növlərini;
- "O" şəxs əvəzliyinin işarə əvəzliyi, "bu" işarə əvəzliyinin şəxs əvəzliyi mövqeyində işlənməsi hallarını;
- qeyri-müəyyən əvəzliyinin xüsusiyyətlərini;
- sual əvəzliyinin xüsusiyyətlərini;
- təyini əvəzliyinin xüsusiyyətlərini;
- ismi əvəz edən əvəzlilərin isim kimi hallanmasını;
- əvəzlik üzrə morfoloji təhlil qaydasını.

Şagirdlər bacarmalıdırlar:

- məndəki əvəzliləri seçməyi;
- əvəzliyin mənaca növlərini bir-birindən fərqləndirməyi;
- əvəzliyin mənə növlərdən düzgün istifadə etməyi;
- cümlədə "o", "bu" əvəzlilərləndən sonra durğu işarələrindən düzgün istifadə etməyi;
- əvəzlilərlə bağlı özünün və başqasının yazısında olan səhvləri düzəltməyi;
- ismi əvəz edən əvəzliləri isim kimi hallandırmağı;
- əvəzliləri morfoloji təhlil etməyi.

Rabitəli nitqin inkişafı (24 SAAT)

Mətn anlayışı (5 saat). Ayrı-ayrı mövzular üzrə yığcam mətnlərin tərtib edilməsi. Mövzu və ona aid mətnin məzmunu arasında uyğunluq. Abzas anlayışı. Mətnin məzmunu üzrə plan tərtib etmək.

Nitqdə üslub anlayışı (17 saat). Nitqin üslubları. Bədii üslub-bədii dil. Ədəbiyyat fənni ilə əlaqədə izahı. Bədii üslubda yazılmış mətn nümunələrindən istifadə. Bədii üslubda sözlərin məcazi mənalarından istifadə. V sinifdə keçilmiş "leksika" bəhsində sözün məcazi mənəsi haqqında deyilənlərin təkrarı. Təsvir xarakterli ifadə və inşa nümunələri üzərində iş.

Elmi üslub. Elmi əsərlərin dili. Bu üslubun əsas xüsusiyyətləri. Sözlərin həqiqi mənalarından istifadə. Terminlərdən istifadə. Termin haqqında deyilənlərin təkrarı. Elmi üslubda inşa yazı (İnşa yazının mövzusunun altıncı

sinifdə keçilmiş dil və ədəbiyyat məsələlərinə aid olması məsləhətdir).

Rəsmi-əməli üslub. Bu üslubdan istifadə sahələri. Rəsmi-əməli üslub, üslubun xüsusi forması. Arayış, tərcümeyi-hal, teleqram, akt kimi sənədlərin tərtibi və onlar üzərində iş.

Yazılı və şifahi nitq. Dil və nitq anlayışı. Yazılı və şifahi nitqin ümumi və fərqli cəhətləri. Bu nitq formalarından istifadə məqamları. Şifahi nitqdə intonasianın rolu.

Fənlərarası əlaqə: Ədəbi əsərlərdə peyzaj və lövhə; ədəbi qəhrəmanın şifahi xarakteristikası; kiçikhəcmli bədii əsərlərə rəy (ədəbiyyat); elmi üslubda olan mətnlərin nəql edilməsi (tarix, coğrafiya, biologiya); riyazi mövzularda məlumat (riyaziyyat); interyer və peyzajı əks etdirən təsviri sənət əsərlərinin məzmununu və təsvir vasitələrindən şifahi istifadə etmək; adamların rəftarına, müsbət əməllərinə aid rəsm əsərlərinin məzmununu nəql etmək; rənglərin xüsusiyyətini danışmaq (təsviri sənət).

Şagirdlər bacarmalıdırlar:

Oxu üzrə:

- bədii və elmi-kütləvi üslubda olan mətni düzgün, ifadəli, şüurlu və sürətli oxumağı.

Mətnin təhlili üzrə:

- mətnin üslubunu (elmi və bədii) müəyyən etməyi; mətndə elmi üslub baxımından xarakterik olan dil vasitələrini tapmağı; bədii mətnlərdə ətraf mühitin vəziyyətini göstərən ifadələri seçməyi; mətnin ayrı-ayrı abzaslarında cümlələrin əlaqələnməsinin yol və vasitələrini müəyyən etməyi.

Mətnin tərtibi üzrə:

- təbiətin və hər hansı bir ərazinin təsvirinə dair bədii üslubda olan nəqli xarakterli mətnin məzmununu təfəsilatı ilə və yaxud seçmə yolla danışmağı, yazmağı, elmi üsluba aid müvafiq mətnin məzmununu nəql etməyi;

- şifahi və yazılı ifadə və inşa mətnləri qurmağı; inşa material toplamağı (mövzunu nəzərə almaqla); hazır mətnin və öz ifadələrinin əsasında mürəkkəb plan tutmağı; inşa üçün lazım gələn dil vasitələrini seçib ayırmağı; cümlələri bir-birinə bağlayan əlaqə vasitələrini müəyyən etməyi; otağın, təbiətin təsvirinə dair inşa yazmağı, baxılmış şəkil haqqında danışmağı; insanların hərəkətlərinin, əməllərinin müzakirəsinə həsr olunmuş mövzularda mühakimə xarakterli mətn qurmağı; ərizə, arayış, teleqram və akt yazmağı.

Mətnin təkmilləşdirilməsi üzrə:

- mətnin məzmununu, orada ifadə olunan fikrin məntiqini (şifahi və yazılı) təkmilləşdirməyi, xüsusən özünü doğrultmayan təkrarları tapmağı və mətndən çıxarmağı.

II ərzində keçilmişlərin təkrarı (6 saat).

Rafiq İsmaylov
Fazil Ellazov

Azərbaycan dili
Ümumtəhsil məktəblərinin
6-cı sinfi üçün dərslik
Bakı, "Altun Kitab", 2011

Korrektor	<i>Pərvanə Allahverdiyeva</i>
Rəssam	<i>Elçin Cabbarov</i>
Bədii tərtibat	<i>Rafiq İsmaylov</i>

Nəşriyyatın ünvanı:
AZ1130, Bakı, Ə.Naxçıvani küçəsi, 15A
Telefon: (+99412) 562 69 86; 562 69 88
www.altun-kitab.com

Çapa imzalanıb 15.07.2011. Kağız formatı 70x100 1/16.
Fiziki çap vərəqi 10,00, Tirajı 1000.

4.00 AZN

Dərslik

- Nəzəriyyə
- Çalışmalar
- Mətnlər

İş dəftəri

- Çalışmalar
- Krossvordlar
- Testlər